

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Διπλωματική εργασία
για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
στην ειδίκευση: Εφαρμοσμένη Ηθική

Αντώνιος Π. Ζέρβας
(Α.Μ. 120092)

Μεταηθική και ηθική του
Franz Brentano

Επιβλέπων:

Στέλιος Βιρβιδάκης, Ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Γιώργος Κωστελέτος, Δρ. Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ
Μαρία Χωριανοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια του ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας.

ΑΘΗΝΑ, 2023

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:

«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΗΘΙΚΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αντώνιος Π. Ζέρβας

A.M.: 120092

Μεταηθική και Ηθική του Franz Brentano

Αθήνα, 2023

Copyright © Αντώνιος Π. Ζέρβας, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	4
Abstract.....	5
Πρόλογος.....	7
A. Ο Franz Brentano και έργα του στην ηθική φιλοσοφία	8
1. Franz Brentano (1838-1917): βιογραφικό σχέδιασμα και φιλοσοφικά έργα.....	8
2. Η επίδραση του Franz Brentano στη φιλοσοφία.....	12
3. Τα έργα του Franz Brentano στην ηθική φιλοσοφία	13
3.1. Για την προέλευση της ηθικής γνώσης (Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, 1889).....	13
3.2. Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής (Grundlegung und Aufbau der Ethik, 1952).....	19
B. Η μεταηθική του Franz Brentano.....	22
1. Το ζήτημα της ηθικής γνώσης.....	22
1.1. Το ζήτημα της «φυσικής δικαιολόγησης/κύρωσης» της ηθικότητας – προς μια αναζήτηση της προέλευσης της ηθικής γνώσης.....	22
1.2. Η ομοιότητα της ηθικής εντολής με την εντολή της λογικής (Προέλευση §11-12).....	25
1.3. Η περιγραφική ψυχολογία και η ηθική γνώση. Οι θεμελιώδεις τάξεις των ψυχικών φαινομένων και το αγαθό.....	26
1.4. Η έννοια του άξιου αγαπής αγαθού και η αναλογία αγαθού-αληθούς. Ο ρόλος της ενάργειας στην ηθική γνώση.....	32
1.5. Η υψίστη μορφή ηδονή ως το αντίστοιχο της εναργούς κρίσης στο πεδίο της ηθικότητας. Η αναλογία ορθής κρίσης και ορθής αγάπης.....	42
1.6. Η έννοια του καλύτερου αγαθού και η υπεροχή (Vorzüglichkeit) στη σφαίρα των συναισθημάτων ως ιδιαίτερο ενέργημα (Akt) συσχέτισης των αγαθών.....	47
1.7. Η συμμετοχή των συναισθημάτων στην επίτευξη ηθικής γνώσης με καθολική εγκυρότητα (Θεμελίωση §44).....	51
1.8. Η αναγνώριση της αγαθότητας των πραγμάτων και το ζήτημα της τοποθέτησης της θεωρίας για την ηθική γνώση στο πεδίο του εμπειρισμού (Θεμελίωση §44).....	52
2. Η αγάπη και το μίσος ως τρόποι αναφοράς της συνείδησης και η υφή της ηθικής κρίσης.....	58
2.1. Η αγάπη και το μίσος ως τρόποι αναφοράς της συνείδησης.....	58
2.2. «Χαρακτηρίζεται ως ορθό»: η ιδιόμορφη υφή της ηθικής κρίσης.....	63
3. Η τοποθέτηση του Brentano στο πεδίο της μεταηθικής.....	80
3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	80
3.2. Η Κατάλληλη Στάση (Fitting Attitude) και η φυσιοκρατία στο Brentano.....	80
3.3. Η εννοκρατία και ο ηθικός ρεαλισμός στον Brentano.....	89
3.4. Απόπειρα μεταηθικής «χαρτογράφησης» του Brentano.....	97
Γ. Η ηθική του Franz Brentano	99
1. Το ύψιστο πρακτικό αγαθό.....	99
1.1. Οριοθέτηση του ερευνητικού πεδίου για το ύψιστο πρακτικό αγαθό.....	99
1.2. Το αγαθό μέσα στη σφαίρα της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας.....	102
1.3. Το αγαθό έξω από τη σφαίρα της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας.....	107
1.4. Άλλα αγαθά έξω από τη σφαίρα της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας.....	109
1.5. Οι σχέσεις αξίας των αγαθών και οι περιπτώσεις άμεσης γνώσης του καλύτερου. Οι «νόμοι» προτίμησης ως τροπικότητες του ηθικού πράττειν και περιπτώσεις μη εφαρμογής τους.....	113
1.6. Το ύψιστο πρακτικό αγαθό και η «κατηγορική προσταγή» του Brentano. Η ωφελιμιστική κατεύθυνση της ηθικής του.....	118

2. Ατομικές ηθικές εντολές.....	125
2.1. Από τη γενική ηθική αρχή στις ηθικές εντολές ενδιάμεσης γενικότητας.....	125
2.2. Η αξία των ηθικών εντολών ενδιάμεσης γενικότητας.....	126
2.3. Παραδοσιακές ταξινομήσεις των ηθικών εντολών.....	127
2.4. Καθήκοντα δικαιοσύνης και καθήκοντα αγάπης.....	128
2.5. Πολύπλοκα αδικήματα: ηθική θεώρηση της ατομικής ιδιοκτησίας.....	134
3. Η πραγμάτωση των ατομικών ηθικών εντολών.....	136
3.1. Ηθικές διαθέσεις: η αρετή.....	136
3.2. Η ηθική καθοδήγηση.....	141
Δ. G. E. Moore και Franz Brentano.....	145
1. Η κριτική παρουσίαση της Προέλευσης από τον Moore.....	145
2. Η αναφορά του Moore στο <i>Principia Ethica</i> για το Brentano.....	153
3. Είναι σωστή η θεώρηση του Moore;.....	154
Ε. Πλαισίωση του Franz Brentano στη σύγχρονη μεταηθική συζήτηση και η φαινομενολογική ηθική.....	159
1. Πλαισίωση του Brentano στη σύγχρονη μεταηθική συζήτηση.....	159
2. Ο Brentano και η φαινομενολογική ηθική. Συναφή ερευνητικά ζητήματα.....	162
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	165

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται την ηθική και μεταηθική σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου Franz Brentano (1838-1917). Η παρουσίαση των θέσεων του φιλοσόφου θα βασιστεί στα δύο κείμενά του για την ηθική, στο: Για την Προέλευση της Ηθικής Γνώσης (Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, 1934) και στις παραδόσεις του για την Θεμελίωση και την Οικοδόμηση της Ηθικής (Grundlegung und Aufbau der Ethik, 1952). Το πρώτο μέρος της εργασίας περιλαμβάνει ένα σύντομο βιογραφικό σχέδιασμα και την επίδραση του Brentano στη φιλοσοφία. Παρουσιάζεται ακόμα η εκδοτική ιστορία των δύο παραπάνω κειμένων. Το δεύτερο μέρος εκθέτει αναλυτικά τη μεταηθική σκέψη του φιλοσόφου: το ζήτημα της ηθικής γνώσης και αλήθειας, τους τρόπους αναφοράς της ηθικής συνείδησης και την υφή της ηθικής κρίσης. Το μέρος αυτό τελειώνει με την απόπειρα μεταηθικής τοποθέτησης του φιλοσόφου ως ηθικού ρεαλιστή και ενορασιοκράτη. Το τρίτο μέρος παρουσιάζει την μπρεντανική ανάλυση του ύψιστου πρακτικού αγαθού, η οποία αποτελεί μια ωφελμιστική ηθική με μια ιδιότυπη «κατηγορική προσταγή». Η πραγμάτωση των ατομικών ηθικών εντολών κλείνει το τρίτο μέρος. Το τέταρτο μέρος εξετάζει την πρόσληψη και η αξιολόγηση της μεταηθικής σκέψης του Brentano από τον G.E. Moore. Η εργασία τελειώνει με ένα πέμπτο μέρος που εντάσσει τη μεταηθική του Brentano στη σύγχρονη μεταηθική συζήτηση και τη φαινομενολογική ηθική, προτείνοντας και ερευνητικά ζητήματα.

Λέξεις κλειδιά: Brentano, Προέλευση της Ηθικής γνώσης, Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής, Grundlegung und Aufbau der Ethik ηθική, μεταηθική, ενορασιοκρατία, ηθικός ρεαλισμός, ηθική γνώση, ωφελμισμός, G.E. Moore.

Abstract

This thesis look at the ethical and metaethical thought of the German philosopher Franz Brentano (1838-1917). The discussion of the philosopher's positions will be based on his two main texts on ethics, *On the Origin of Moral Knowledge* (Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, 1934) and his lectures on the *Foundation and Construction of Ethics* (Grundlegung und Aufbau der Ethik , 1952). The first part of the thesis includes a brief biographical sketch and a reference to Brentano's influence on philosophy. The publishing history of works above is also discussed. The second part deal with the philosopher's metaethical thought in detail : the question of moral knowledge and truth, the ways of understanding moral consciousness and the texture of moral judgment. This part ends with the attempt of metaethical positioning of the philosopher as a moral realist and as an intuitionist. The third part presents the Brentanian analysis of the highest practical good, which constitutes a utilitarian ethics with a peculiar 'categorical imperative'. The realization of the individual moral commands according to Brentano closes the third part. The fourth part look at the reception and evaluation of Brentano's metaethical thought by G.E. Moore. The thesis ends with a fifth part that situates Brentano's metaethics in the contemporary metaethical debate and phenomenological ethics, also proposing research questions.

Key words: Brentano, Origin of Moral Knowledge, Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, Foundation and Construction of Ethics, Grundlegung und Aufbau der Ethik, ethics, metaethics, intuitionism, moral realism, moral knowledge, utilitarianism, G.E. Moore.

Ο Franz Brentano την εποχή που έδινε τις διαλέξεις στην ηθική φιλοσοφία στη Βιέννη 1890). Πηγή: Das Franz Brentano Archiv Graz.

Πρόλογος

Η προσωπικότητα και η σκέψη του Franz Brentano αναφέρεται συνήθως σε συνάφεια με την φαινομενολογική παράδοση. Η επίδραση του Brentano είναι όμως σημαντική και στην ηθική σκέψη. Το μόνο έργο που δημοσίευσε ο ίδιος με θέμα την ηθική ήταν μια ομιλία *Για την Προέλευση της Ηθικής Γνώσης (Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, 1934)* εντούτοις η επιρροή του είναι σημαντική όπως αναγνώρισε και ο G.E. Moore. Το ενδιαφέρον του Brentano για την ηθική αναδεικνύεται και στις παραδόσεις του για την *Θεμελίωση και την Οικοδόμηση της Ηθικής (Grundlegung und Aufbau der Ethik, 1952)*. Σε αυτές τις παραδόσεις που δημοσιεύτηκαν από τους μαθητές του, αποτυπώνεται (παρά τις ποικίλες εκδοτικές επεμβάσεις) η εξαντλητική θεώρηση όλου σχεδόν του πεδίου της ηθικής σκέψης με έμφαση στην ηθική γνώση και στις προϋποθέσεις της. Σε αυτές τις παραδόσεις βλέπουμε το μεθοδικό δάσκαλο να προσπαθεί με διεισδυτικό λόγο να θέσει τα κεντρικά ζητήματα της ηθικής.

Στην εργασία θα παρουσιάσουμε τη μεταηθική και την κανονιστική ηθική σκέψη του Brentano *πρωτίστως* μέσα από τα ίδια αυτά τα δυο κείμενά του, αξιοποιώντας όμως και σύγχρονες προσεγγίσεις και ερμηνείες. Θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικό να παρακολουθήσουμε τη σκέψη του Brentano ώστε να σχηματίσουμε μια συνεκτική και περιεκτική εικόνα της.

A. Ο Franz Brentano και έργα του στην ηθική φιλοσοφία

1. Franz Brentano (1838-1917): βιογραφικό σχεδιάσμα και φιλοσοφικά έργα

Η αναφορά στα γεγονότα της ζωής των φιλοσόφων έχει συχνά εγκυκλοπαιδική και μόνο αξία, δεν συμβαίνει αυτό όμως στην περίπτωση του Αυστριακού ψυχολόγου και φιλοσόφου Franz Brentano. Αρχίζουμε με την αναφορά στη ζωή του γιατί θεωρούμε ότι συνδέεται και εξηγεί σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον του για την ηθική, πράγματι, η σκέψη του είναι συνυφασμένη με την προσωπικότητά και την επαγγελματική ζωή του. Η ιδιότητά του ως πρώην δομικανού ιερέα τον οδήγησε σε μια ζωή διαφορετική από την τυπική πανεπιστημιακή, η ζωή του έγινε μια *cause célèbre* στη Βιέννη του τέλους του 19^{ου} αιώνα.¹ Ο Brentano ήταν μια «επαναστατική προσωπικότητα στην εμπειριστική Ευρωπαϊκή φιλοσοφία στο γύρισμα του αιώνα».²

Ο Brentano μεγάλωσε σε γερμανική οικογένεια με ιταλικές ρίζες, η οποία διακρινόταν για την παιδεία της αλλά και την καθολική πίστη.³ Ήδη από τη νεότητά του ενθουσιάζεται με τον Ακινάτη και τη σχολαστική φιλοσοφία. Ειδικεύεται στη φιλοσοφία και τη θεολογία, σπουδάζοντας σε διάφορα πανεπιστήμια της εποχής, συμπεριλαμβανομένου του Βερολίνου.⁴ Το 1862 ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στο πανεπιστήμιο του Tübingen πάνω στις πολλαπλές σημασίες του όντος στον Αριστοτέλη (*Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristotle*, 1862), υπερασπιζόμενος το εύλογο της διαίρεσης των κατηγοριών του Αριστοτέλη ενάντια στην κριτική του Mill και του Kant.⁵ Τα επόμενα χρόνια ο Brentano σπουδάζει θεολογία και το 1864 χειροτονήθηκε ιερέας της Καθολικής Εκκλησίας.

Το 1866 λαμβάνει το *venia legendi* (εξουσιοδότηση διδασκαλίας στο πανεπιστήμιο) του Würzburg αφού ολοκλήρωσε την *Habilitationsschrift*⁶, με θέμα

¹ Peter Simons, “Brentano”, στο *The Routledge Companion to Nineteenth Century Philosophy*. Dean Moran (ed.), (London: Routledge, 2010), 837, Dale Jacques, “Μπρεντάνο, Φραντς” στο Audi, Robert (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, (Αθήνα: Κέδρος, 2011), 756-758.

² Dale Jacques, “Brentano, Franz”, *Europe 1789 to 1914. Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*. Volume 1 (Abdul-Hamid II to Colonialism) (Detroit: Thomson-Gale, 2006), 298.

³ Wolfgang Huemer, “Franz Brentano”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/brentano/>, Simons, “Brentano”, 837

⁴ Στο ίδιο, 837-838.

⁵ Στο ίδιο, 838.

⁶ Στο γερμανικό ακαδημαϊκό σύστημα του τέλους του 19^{ου} αιώνα ένας επιστήμονας μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού ήταν υποχρεωμένος να παρουσιάσει μια μονογραφία

την ψυχολογία του Αριστοτέλη (*Die Psychologie des Aristoteles*, 1867).⁷ Στο Würzburg ο Brentano διδάσκει ως λέκτορας και αργότερα ως έκτακτος καθηγητής. Την περίοδο αυτή στους μαθητές του περιλαμβάνονται ο ιδρυτής της σχολής της ψυχολογίας Gestalt, Carl Stumpf, και ο πρωτοπόρος της σχολής γλωσσολογίας της Πράγας Anton Marty.⁸

Στη ζωή του Brentano συνέβησαν δυο σημαντικές κρίσεις που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την ακαδημαϊκή του πορεία και είναι ενδεικτικές της ιδιοσυγκρασίας του. Την περίοδο που προηγήθηκε της Πρώτης Συνόδου του Βατικανού (1869-1870) έγινε φανερή η πρόθεση του Πάπα και των υποστηρικτών του να διακηρύξουν το δόγμα του παπικού αλάθητου. Ο Brentano εξουσιοδοτήθηκε από κύκλο φιλελεύθερων Γερμανών Καθολικών επισκόπων να επιχειρηματολογήσει ενάντια στο δόγμα του αλάθητου. Ο Brentano συμμετείχε ενεργά σε ένα ευρύ και καλά οργανωμένο κίνημα της Καθολικής αναγέννησης, συμβάλλοντας στην ανανέωση της Καθολικής φιλοσοφίας και η επιρροή του ήταν σημαντική ενάντια στη διάδοση του παπικού αλάθητου.⁹ Σε κείμενό του τεκμηριώνει την αντίθεσή του στο αλάθητο τόσο στη βάση της Καθολικής παράδοσης όσο και ως παραβίαση της ανθρώπινης λογικής.¹⁰ «Το να δηλώσεις απλώς ότι ο πάπας είναι αλάθητος είναι τόσο δυσνόητο και ασαφές που είναι σαν να μην λέει κανείς τίποτα».¹¹ Το παπικό αλάθητο κατά τον Brentano παραβιάζει τη «συνηθισμένη ανθρώπινη κατανόηση»¹² που είχε από αιώνες ενσωματωθεί στην καθολική παράδοση και είχε οδηγήσει στην κατανόηση των θαυμάτων των Ευαγγελίων ως «γεγονότων» μέσα από μια εκλογικευμένη θρησκευτική συναίνεση.¹³

Η χωρίς αποτέλεσμα σθεναρή αντίστασή του στο παπικό αλάθητο τον οδήγησε στην αμφισβήτηση και άλλων δογμάτων (Τριαδικό και της Ενσάρκωσης), διατήρησε

(Habilitationsschrift) βασισμένη στο συνολικό ερευνητικό του έργο, η οποία ήταν απαραίτητη για το διορισμό του σε πανεπιστήμιο. Το αντίστοιχο στην Ελλάδα ονομαζόταν «διατριβή επί υφηγεσία».

⁷ Simons, “Brentano”, 838, Wilhelm Baumgartner, “Franz Brentano: The Foundation of Value Theory and Ethics”, στο *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy*, John J. Drummond, Lester Embree, (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002), 119.

⁸ Baumgartner, “Franz Brentano”, 119.

⁹ Richard Schaefer, “Infallibility and Intentionality: Franz Brentano’s Diagnosis of German Catholicism.” *Journal of the History of Ideas* 68, no. 3 (2007), 479.

¹⁰ Baumgartner, “Franz Brentano”, 120.

¹¹ Schaefer, “Infallibility”, 493. Ο Schaefer παραπέμπει στο κείμενο του Brentano, “Einige Bemerkungen über die Frage: Ist es zeitgemäß, die Unfehlbarkeit des Papstes zu definieren? [Μερικές παρατηρήσεις στο ερώτημα: Είναι επίκαιρο να ορίσουμε το παπικό αλάθητο;].

¹² Η διατύπωση του Brentano.

¹³ Στο ίδιο, 495.

όμως το θεϊσμό του.¹⁴ Η αλλαγή της θέσης του απέναντι στην Εκκλησία εκδηλώθηκε μετά το θάνατο της μητέρας του και αλλά ήδη είχαν γίνει γνωστές οι αμφιβολίες του. Η θέση του στο Würzburg ήταν συνυφασμένη με την ιεροσύνη και το 1873 αναγκάστηκε σε διπλή παραίτηση από το πανεπιστήμιο και την ιεροσύνη. Βρισκόταν στα μισά της συγγραφής του διάσημου έργου του: *Ψυχολογία από εμπειρική σκοπιά* (*Psychologie vom empirischen Standpunkt, 1874*), ενώ περνώντας αρκετούς μήνες χωρίς θέση, ταλαιπωρήθηκε και από την ευλογία. Μετά την ανάρρωσή του επισκέφτηκε τον Herbert Spencer στην Αγγλία αλλά δεν κατάφερε να γνωρίσει από κοντά τον John Stuart Mill ο οποίος είχε πεθάνει λίγο καιρό πριν.

Ο επόμενος σταθμός του είναι το πανεπιστήμιο της Βιέννης όπου γνωρίζει εντυπωσιακή επιτυχία ως μεγαλοφυής και παραγωγικός ακαδημαϊκός δάσκαλος.¹⁵ Στη Βιέννη ο Brentano αφοσιώνεται στη διδασκαλία. Ο χαρισματικός δάσκαλος με την επιβλητική φυσιογνωμία και το σκάνδαλο της παραίτησης από την εκκλησία, σύντομα γίνεται διάσημος και οι διαλέξεις του – ιδιαίτερα εκείνες στην πρακτική (ηθική) φιλοσοφία– προσελκύουν μεγάλο αριθμό ακροατών.¹⁶

Η επόμενη κρίση στη ζωή του Brentano ήρθε με την απόφασή του να παντρευτεί την Ida Lieben, κόρη εύπορης εβραϊκής οικογένειας. Όμως η αυστριακή νομοθεσία απαγόρευε το γάμο στους Αυστριακούς πρώην κληρικούς. Αν και οι νομικοί κύκλοι διχάστηκαν, ο φιλόσοφος αποφάσισε να μη ρισκάρει μια δίκη και αποποιήθηκε την αυστριακή υπηκοότητα. Τελικά παραιτήθηκε και από το πανεπιστήμιο της Βιέννης αφού ο νόμος δεν επέτρεπε σε νυμφευμένους πρώην κληρικούς να κατέχουν δημόσια θέση. Ο Brentano γίνεται υπήκοος της Σαξονίας και παντρεύεται στη Λειψία το 1880. Επιστρέφει στη Βιέννη και παρά τη συνεχή στήριξή του από την πανεπιστημιακή κοινότητα δεν αποκαθίσταται στη θέση του.¹⁷ Διορίζεται όμως ως Privatdozent, δηλ. σε κατώτερη καθηγητική βαθμίδα, και συνεχίζει να διδάσκει αμισθί και χωρίς τη δυνατότητα να εποπτεύει διατριβές. Η διδασκαλία του παραμένει δημοφιλής με τις διαλέξεις του πάνω στην/για την ηθική παρακολουθούν εκατοντάδες φοιτητές. Σε αυτούς συγκαταλέγονται οι Christian von Ehrenfels, Edmund Husserl, Benno Kerry, Kazimierz Twardowski.¹⁸

¹⁴ Simons, “Brentano”, 841.

¹⁵ Baumgartner, “Franz Brentano”, 120, Simons, “Brentano”, 838.

¹⁶ Στο ίδιο, 838.

¹⁷ Baumgartner, “Franz Brentano”, 120, Simons, “Brentano”, 838.

¹⁸ Simons, “Brentano”, 839.

Την ίδια περίοδο ο Brentano διατηρώντας μια αλύγιστη στάση, οφειλόμενη στον αισιόδοξο θεϊσμό του, δουλεύει την *Περιγραφική Ψυχολογία (Deskriptive Psychologie)*, η οποία δημοσιεύεται μεταθανάτια, όπως και τα περισσότερα από τα κείμενα του φιλοσόφου.¹⁹ Στη συνέχεια εργάζεται πάνω στη λογική (*Η θεωρία για την ορθή κρίση / Die Lehre von richtigen Urteil*, 1956). Η ηθική τον απασχόλησε στο *Για την προέλευση της ηθικής γνώσης (Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, 1889)*, το οποίο περιλαμβάνει τη μεταηθική του σκέψη, και στις παραδόσεις του για την «πρακτική φιλοσοφία», οι οποίες δημοσιεύτηκαν από τους μαθητές του το 1952 με τον τίτλο *Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής (Grundlegung und Aufbau der Ethik, 1952)*. Τα ενδιαφέροντα του Brentano εκτείνονται επίσης στις βασικές αρχές και γνωρίσματα της αισθητικής φιλοσοφίας (*Grundzüge der Ästhetik, 1959*). Η κυριότερη όμως κατηγορία των ερευνών του αφορούσε τη μεταφυσική· τη θεωρία της γνώσης ή «υπερβατολογική φιλοσοφία», όπως στο *Δοκίμιο για τη γνώση (Versuch über die Erkenntnis, 1925)*, και τις *Φιλοσοφικές Έρευνες πάνω στο/για το Χώρο, το Χρόνο και το Συνεχές (Philosophische Untersuchungen zu Raum, Zeit und Kontinuum, 1976)*· η οντολογία, με το *Η θεωρία των Κατηγοριών (Kategorien Lehre, 1933)*, στο οποίο συνεχίζει την υπεράσπιση των Αριστοτελικών κατηγοριών. Στα ενδιαφέροντα του ενέπιπτε και η φιλοσοφική θεολογία, όπως δείχνει το κείμενό του *Για την ύπαρξη του Θεού (Vom Dasein Gottes, 1929)*.²⁰

Το 1894, μετά το θάνατο της συζύγου του Ida, ο Brentano αφήνει τη Βιέννη, απογοητευμένος από την συνεχιζόμενη άρνηση αποκατάστασής του στο πανεπιστήμιο. Το 1895 αποσύρεται και μετακομίζει τη Φλωρεντία μαζί με το γιό του. Παντρεύεται ξανά, η δεύτερη σύζυγός του είναι η Emilie Ruprecht, η οποία τον βοηθά σημαντικά μετά το σημαντικό περιορισμό της όρασής του, διαβάζοντάς του και καταγράφοντας τις σκέψεις του. Οι δημοσιεύσεις της περιόδου αυτής περιλαμβάνουν τις *Έρευνες πάνω στην Ψυχολογία των Αισθήσεων (Untersuchungen zur Sinnespsychologie, 1907)*, την *Ταξινόμηση των Ψυχικών Φαινομένων (Von der*

¹⁹ Τα περισσότερα κείμενα του Brentano εκδόθηκαν αρκετά χρόνια μετά το θάνατό του από τους μαθητές του. Μια νέα έκδοση σε δέκα τόμους των έργων του έχει ξεκινήσει από τους Thomas Binder και Arkadiusz Chrudzimski (Werkausgabe: sämtliche veröffentlichte Schriften).

²⁰ Baumgartner, “Franz Brentano”, 120. Για ένα πλήρη κατάλογο των κειμένων του Brentano βλ. Wolfgang Huemer, “Franz Brentano”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/brentano/>, και για ένα χρονολόγιο της ζωής και του έργου του Brentano βλ. Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*. (Dordrecht: Springer, 2006), 39-41. Ένα σύντομο πρώιμο βιογραφικό του Brentano δημοσίευσε ο Mario Puglisi, “Franz Brentano: A Biographical Sketch.” *The American Journal of Psychology* 35, no. 3 (1924): 414–19.

Klassifikation der psychischen Phänomene, 1911) και ο *Αριστοτέλης και η κοσμοθεωρία του (Aristoteles und seine Weltanschauung*, 1911). Με το ξέσπασμα του Α Παγκοσμίου Πολέμου ο Brentano – ένθερμος αντίπαλος του πολέμου – βρίσκεται αντιμέτωπος με το αντι-αυστριακό ιταλικό λαϊκό αίσθημα και μετακομίζει στη Ζυρίχη όπου πεθαίνει το 1917.²¹

2. Η επίδραση του Franz Brentano στη φιλοσοφία

Έχουμε ήδη αναφέρει τον Brentano ως εξαιρετικά χαρισματικό δάσκαλο. Αλλά και ο ίδιος είχε μια υπερβολική αυτοεκτίμηση για τον ιστορικό ρόλο του στη φιλοσοφία.²² Ο ρόλος αυτός είναι φανερός στην επίδραση που ο φιλόσοφος άσκησε στη διάρκεια της ζωής του σε μαθητές του, πολλοί από τους οποίους έγιναν σημαντικοί φιλόσοφοι και ψυχολόγοι. Στη συνέχεια αναφερόμαστε συνοπτικά στους πιο σημαντικούς από αυτούς.

Αρχικά, ο Edmund Husserl, θεμελιωτής της φαινομενολογίας, εφάρμοσε τις μεθόδους του Brentano στη φιλοσοφία των μαθηματικών και της λογικής, ενώ η κριτική του στον ψυχολογισμό στη λογική, θεωρήθηκε ως προσωπική επίθεση από τον αυστριακό φιλόσοφο.²³ Ο Alexius Meinong, ο οποίος αν και ιστορικός, υπό την καθοδήγηση του Brentano, ανέπτυξε τις δικές του θεωρίες που τον έφεραν σε σκληρή αντιπαράθεση με το δάσκαλό του. Ο Meinong είχε σημαντική συνεισφορά στην πειραματική ψυχολογία.²⁴ Ο Christian von Ehrenfels, ο θεμελιωτής της ψυχολογίας Gestalt, έγραψε σημαντικά κείμενα πάνω στην/για την ηθική και τη θεωρία των αξιών.²⁵ Ο Anton Marty υπό την επίδραση του Brentano ανέπτυξε μια «περιγραφική σημασιολογία», δηλαδή μια περιγραφική θεωρία του νοήματος που θεμελιώνεται στην περιγραφική ψυχολογία και η οποία βρίσκει την πιο πλήρη έκφρασή της στις έρευνες του για τη γενική γραμματική και τη φιλοσοφία της γλώσσας.²⁶ Ο Carl Stumpf έγραψε έργα για την ψυχολογία της χωρικής αντίληψης και πάνω στη

²¹ Baumgartner, “Franz Brentano”, 121, Simons, “Brentano”, 839.

²² Στο ίδιο, 854. Ενδεικτικό της άποψής του είναι το κείμενό του για τις τέσσερις φάσεις στη φιλοσοφία στο οποίο εισηγείται μια περιοδολόγησή της με αξιολογικό χαρακτήρα. Βλ. Βασιλείου, Φωτεινή, Πάνος Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Χούσερλ*, (Αθήνα: Νήσος, 2018), 44-45, McAlister, Linda L. *The Development of Franz's Brentano Ethics*, Elementa, Band XXVII-1982 (Amsterdam: Rodopi, 1982), 5-8.

²³ Simons, “Brentano”, 855.

²⁴ Στο ίδιο, 855.

²⁵ Στο ίδιο, 855.

²⁶ Guillaume Frechette, Hamid Taieb, “Anton Marty: From Mind to Language”, στο: *Mind and Language – On the Philosophy of Anton Marty*, Guillaume Frechette, Hamid Taieb (De Gruyter, Berlin, 2017), 6.

μουσική και τον ήχο, ενώ τα ύστερα έργα του πάνω στη γνωσιολογία και τη θεωρία της κατάστασης πραγμάτων είναι αδίκως ελάχιστα γνωστά.²⁷

Τέλος, ο Brentano άσκησε επίδραση στους Kasimir Twardowski, και τον Sigmund Freud, τον πατέρα της ψυχανάλυσης. Ο Twardowski παγίωσε τη διάκριση περιεχομένου/αντικειμένου και στη συνέχεια επιστρέφοντας στην Πολωνία, οργάνωσε και αναζωογόνησε ολοκληρωτικά /ριζικά την φιλοσοφία βασισμένος στον Brentano. Μαθητές του Twardowski θεμελίωσαν την Σχολή της Βαρσοβίας στη λογική και τη φιλοσοφία.²⁸ Ο Freud αφ' ενός συνδέθηκε με τον Brentano ενώ μετέφραζε Mill για να έχει κάποιο εισόδημα,²⁹ αφ' ετέρου ανέπτυξε τη θεωρία του για το ασυνείδητο στηριζόμενος στις θεωρίες του Brentano για το συνειδητό του.³⁰

Από τη σύντομη αυτή αναφορά αντιλαμβανόμαστε την εμβέλεια της σκέψης του Brentano και την επίδρασή του σε αρκετούς σημαντικούς στοχαστές του 20^{ου} αιώνα, σε σημείο που να γίνεται λόγος για τη *σχολή* του Brentano.³¹ Αξίζει τέλος να αναφέρουμε ότι την επίδραση της μπρεντανικής ψυχολογίας και ηθικής μέσω μαθητών του Brentano δέχθηκε και ο Franz Kafka.³² Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται τα δύο βασικά κείμενα του Brentano στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας και συζητούνται τα προβλήματα της έκδοσής τους.

3. Τα έργα του Franz Brentano στην ηθική φιλοσοφία

3.1. Για την προέλευση της ηθικής γνώσης (*Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*, 1889).

Η συνεισφορά του Γερμανού φιλοσόφου στην ηθική φιλοσοφία και ειδικότερα στη Μεταηθική αναπτύσσεται στο *Για την προέλευση της ηθικής γνώσης (Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*, 1889) και τη *Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής (Grundlegung und Aufbau der Ethik*, 1952).

²⁷ Simons, “Brentano”, 855.

²⁸ Στο ίδιο, 855.

²⁹ Στο ίδιο, 855

³⁰ Baumgartner, “Franz Brentano”, 119. Για μια σύγκριση ανάμεσα στην ηθική του Brentano και του Freud : John M. Heaton, “Brentano and Freud”, 184-193 στο: Barry Smith (ed.) *Structure and Gestalt: Philosophy and Literature in Austria – Hungary and her Successors States*. Amsterdam: John Benjamins, 1981.

³¹ Για μια εκτενής αναφορά στους στοχαστές που συνδέθηκαν με τη μπρεντανική σκέψη βλ. Liliana Albertazzi, , Massimo Libardi, Roberto Poli, *The School of Franz Brentano*. (Dordrecht: Springer, 1996), 83-231.

³² Βλ. Barry Smith, “Kafka and Brentano: A Study of Descriptive Psychology”, 113-159, στο: Barry Smith (ed.) *Structure and Gestalt: Philosophy and Literature in Austria – Hungary and her Successors States*. Amsterdam: John Benjamins, 1981.

Το *Για την προέλευση της ηθικής γνώσης* [στο εξής: *Προέλευση*]³³ είναι το μοναδικό δημοσιευμένο από τον Brentano κείμενο ηθικής φιλοσοφίας. Πρόκειται για διάλεξη του στη Νομική Εταιρεία της Βιέννης στις 23 Ιανουαρίου 1889. Ο τίτλος της διάλεξης ήταν: *Για τη φυσική δικαιολόγηση για το δίκαιο και το ηθικό (Von der natürlichen Sanktion für recht and sittlich)*, αλλά όπως ο ίδιος ο συγγραφέας δηλώνει: «άλλαξα τον τίτλο για να καταστήσω πιο ξεκάθαρο ακριβώς ποιο είναι το πραγματικό περιεχόμενο της διάλεξης».³⁴ Ο αρχικός τίτλος χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο της απάντησης του Brentano στη διάλεξη του νομικού και φιλόσοφου του δικαίου Rudolf von Jhering με τίτλο *Σχετικά με την αρχή του αισθήματος δικαίου (Über die Entstehung des Rechtsgefühls, 1884)*. Ο Jhering είχε αντιπαρατεθεί σε θέσεις σύμφωνα με τις οποίες υπάρχει κάποιος ηθικός κανόνας καθολικής εγκυρότητας και ότι η ψυχολογική θεμελίωση της ηθικής είναι τέτοια που η ηθική θα εμφανιζόταν ως η «δίδυμη αδελφή» της λογικής.³⁵

Ο Rudolf von Jhering (1818-1892) υπήρξε από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της νομικής επιστήμης στη Γερμανία του 19^{ου} αιώνα και άσκησε ισχυρή επιρροή σε άτομα και σχολές σε σημείο που κανείς θεωρητικός της νομικής να μη μπορεί να γράψει σαν να μην είχαν γραφτεί κείμενα όπως ο *Σκοπός μέσα στο Νόμο (Der Zweck im Recht)*.³⁶ Η πιο γνωστή συνεισφορά του σχετίζεται ακριβώς με τη θεωρία ότι ο νόμος είναι ένα μέσο για ένα σκοπό.³⁷ Ο Γερμανός νομικός θεωρείται ο εφευρέτης της «τελεολογικής μεθόδου» στη νομική επιστήμη καθώς θεωρούσε ότι οι «σκοποί» του νόμου θεμελιώνονταν στον αληθινό χαρακτήρα του ανθρώπου και του κόσμου: ενσωματώνονται στη γενική ανθρώπινη κατάσταση, έτσι είναι ανεξάρτητοι από επιθυμίες και προτιμήσεις του μεμονωμένου ατόμου.³⁸ Οι εν λόγω σκοποί και το όλον τους θα μπορούσαν να βρεθούν μόνο μέσα από μια φιλοσοφική ανάλυση η

³³ Το γερμανικό κείμενο εκδόθηκε από τους Dunker & Humblot το 1889 στη Λειψία, αυτή η έκδοση μεταφράστηκε ήδη το 1902 στην Αγγλική γλώσσα από την Cecil Hague, η οποία παρά το γεγονός ότι είναι περισσότερο πιστή στο γερμανικό κείμενο, παρουσιάζει αρκετά εκδοτικά ζητήματα, κυρίως στις υποσημειώσεις. Το 1921 ο Oskar Kraus, μαθητής του Brentano, εξέδωσε τη 2η έκδοση στον Felix Meiner, και το 1934 την 3η έκδοση στον ίδιο εκδοτικό οίκο, η οποία κυκλοφορεί και σήμερα. Η 3η έκδοση μεταφράστηκε στην Αγγλική γλώσσα το 1969 από τους Roderick M. Chisholm και Elizabeth H. Schneewind. Στην εργασία χρησιμοποιούμε τις δύο αγγλικές μεταφράσεις σε αντιπαραβολή με το γερμανικό πρωτότυπο. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση του 1969 των Chisholm & Schneewind [CS] και στην έκδοση του Kraus. Δίνεται η παράγραφος, η σελίδα της γερμανικής έκδοσης και με μια κάθετη πλάγια γραμμή η σελίδα της αγγλικής μετάφρασης του 1969. Ο ίδιος τρόπος παραπομπής θα ισχύσει και για τη *Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής*.

³⁴ Πρόλογος Brentano, Προέλευση, 3/ CS, ix .

³⁵ Baumgartner, "Franz Brentano", 121.

³⁶ Iredell Jenkins, "Rudolf von Jhering", *Vanderbilt Law Review*, 14 1 (1960), 169.

³⁷ Στο ίδιο, 170.

³⁸ Στο ίδιο, 173.

οποία στρεφόταν προς τη μεταφυσική βάση αυτών των σκοπών και τις ηθικές αξίες που αυτοί προωθούσαν.³⁹

Ο Jhering στο έργο του προσπαθεί να απαντήσει στο ποιοι παράγοντες διέπουν την ανθρώπινη πράξη και τελικά στο γιατί και το πώς του νόμου. Σε αυτό το ερώτημα απαντά με την αρχή του αποχρώντος λόγου, ότι δηλ. τίποτα δεν συμβαίνει καθαυτό/ από μόνο του/ως αίτιο του εαυτού του (*causa sui*), γιατί κάθε τι που συμβαίνει είναι η συνέπεια μιας προηγούμενης αλλαγής.⁴⁰ Η αρχή αυτή τον οδηγεί σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που έμεινε στην ιστορία για την απλότητα και την αμεσότητά του. Ο Jenkins στο άρθρο του για τον Jhering το συνοψίζει ως εξής:

[Ο Jhering] θέτει ένα σύστημα «ανθρώπινων σκοπών» που περιέχει δύο κύριους πόλους: τον εγωισμό, ή την ατομική αυτό-επιβεβαίωση, από τη μία· την αυταπάρνηση ή την ηθική αυτό-επιβεβαίωση από την άλλη. Οι σκοποί του πρώτου είδους είναι εκείνοι *‘με τους οποίους το άτομο θεωρεί μόνο τον εαυτό του και όχι την κοινωνία, δηλ. οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο ή υψηλότερο σκοπό’*. Σκοποί του δεύτερου είδους συνίστανται *‘στο αίσθημα εκ μέρους του δρώντος ενός ηθικού πεπρωμένου της ύπαρξής του, δηλ. του αισθήματος ότι η ύπαρξη δόθηκε σ’ αυτόν όχι απλώς για τον εαυτό του, αλλά επίσης για την υπηρεσία της ανθρωπότητας’*. Αυτό ισοδυναμεί με το να λέμε ότι οι άνθρωποι κινητοποιούνται από δύο ριζικά διαφορετικούς, και ακριβώς ξεχωριστούς, τύπους σκοπών, ο ένας από τους οποίους αναζητά τον εαυτό και ο άλλος τον αρνείται. Αυτό με τη σειρά του ισοδυναμεί με το να λέμε ότι οι άνθρωποι μπορούν να κινητοποιούνται με δύο διακριτά είδη ψυχολογικής δύναμης, καθένα από τα οποία επικαλείται τον ένα από τους δύο σκοπούς. Και αυτό, τελικά, σημαίνει ότι υπάρχουν δυο διαφορετικές γραμμές με βάση τις οποίες η προσπάθεια να οργανωθούν οι άνθρωποι – να ενωθούν αυτά τα μεμονωμένα άτομα εν ειρήνη και τάξη – μπορεί να προχωρήσει. Μια από αυτές εργάζεται πάνω στα εγωιστικά κίνητρα των ανθρώπων, επιδιώκοντας να τους πείσει ότι ο καθένας υπηρετεί καλύτερα τα ιδιωτικά του συμφέροντα αν συμφωνούν πάνω σε συγκεκριμένους κοινούς σκοπούς. Αυτή η προσπάθεια καταλήγει στην Πολιτεία και το Νόμο. Η άλλη προσέγγιση εργάζεται πάνω στα αλτρουιστικά κίνητρα των ανθρώπων, επιδιώκοντας να τους πείσει ότι η αληθινή τους ευτυχία έγκειται στην καλλιέργεια των υψηλών (συν)αισθημάτων του Καθήκοντος και της Αγάπης. Αυτή η προσπάθεια κορυφώνεται στην Ηθικότητα.⁴¹

Το βασικό πρόβλημα για τον Jhering είναι: «Ποια εγγύηση έχει η κοινωνία ότι ο καθένας θα αναλάβει το μερίδιό του στην πραγμάτωση του σκοπού πάνω στον οποίο όλη του η ύπαρξη εξαρτάται, δηλαδή ότι τα άτομα υπάρχουν για την κοινωνία;».⁴² Η απάντηση του Jhering είναι ότι υπάρχει μια κοινωνική μηχανική με την οποία η κοινωνία θέτει τη βούληση σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς, αυτή συνίσταται στην ανταμοιβή και τον καταναγκασμό.⁴³ Εδώ εισέρχεται ο νόμος ο οποίος ορίζεται

³⁹ Jenkins, “Rudolf von Jhering”, 173.

⁴⁰ Στο ίδιο, 176.

⁴¹ Στο ίδιο, 178. Με μονά εισαγωγικά και πλάγια γράμματα επισημαίνουμε τις παραπομπές του Jenkins στην αγγλική μετάφραση του έργου του Jhering *Ο σκοπός μέσα στο νόμο (Der Zweck im Recht)*.

⁴² Στο ίδιο, 180. Ο Jenkins παραθέτει τα λόγια του Jhering από την αγγλική μετάφραση του *Ο σκοπός μέσα στο νόμο (Der Zweck im Recht)*.

⁴³ Στο ίδιο, 180.

ως το σύνολο των υποχρεωτικών κανόνων σε ισχύ σε μια πολιτεία και αποτελείται από δύο ουσιώδη συστατικά: τον κανόνα και την πραγματοποίησή του μέσω του καταναγκασμού.⁴⁴

Ο Jhering καταλήγει τελικά να υπερασπίζεται μια «φυσική κύρωση/δικαιολόγηση» του καταναγκασμού μέσω του θετικού δικαίου, της νομοθετούσας εξουσίας.⁴⁵ Εδώ εισάγει την έννοια του Rechtsgefühl, του «αισθήματος δικαίου», το οποίο δεν δημιουργεί το νόμο, αλλά αντίθετα είναι αποτέλεσμα του νόμου, ο οποίος νοείται ως εμπειρική κατασκευή, ως μια διαδικασία εφαρμοσμένου πολιτισμού και ηθικού εμπειρισμού.⁴⁶ Η έννοια του Rechtsgefühl⁴⁷ αναπτύχθηκε από τη γερμανική νομική επιστήμη του ύστερου 19^{ου} και του πρώιμου 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μια αινιγματική έννοια, η εμβέλεια της οποίας εκτείνεται από ένα έμφυτο αίσθημα για δικαιοσύνη, ή από ένα εσωτερικό ηθικό αίσθημα, σ' ένα διδαγμένο, εκπαιδευμένο αίσθημα για το γραπτό νόμο και δίκαιο, παρόμοιο προς τη νομική διαίσθηση ενός νομικού.⁴⁸ Οι σχετικές με το Rechtsgefühl συζητήσεις αφενός προσέδωσαν στα συναισθήματα μια γνωσιολογική λειτουργία, αφετέρου έθεσαν το ζήτημα της επίδρασης που έχουν τα συναισθήματα στην ανθρώπινη σκέψη και πράξη, ιδίως σε νομικό και δικαστικό πλαίσιο και διαδικασίες.⁴⁹

Ο Jhering κινούμενος στο παραπάνω πλαίσιο ανάλυσης της φύσης του νόμου, επιχειρεί να θεμελιώσει τη «φυσική δικαιολόγησή» του. Αλλά πώς αυτή πρέπει να νοηθεί; Ο Brentano αμφισβητεί αυτή την έννοια της «φυσικής δικαιολόγησης», υποστηρίζει ότι η χρήση του όρου «φυσικός» στο φυσικό νόμο είναι ακατάλληλη επειδή αντλεί την ισχύ και τη νομιμοποίησή του όχι μέσω της αυθεντίας ή του υπερφυσικού τρόμου τιμωρίας, ή μέσω «φυσικής εγγενούς ύπαρξης» [natural innateness], αλλά ως φυσική ανθρώπινη γνώση και *ενάργεια* [evidence].⁵⁰ Αυτό που τελικά υπερασπίζεται είναι η ύπαρξη μιας άλλου τύπου «φυσικής κύρωσης» της ηθικής με την έννοια της καθολικής εγκυρότητας, η οποία είναι έγκυρη για όλα τα

⁴⁴ Jenkins, “Rudolf von Jhering”, 182,

⁴⁵ Baumgartner, “Franz Brentano”, 121.

⁴⁶ Josefa Birr, “Jhering’s concept of Rechtsgefühl and its role in The Struggle for Law”. *Transformacje Prawa Prywatnego*, 4/2017, 6,8

⁴⁷ Ως συνώνυμοι του Rechtsgefühl χρησιμοποιούνται και οι όροι Rechtbewusstsein (συνείδηση δικαίου), Rechtsempfinden (αίσθημα δικαίου), Gewissen (συνείδηση), Sittlichkeit (ηθική) που κάνουν δύσκολο τον ορισμό της έννοιας. Birr, “Jhering’s concept of Rechtsgefühl”, 5.

⁴⁸ Sandra Schnädelbach, “The Jurist as a manager of emotions. German debates on Rechtsgefühl in the late 19th and early 20th century as sites of negotiating the juristic treatment of emotions”, *InterDisciplines* 2:6 (2015), 47.

⁴⁹ Στο ίδιο, 48.

⁵⁰ Baumgartner, “Franz Brentano”, 121.

είδη των όντων με σκέψη και συναίσθημα, αφού η γνώση ενός τέτοιου ηθικού νόμου εμπίπτει στο πεδίο των ψυχικών μας ικανοτήτων.⁵¹ Αυτό το αίτημα για καθολική ηθική εγκυρότητα και γνώση, με αφορμή τη θέση του Jhering, θα αναπτύξει ο Brentano στην *Προέλευση*, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι περιορίζεται σε μια πολεμική. Άλλωστε και η ίδια η αλλαγή του τίτλου της διάλεξης υποδηλώνει ότι κινείται στο βαθύτερο επίπεδο διερεύνησης της απαρχής της γνώσης του ορθού και του εσφαλμένου.

Έτσι ο σκοπός του είναι «να προσπαθήσει να προσδιορίσει τις αρχές της γνώσης της ηθικής στη βάση μιας νέας ανάλυσης και με ένα τρόπο πολύ διαφορετικό από ό,τι έχει γίνει προηγουμένως».⁵² Και συμπληρώνει αμέσως: «ότι τα συναισθήματα παίζουν ένα σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη γνώση».⁵³ Θέτει λοιπόν ο Brentano εξ' αρχής ένα γνωσιολογικής υφής πρόβλημα για την ηθική γνώση και το ρόλο των συναισθημάτων σ' αυτή.

Η διάλεξη αυτή δεν αποτελεί ένα «ευκαιριακό έργο προετοιμασμένο για συγκεκριμένη περίπτωση».⁵⁴ Αλλά παρουσιάζει τους «καρπούς πολλών χρόνων στοχασμού».⁵⁵ Οι παραπάνω διατυπώσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι μπρεντανικές θέσεις για τις αρχές της ηθικής είναι δοσμένες σε μια ιδιαίτερα επεξεργασμένη αν όχι οριστική διατύπωση. Πράγματι, διαβάζοντας κανείς αυτό το σύντομο κείμενο διαπιστώνει την ικανότητα του συγγραφέα να παρουσιάζει περιεκτικά τις απόψεις του, δίνοντας έμφαση περισσότερο στην απόδειξη παρά τη διάψευση.⁵⁶ Στην πορεία της σκέψης ομολογεί ότι πέρασε από «βυθισμένους υφάλους»⁵⁷ που η συνοπτική διατύπωση του λόγου του τους αποκρύπτει. Για τους λόγους αυτούς η έκδοση της διάλεξης συνοδεύτηκε και με εκτενείς σημειώσεις που διευκρινίζουν αρκετά σημεία της. Στις σημειώσεις αυτές ο Brentano απαντά «σε αντιρρήσεις, αναμενόμενες αλλά και πραγματικές».⁵⁸

Ο χαρακτήρας των σημειώσεων του Brentano είναι ιστορικός αλλά και αναλυτικός, μάλιστα πιστεύει ότι «κάποιοι θα ενδιαφερθούν για τις ιστορικές συνεισφορές, ιδιαίτερα για τις συζητήσεις του Ντεκάρτ. (...) Τη θεωρία του για το

⁵¹ *Προέλευση*, §5, 9/ CS,6, Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*. (Dordrecht: Springer, 2006), 295, 297.

⁵² Στο ίδιο, Πρόλογος Brentano, 4/ CS,x.

⁵³ Στο ίδιο, 4/ CS,x.

⁵⁴ Στο ίδιο, 3/ CS,ix.

⁵⁵ Στο ίδιο, 3/ CS,ix. "Er [=der Vortrag] bietet Früchte von jahrelangem Nachdenken".

⁵⁶ Στο ίδιο, 3/ CS,ix Ο συγγραφέας ακολουθεί όπως λέει τη συμβουλή του Leibniz.

⁵⁷ Στο ίδιο, 3/ CS,ix

⁵⁸ Στο ίδιο, 3/ CS,ix-xx

εναργές επιστρέφοντας στις πηγές της. Και (...) δύο πολύ σημαντικές σκέψεις, εκ των οποίων η μία έχει παρεξηγηθεί και η άλλη σχεδόν δεν παρατηρήθηκε καθόλου· καμιά δεν έχει λάβει την εκτίμηση που του αξίζει. (...) πρώτον, στη βασική του ταξινόμηση των ψυχολογικών φαινομένων και, δεύτερον, στην άποψή του για τη σχέση χαράς και αγάπης και μίσους και λύπης». ⁵⁹ Τέλος, ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι το ύφος του μπορεί να είναι κάποιες στιγμές πολεμικό και υποστηρίζει ότι αναγκάστηκε να το υιοθετήσει, αλλά μιλάει έτσι «για λογαριασμό της αλήθειας που όλοι υπηρετούμε». ⁶⁰ Η τελευταία αυτή αποστροφή του Brentano δικαιώθηκε από την επίδραση που άσκησε τα επόμενα χρόνια η διάλεξή του. Αυτήν επισημαίνει και ο μαθητής-εκδότης του Brentano Oskar Kraus στον πρόλογο της γερμανικής έκδοσης του 1934 τονίζοντας ότι η πραγματεία αυτή:

είχε μεγάλη επιρροή στη σύγχρονη θεωρία της αξίας. Ο Edmund Husserl αγκάλιασε τις αρχές του στο *Logische Untersuchungen* ⁶¹, όπως και ο Meinong στην ομιλία του, *Für die Psychologie und gegen den Psychologismus in der allgemeinen Werttheorie*. ⁶² Το κύριο βιβλίο του Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, παρά τις διαστρεβλώσεις και τις επιπολαιότητες, μπορεί να αναχθεί στην ίδια πηγή. ⁶³ Η Ηθική [Ethik] του Nicolai Hartmann, ακόμη και εντός του δικού του πεδίου της αξίας του, εμπλουτισμένου με τα *entia irrealia*, δεν θα μπορούσε να δημιουργηθεί χωρίς το έργο του Brentano. Αρκετά άλλα έργα θα μπορούσαν επίσης να απαριθμηθούν σε αυτό το πλαίσιο. Ανασκοπώντας την αγγλική μετάφραση της πρώτης έκδοσης του έργου του Brentano, ο αξιότιμος Βρετανός φιλόσοφος, G.E. Moore, εξήρε το έργο του Brentano με τους πιο έντονους όρους. Είπε: 'Αυτή είναι μια πολύ καλύτερη συζήτηση για τις πιο θεμελιώδεις αρχές της Ηθικής από οποιαδήποτε άλλη με την οποία γνωρίζω... Σχεδόν σε όλα τα σημεία στα οποία διαφέρει από οποιοδήποτε από τα μεγάλα ιστορικά συστήματα, έχει δίκιο· και διαφέρει ως προς τα πιο θεμελιώδη σημεία της Ηθικής Φιλοσοφίας ... Θα ήταν δύσκολο να υπερβάλλουμε τη σημασία του έργου' ⁶⁴.

⁵⁹ *Προέλευση*, 3/ CS,ixx

⁶⁰ Στο ίδιο, 3/ CS,ixx

⁶¹ Edmund Husserl, *Logische Untersuchungen* (Halle: Max Niemeyer, 1913). Ο Husserl στο έργο αυτό αναφέρεται αρκετές φορές στη σκέψη του Brentano και ιδίως στο κεφάλαιο για τη συνείδηση ως αναφορικό/αποβλεπτικό βίωμα, στο οποίο ο Husserl ξεκινά με αφετηρία την οριοθέτηση των ψυχικών φαινομένων κατά το Brentano. Βλ. ό.π. σελ. 364-365.

⁶² Στην ομιλία αυτή ο Meinong τονίζει χαρακτηριστικά ότι δεν είχε εκτιμήσει όσο έπρεπε τη θεωρία του Brentano για την «ορθά χαρακτηρισμένη αγάπη». "Für die Psychologie und gegen den Psychologismus in der allgemeinen Werttheorie", *Atti del IV Congresso Internazionale di Filosofia*, Volume 3, 1911, 141.

⁶³ Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik* (Halle: Max Niemeyer, 1916). Ο τίτλος μεταφράζεται κατά λέξη ως: Ο formalismus στην Ηθική και η υλική Ηθική της Αξίας. Ο Scheler εκλαμβάνει τις αξίες ως τα άμεσα αντικείμενα του πνεύματος, τις οποίες αυτό συλλαμβάνει με έναν έξω-διανοητικό τρόπο. Οι αξίες θυμίζουν τις πλατωνικές ιδέες και έχουν μία αιώνια, αμετάβλητη και αυθύπαρκτη ουσία, την ουσία αυτή των αξιών ο άνθρωπος τη συλλαμβάνει με το «αξιακό αίθημα». Ο Scheler υποστηρίζει μια *a priori* γνώση των αξιών που αποκτάται διά της ενόρασης και όχι διά του λόγου. Η συγκίνηση/συναίσθημα έχει ένα γνωσιακό ρόλο στην πρόσβαση στον κόσμο του ανθρώπου και του κόσμου. Max Scheler, *Η θέση του ανθρώπου στον κόσμο*, Μετάφραση Χαρά Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Θεόδωρος Λουπασάκης, (Αθήνα: Ροές, 1989), 20-21.

⁶⁴ *Προέλευση*, VII/ CS,161.Εδώ ο Kraus αναφέρεται στη γνωστή βιβλιοκριτική του G.E. Moore στο *International Journal of Ethics*, Vol. XIV (1903):123-8. Θα αναφερθούμε σε αυτή σε επόμενη ενότητα.

Ο Kraus συμπληρώνει την παραπάνω αξιολόγηση προσθέτοντας τη δική του σύμφωνα με την οποία «το έργο του Brentano είναι το πιο σημαντικό βήμα στην ηθική και τη θεωρία της αξίας από την εποχή της κλασικής ελληνικής φιλοσοφίας».⁶⁵

3.2. Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής (Grundlegung und Aufbau der Ethik, 1952).

Το άλλο έργο του Brentano για την ηθική που έχει τον τίτλο *Θεμελίωση και Κατασκευή της Ηθικής* (στο εξής: *Θεμελίωση*) αποτελεί ένα «ψευδό-έργο»⁶⁶ καθώς δεν εκδόθηκε από τον ίδιο. Πρόκειται για μεταθανάτια έκδοση των παραδόσεων του Brentano στην «πρακτική φιλοσοφία» στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης μεταξύ των ετών 1876-1894. Σύμφωνα με τον Werkmeister το βιβλίο αυτό είναι «μια απόδειξη ότι η πρόθεση του Brentano ήταν πολύ ευρύτερη, ότι στόχευε σε, και στην πραγματικότητα ανέπτυξε, μια θεωρία η οποία συμπεριλαμβάνει όλες μας τις αξιολογήσεις, τις προτιμήσεις, τις ανώτερες και τις κατώτερες, την ηθική, την αισθητική όπως επίσης και την οικονομία και την πολιτική».⁶⁷

Το κείμενο διαλέξεων επιμελήθηκαν οι μαθητές του Brentano, Oskar Kraus και Alfred Kastil και εκδόθηκαν τελικά από την Franziska Mayer-Hillebrand. Η Mayer-Hillebrand στον πρόλογό της αναφέρεται στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι μαθητές του για να διασώσουν και να επιμεληθούν το κείμενο.⁶⁸ Το κείμενο αυτό έχει υποστεί σημαντικές τροποποιήσεις σε σχέση με τα σωζόμενα χειρόγραφα του Brentano. Οι εκδότες εργάστηκαν με αρκετή ελευθερία και με σκοπό να δώσουν μια συνεκτική εικόνα της μεταηθικής και ηθικής σκέψης του δασκάλου τους.⁶⁹ Το αποτέλεσμα είναι όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Linda L. McAlister ένα «βιβλίο ... κάπως παραπλανητικό, διότι δίνει την εντύπωση ότι ο Brentano είχε αναπτύξει την ίδια ηθική θεωρία κατά τη διάρκεια της ζωής του».⁷⁰

Την ίδια επιφύλαξη για τα μπρεντανικά κείμενα που εκδόθηκαν από τους μαθητές του διατυπώνει και ο Uriah Kriegel στο βιβλίο του για το φιλοσοφικό σύστημα του

⁶⁵ Προέλευση, VII/ CS,162.

⁶⁶ Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*. (Dordrecht: Springer, 2006), 295.

⁶⁷ Werkmeister, W.H. *Historical Spectrum of Value Theories, Volume I, The German Language Group*. (Johnsen Publishing Company: Lincoln, Nebraska, 1970),28.

⁶⁸ Θεμελίωση, v/378-379. Και εδώ παραπέμπουμε πρώτα στη γερμανική και στη συνέχεια στην αγγλική έκδοση του κειμένου, διαχωρίζοντας τις σελίδες με μια πλάγια γραμμή.

⁶⁹ Linda McAlister, *The Development of Franz's Brentano Ethics*, Elementa, Band XXVII-1982 (Amsterdam: Rodopi,1982),1-2.

⁷⁰ Στο ίδιο, 2.

Brentano.⁷¹ Ο Kriegel επισημαίνει ότι η εκδοτική ομάδα των κειμένων εργάστηκε με υπερβολικά επεμβατική τακτική και μάλιστα σε κείμενα που είναι εξ' αρχής προβληματικά στην πληρότητα της διατύπωσης όπως οι παραδόσεις ή κείμενα που είχε υπαγορεύσει ο Brentano την περίοδο που ήταν λειτουργικά τυφλός.⁷² Οι εκδότες «για να δημιουργήσουν κατανοητά κείμενα από αυτό το υλικό, ουσιαστικά χρειάστηκε να γράψουν οι ίδιοι. Σε μερικές περιπτώσεις πήραν παραγράφους από διαφορετικά αποσπάσματα και τα έβαλαν μαζί σε νέα κείμενα που έκριναν ότι αντανakλούσαν τις ιδέες του Brentano. Προφανώς αυτή η διαδικασία είναι γεμάτη κινδύνους».⁷³ Τόσο η McAlister όσο και ο Kriegel χρησιμοποιούν με επιφύλαξη το κείμενο των παραδόσεων και μόνο μετά από διασταύρωση με τα χειρόγραφα του Brentano. Παρά τους δικαιολογημένους δισταγμούς θεωρούμε ότι οι παραδόσεις μας δίνουν σε μεγάλο βαθμό την ίδια τη σκέψη του Brentano και κυρίως τον τρόπο προσέγγισης των ζητημάτων που είναι εξίσου σημαντικός με την τελική διατύπωση.

Η θεματολογία των παραδόσεων είναι ευρύτατη και εκτείνεται σε έξι διακριτά μέρη, τα οποία υποδιαιρούνται κατά τη συνήθεια της εποχής σε παραγράφους. Στο πρώτο μέρος ο Brentano προσεγγίζει το ζήτημα των αρχών της ηθικής γνώσης. Εκεί διερευνά την έκταση στην οποία οι αρχές της γνώσης μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας και αντιπαράθεσης (§5-8), εξετάζοντας τη διαμάχη περί των αρχών της ηθικής γνώσης (§9-14), και θέτει το γνωσιολογικό ζήτημα για τις αρχές της ηθικής γνώσης: αν οι αρχές αυτές είναι γνώσεις ή συναισθήματα (§15-20). Διερευνά τη γνωσιοκρατική θεμελίωση των ηθικών αρχών με το ερώτημα: είναι οι γνωσιολογικές αρχές της ηθικής συνθετικές a priori γνώσεις; (§21-24) Το πρώτο μέρος συνεχίζεται με την εξέταση της έννοιας του ορθού σκοπού και την κριτική των διαφόρων ορισμών του (§25-39). Η πιο πρωτότυπη συνεισφορά των παραδόσεων αυτών είναι η παρουσίαση μιας νέας προσπάθειας εκ μέρους του Brentano να δώσει στην ηθική μια θεμελίωση (§40-44), την οποία θα δούμε στη συνέχεια αναλυτικά (βλ. παρακάτω: Η μεταηθική του Franz Brentano). Το μέρος αυτό ολοκληρώνεται με μια παράθεση των αντιρρήσεων που μπορούν να προβληθούν στη θεωρία των αρχών της ηθικής γνώσης που προτείνει, πρόκειται για τη συνηθισμένη τακτική του Brentano να εξετάζει με διανοητική οξυδέρκεια και εντιμότητα τις αντιρρήσεις στις θέσεις του (§45-47).

⁷¹ U. Kriegel, *Brentano's Philosophical System. Mind, Being, Value* (London: Routledge, 2020), 12-13.

⁷² Στο ίδιο, 12.

⁷³ Στο ίδιο, 12.

Στο δεύτερο μέρος των παραδόσεων το θέμα είναι το ύψιστο πρακτικό αγαθό. Σε αυτό ο Brentano εξετάζει τον ηδονισμό (§48-52), το καλό εντός και εκτός της ψυχικής μας δραστηριότητας (§53-60), τη σχεσιακή αξία των αγαθών (§61-63) και το ύψιστο πρακτικό αγαθό (§64-67).

Στο τρίτο μέρος συζητά το σημαντικό ζήτημα της ελευθερίας της βούλησης και συγκεκριμένα την ελευθερία με την έννοια της υπεροχής της βούλησης (§68-69). Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζει τη διαμάχη ντετερμινισμού και ιντετερμινισμού (§70-83). Το μέρος αυτό τελειώνει με την διερεύνηση σημασιών της ελευθερίας της βούλησης (§84-86). Η συζήτηση του ζητήματος της ελεύθερης βούλησης από τον Brentano τοποθετείται εξ' ολοκλήρου σε εμπειριοκρατικό πλαίσιο, παρά τον θεισμό του. Επιχειρηματολογεί με τρόπο πειστικό εναντίον του ντετερμινισμού και του ιντετερμινισμού και επισημαίνει ότι είμαστε ελεύθεροι μόνο στο μέτρο που η γνώση μας για το καλό και το καλύτερο προσδιορίζει τις πράξεις μας. Είμαστε ελεύθεροι μόνο όταν η αγάπη μας για το καλό καθορίζει τις πράξεις μας. Παρουσιάζει ωστόσο μια δική του εκδοχή του ντετερμινισμού που είναι πλήρως συμβατή με το νόμο της αιτιότητας και την άποψη ότι οι άνθρωποι είμαστε σε θέση να τελειοποιηθούμε ηθικά και είμαστε υπεύθυνοι για τις πράξεις μας.⁷⁴ Φαίνεται έτσι να υποστηρίζει μια μορφή *συμβατοκρατίας* (compatibilism).

Στο τέταρτο μέρος εξετάζεται η ηθικότητα γενικά. Τις υποθετικές και απόλυτες όψεις των ηθικών κανόνων (§87-89), το πεδίο της ηθικότητας (§90-92), τις διαφορές βαθμού εντός της ηθικής σφαίρας (§93-96), τη σφάλουσα συνείδηση και την αμφιβάλλουσα συνείδηση (§97-100). Το πέμπτο μέρος αναφέρεται στις ατομικές ηθικές εντολές. Συγκεκριμένα αναλύονται η αξία των ηθικών εντολών μιας ενδιάμεσης γενικότητας (§101-104), οι παραδοσιακές ταξινομήσεις των ηθικών εντολών (§105), οι διαφοροποιήσεις στην εντολή σύμφωνα με την κατάσταση του δράντος (§106). Στο μέρος αυτό ο Brentano συζητά τα καθήκοντα της δικαιοσύνης και της αγάπης (§107-110). Και τελειώνει με την εξέταση των πολύπλοκων παραβάσεων (§111). Τέλος, στο έκτο μέρος εξετάζεται η πραγματοποίηση των ηθικών εντολών και συγκεκριμένα αναλύονται οι ηθικές διαθέσεις (§112-116) και η ηθική καθοδήγηση (§117-120). Τέλος, διατυπώνεται η άποψη ότι οι κοινωνικές σχέσεις βασίζονται πάνω στην αρετή (§121-124).

⁷⁴ Denis Seron, "Franz Brentano's Critique of Free Will", στο: Christopher Erhard, Tobias Keiling (edit.) *The Routledge Handbook of Phenomenology of Agency*, (Routledge: New York, 2021), 12.

Από την παραπάνω συνοπτική παράθεση της θεματολογίας των παραδόσεων του Brentano διαπιστώνουμε ότι το πεδίο της έρευνάς του ήταν εκτεταμένο και την προσπάθειά του να εμβαθύνει σε ζητήματα της βαθύτερης υφής της «πρακτικής φιλοσοφίας». Πράγματι, το ζήτημα των αρχών της ηθικής γνώσης καταλαμβάνει σχεδόν το ήμισυ των παραδόσεων, ενώ και στα άλλα μέρη διαπιστώνουμε την προσπάθεια για έρευνα σε βάθος σε ζητήματα όπως λ.χ. το αγαθό εντός της νοητικής σφαίρας ή της ελευθερίας της βούλησης. Στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας θα βασιστούμε στα δύο αυτά μπρεντανικά κείμενα και μέσα από μια εστιασμένη ανάγνωση θα παρουσιάσουμε τις θέσεις του Brentano στο μεταηθικό πεδίο της ηθικής γνώσης αλλά και σε εκείνο της κανονιστικής ηθικής.

B. Η μεταηθική του Franz Brentano

1. Το ζήτημα της ηθικής γνώσης.

1.1. Το ζήτημα της «φυσικής δικαιολόγησης/κύρωσης» της ηθικότητας – προς μια αναζήτηση της προέλευσης της ηθικής γνώσης.

Στην *Προέλευση* ο Brentano απευθυνόμενος σε νομικό κοινό διερευνά το ζήτημα της φυσικής δικαιολόγησης/κύρωσης (Sanktion)⁷⁵ του νόμου και της ηθικότητας⁷⁶ κάνει λόγο για εποχές που δεν υπήρχε «καμιά γνώση για το ορθό και το λάθος και καμιά των ηθικών συναισθημάτων».⁷⁷ Η θέση του αυτή προκύπτει από την πεποίθησή του ότι η γνώση αυτή πρέπει να αντιστοιχεί σε μια ηθική αλήθεια. Η έννοια «φυσικός» σε σχέση με την κύρωση/δικαιολόγηση δεν αναφέρεται σε ό,τι δίνεται από τη φύση, αλλά σε κανόνες που μπορεί να είναι γνωστοί, ορθοί και δεσμευτικοί αυτοί

⁷⁵ Η γερμανική λέξη Sanktion μεταφράζεται με την αντίστοιχη αγγλική Sanction. Στα ελληνικά η μετάφραση και των δύο είναι: κύρωση, καθιέρωση. Η λέξη έχει αποδοθεί και με την έννοια της δικαιολόγησης από τον Φιλήμονα Παιονίδη στη μετάφραση του *Ωφελιμισμού* του Mill (σελ.185). Ουσιαστικά ο Brentano όταν μιλάει για Sanktion αναφέρεται σε μια δικαιολογημένη κύρωση. Υιοθετούμε μια διπλή απόδοση της λέξης ως κύρωση/δικαιολόγησης. Την ίδια μεταφραστική τακτική υιοθετεί και ο Kriegel με διπλή απόδοση των γερμανικών λέξεων που εμφανίζουν ένα διευρυμένο νόημα που δεν μπορεί εύκολα να αποδοθεί με μια λέξη (*Brentano's Philosophical System*,13). Το γεγονός ότι η *Προέλευση* είναι μια διάλεξη σε νομικούς «αναγκάζει» το Brentano να χρησιμοποιεί τη νομική έννοια της κύρωσης για να καταδείξει την ανώτατη δυνατή μορφή εγκυρότητας και αυθεντίας, όπως θα δείξει παρακάτω η έννοια της κύρωσης ισοδυναμεί με την έννοια της εγγενούς ορθότητας. (Σημείωση του εκδότη της γερμανικής έκδοσης της *Προέλευσης*).

⁷⁶ *Προέλευση*, §2, 7/CS4 [die natürliche Sanktion für recht und sittlich bezeichnet = να περιγραφεί η φυσική δικαιολόγηση/κύρωση για το ορθό και το ηθικό].

⁷⁷ Στο ίδιο, §4, 8/ CS5 [es habe Zeiten ohne jeden Anflug von ethischer Erkenntnis und ethischem Gefühl gegeben].

καθαυτοί και δυνάμει της ίδιας της φύσης τους.⁷⁸ Με αυτή την αφετηρία οδηγούμαστε στο πιο σημαντικό ερώτημα: «υπάρχει ένα τέτοιο πράγμα όπως μια ηθική αλήθεια που να διδάσκεται από την ίδια τη φύση και είναι ανεξάρτητη από την εκκλησιαστική, πολιτική και γενικά από κάθε άλλο είδος κοινωνικής αυθεντίας;».⁷⁹ Η ερωτηματική αυτή θέση του Brentano δείχνει την κατεύθυνση της σκέψης του προς ένα μεταηθικό ρεαλισμό εννορασιακρατικού τύπου τουλάχιστον στην αρχική φάση του ηθικού και ψυχολογικού στοχασμού του.⁸⁰

Ο Brentano θέτει το ερευνητικό ζήτημα αν «υπάρχει ένας φυσικός ηθικός νόμος με την έννοια ότι είναι, από τη φύση του, καθολικός και αδιαμφισβήτητος, ισχύει για ανθρώπους όλων των τόπων και εποχών, και μάλιστα για όλα τα είδη όντων που σκέφτονται και αισθάνονται, και αν η γνώση του εμπίπτει στη σφαίρα των ψυχικών μας ικανοτήτων;».⁸¹ Η έννοια του νόμου όπως ορίζεται εδώ είναι μια ιδιότητα καθολικότητας και εγκυρότητας που μπορεί να γίνει αντικείμενο γνώσης από τις ψυχικές μας ικανότητες. Στη συνέχεια ο Brentano ορίζει αυτές τις ψυχικές ικανότητες, αλλά εδώ δίνει ήδη μια εμφατική απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα: *υπάρχει και ηθική αλήθεια και ένας αδιαμφισβήτητος φυσικός ηθικός νόμος*. Πώς όμως τα αντιλαμβανόμαστε αυτά;

Η αντίληψή τους λέει ο Brentano γίνεται με προτάσεις που τις αναγνωρίζουμε με φυσικό τρόπο και είναι αναμφισβήτητα σίγουρες, καθολικά έγκυρες για όλα τα σκεπτόμενα όντα και επομένως «τίποτα λιγότερο από έμφυτες».⁸² Η έννοια της φυσικής κύρωσης κατανοείται από το Brentano τόσο σε νομικό αλλά και σε ηθικό πλαίσιο ως καθιέρωση, έγκριση από την ύψιστη αυθεντία (höchste Autorität). Επισημαίνει μάλιστα ότι οι φιλόσοφοι έχουν παραμελήσει τον ουσιώδη χαρακτήρα

⁷⁸ Προέλευση, §3, 7/ CS4 [die Regel bedeuten, welche an und für sich und ihrer Natur nach als richtig und bindend erkennbar ist. = σημαίνει τον κανόνα, ο οποίος αυτός καθαυτός και σύμφωνα με τη φύση του ως ορθός και δεσμευτικός είναι αναγνωρίσιμος].

⁷⁹ Στο ίδιο, §5, 9/ CS6 [gibt es eine unabhängig von aller kirchlichen und politischen und überhaupt von aller sozialen Autorität durch die Natur selbst gelehrt sittliche Wahrheit?]

⁸⁰ Gemmo Iocco. “Brentano et le réalisme moral”, *Bulletin d'analyse phénoménologique* XIV 3, (2018), 1. Ο Iocco υποστηρίζει ότι ο ηθικός ρεαλισμός διακρίνεται από μια πλαστικότητα τέτοια που μπορεί να προσδιορίσει μια θέση -όπως αυτή του Brentano- που είναι βασισμένη στην ιδέα ότι η ψυχολογία, με την έννοια της μελέτης των ψυχικών δραστηριοτήτων, και ότι είναι η μόνη μέθοδος που μπορεί εύλογα να περιγραφεί ως «προφανής».

⁸¹ Προέλευση, §5, 9/CS6. [gibt es ein natürliches Sittengesetz in dem Sinne, daß es, seiner Natur nach allgemeingültig und unumstößlich, für die Menschen aller Orte und aller Zeiten, ja für alle Arten denkender und fühlender Wesen Geltung hat, und fällt seine Erkenntnis in das Bereich unserer psychischen Fähigkeiten?]

⁸² Στο ίδιο, §5, 9/CS6 [Es gibt andererseits viele Sätze, die, auf natürlichem Wege erkannt, als unumstößlich feststehen, allgemeingültig für alle denkenden Wesen, die aber, (...) nichts weniger als angeboren sind.] Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ χρησιμοποιεί ως παράδειγμα έμφυτης καθολικά έγκυρης πρότασης το Πυθαγόρειο Θεώρημα.

που απαιτείται μια φυσική κύρωση/δικαιολόγηση της ηθικότητας (Sanktion des Sittlichen).⁸³

Ο ουσιώδης χαρακτήρας της φυσικής κύρωσης/δικαιολόγησης της ηθικότητας δεν μπορεί να αναζητηθεί σύμφωνα με τον Brentano σ' ένα συναίσθημα παρόρμησης (*Drang des Gefühls*) γιατί αυτό μπορεί να οδηγήσει εξίσου στην ηθικότητα και στην ανηθικότητα.⁸⁴ Αλλά ούτε και από τον καταναγκασμό κινήτρων όπως η ελπίδα και ο φόβος αφού αυτά μπορούν να οδηγήσουν σε κατώτερες μορφές δουλοπρέπειας και κολακείας.⁸⁵ Ο φιλόσοφος εξαντλεί στη συνέχεια και άλλες πιθανές πηγές της φυσικής κύρωσης/δικαιολόγησης της ηθικότητας: την ισχυρή θέληση ως πηγή των ηθικών εντολών, ένα *πρέπει* που εδράζεται στη φύση των πραγμάτων ότι ορισμένοι τύποι πράξεων απαιτούνται από τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον.⁸⁶ Τέλος, απορρίπτει ως εναλλακτική πηγή της ισχυρής θέλησης κάποιο ασαφές, ανώτερο ον έναντι οποιουδήποτε συγκεκριμένου ατόμου ή όπως έχει ειπωθεί⁸⁷ να θεωρηθεί ότι το να κάνει ο άνθρωπος έτσι το καθήκον του σημαίνει πως υπόκειται στην κύρωση/δικαιολόγηση της συνείδησής του.⁸⁸ Γενικά, απορρίπτεται κάθε άποψη που εκλαμβάνει ως πηγή της φυσικής κύρωσης/δικαιολόγησης του νόμου και της ηθικότητας τη βεβαιότητα ότι ανάγονται σε μια ανώτερη θέληση, γιατί αυτό θα οδηγούσε σε μια επ' άπειρον αναδρομή.⁸⁹

Ο Brentano καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αναζήτηση της φυσικής κύρωσης/δικαιολόγησης του νόμου και της ηθικότητας δεν μπορεί να αναζητηθεί σε μια εντολή μιας εξωτερικής θέλησης, περισσότερο από ό,τι μπορεί να αναζητηθεί στο συναίσθημα της ορμής, της ελπίδας της ανταμοιβής, του φόβου των αντιποίνων.⁹⁰ Έχουμε φτάσει σε αδιέξοδο; Όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα ο Brentano προτείνει την ομοιότητα της εντολής της ηθικής κύρωσης/δικαιολόγησης με το λογικό κανόνα, δηλ. τους νόμους της λογικής.

⁸³ *Προέλευση*, §7, 10/CS7.

⁸⁴ Στο ίδιο, §8, 10/CS7.

⁸⁵ Στο ίδιο, §9, 11/CS8. [Aber es ist offenbar, daß die feigste Kriecherei, die servilste Speichelleckerei dann auch einer natürlichen Sanktion sich rühmen könnten. = Αλλά είναι προφανές, ότι η πιο ύπουλη δουλοπρέπεια, το πιο δουλικό γλείψιμο θα μπορούσαν τότε επίσης να καυχηθούν για μια φυσική κύρωση].

⁸⁶ Στο ίδιο, §10, 11/CS8.

⁸⁷ Ο Brentano παραπέμπει στο James Mill και συγκεκριμένα στη συζήτηση του ζητήματος στο *Fragment on Mackintosh* (1869).

⁸⁸ Στο ίδιο, §10, 11/CS8.

⁸⁹ Στο ίδιο, §10, 12/CS9.

⁹⁰ Στο ίδιο, §10, 12/CS9.

1.2. Η ομοιότητα της ηθικής εντολής με την εντολή της λογικής (Προέλευση §11-12).

Στην ενδέκατη παράγραφο της *Προέλευσης* ο Brentano προχωρά σε μια γνωσιολογική παραδοχή με ουσιώδη συνέπεια για την ηθική εντολή: υπάρχουν εντολές ή προστακτικές της λογικής, οι οποίες δεν εξαρτώνται από τη «θέληση» ούτε της λογικής αυτής καθαυτής (Willen der Logik) ούτε του θεωρητικού της λογικής (Willen der Logiker). Οι νόμοι της λογικής είναι κανόνες κρίσης οι οποίοι είναι καθολικά έγκυροι. Η συμμόρφωση με αυτούς τους κανόνες μας εξασφαλίζει σιγουριά στις κρίσεις μας. Η αποτυχία συμμόρφωσης σημαίνει πως οι κρίσεις μας είναι επιδεκτικές λάθους. Πρόκειται για διαδικασίες σκέψης που συμμορφώνονται με κανόνες που υπερέχουν φυσικά, έχουν μια *φυσική προτεραιότητα/υπεροχή* (einen natürlichen Vorzug) έναντι εκείνων των κανόνων που δεν υπερέχουν. Όπως το διατυπώνει : «συνεπώς πρόκειται για μια φυσική προτεραιότητα της κανονικής από την αντικανονική διαδικασία σκέψης».⁹¹ Η παραπάνω φυσική προτεραιότητα σύμφωνα με κανόνες της έλλογης σκέψης για τον Brentano αφορά και την ηθική. «Μια τέτοια φυσική προτεραιότητα και ένα σ' αυτήν θεμελιωμένο κανόνα, αλλά όχι σε μια εντολή ξένης θέλησης, πρέπει επομένως να πραγματεύεται το ηθικό».⁹²

Η θέση αυτή οδηγεί στο εύλογο ερώτημα: ποια είναι η χαρακτηριστική προτεραιότητα/υπεροχή που δίνει στην ηθική την φυσική της κύρωση/δικαιολόγηση;⁹³ Ο Brentano στη συνέχεια απορρίπτει ένα αισθητικό κριτήριο της ηθικότητας, χωρίς να αρνείται «ότι το θέαμα της αρετής είναι πιο ευχάριστο θέαμα από αυτό της ηθικής διαστροφής».⁹⁴ Υποστηρίζει ότι η ηθική θέληση διακρίνεται από την ανήθικη μέσα από μια εγγενή υπεροχή, ανάλογη της εγγενούς υπεροχής η οποία διακρίνει τις προφανείς κρίσεις και τα ορθά συμπεράσματα από τις προκαταλήψεις και τον εσφαλμένο λογισμό.⁹⁵ Πρόκειται για

⁹¹ *Προέλευση*, §11, 12/CS9.[es handelt sich also um einen natürlichen Vorzug des regelgemäßen vor dem regelwidrigen Denkverfahren.]

⁹² Στο ίδιο, §11, 12/CS9.[Um einen solchen natürlichen Vorzug und eine darin gründende Regel, nicht aber um ein Gebot fremden willens wird es sich also auch bei dem Sittlichen handeln müssen.]

⁹³ Στο ίδιο, §12, 13/CS10. [Worin aber soll dieser eigentümliche Vorzug des Sittlichen, der ihm die natürliche Sanktion gibt, liegen? = Αλλά όμως που βρίσκεται αυτή η μοναδική προτεραιότητα/υπεροχή του ηθικού, η οποία δίνει σ' αυτό τη φυσική κύρωση/δικαιολόγηση;]

⁹⁴ Στο ίδιο, §12, 13/CS10. [...der Anblick der Tugend eine erfreulichere Erscheinung als die der sittlichen Verkehrtheit ist.]

⁹⁵ Στο ίδιο, §12, 13/CS10-11. [Es wird vielmehr ein innerer Vorzug sein, der das sittliche Wollen vor dem unsittlichen auszeichnet, ähnlich wie es ein innerer Vorzug ist, der das wahre und einsichtige Urteilen und Schließen von den Vorurteilen und Fehlschlüssen unterscheidet. = Θα υπάρχει μάλλον μια εσωτερική υπεροχή, η οποία διακρίνει την ηθική θέληση από την ανήθικη, παρόμοια όπως είναι μια

μια αναλογία μεταξύ λογικής και ηθικής υπεροχής με κοινό παρονομαστή την εγγενή ορθότητα. Σχηματικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως εξής:

εγγενής υπεροχή λογικής = εγγενής υπεροχή ηθικής
(κοινός παρονομαστής)
εγγενής ορθότητα

Ο Brentano αντιλαμβανόμενος ίσως εδώ την ελλιπή τεκμηρίωση τονίζει ότι η πίστη (Glaube) στην εγγενή υπεροχή/προτεραιότητα είναι ένα ηθικό κίνητρο, η γνώση της είναι το ορθό ηθικό κίνητρο, δηλαδή η δικαιολόγηση/κύρωση που δίνει στον ηθικό νόμο μονιμότητα και εγκυρότητα στον ηθικό νόμο.⁹⁶ Τίθεται λοιπόν ένα γνωσιολογικό ζήτημα. Πως επιτυγχάνεται η ηθική γνώση; Η απάντηση σ' αυτή την ερώτηση θα προκύψει μέσα από την περιγραφική ψυχολογία του Brentano.

1.3. Η περιγραφική ψυχολογία και η ηθική γνώση. Οι θεμελιώδεις τάξεις των ψυχικών φαινομένων και το αγαθό.

Ο Brentano αναζητά λοιπόν το θεμέλιο της ηθικής γνώσης. Υποστηρίζει ότι σ' αυτό οδηγούμαστε από την *περιγραφική ψυχολογία* του, δηλ. τη φιλοσοφία του για το νου.⁹⁷ Για την πραγματική προέλευση της ηθικής γνώσης θα είναι απαραίτητο να λάβουμε γνώση των πρόσφατων πορισμάτων στον τομέα της περιγραφικής ψυχολογίας.⁹⁸ Τα σχετικά με την ταξινόμηση των ψυχικών φαινομένων υπάρχουν

εσωτερική υπεροχή, η οποία ξεχωρίζει την αληθινή και λογική κρίση και συμπέρασμα από τις προκαταλήψεις και τις πλάνες.]

⁹⁶ Προέλευση, §12, 14/CS11. [Der Glaube an diesen Vorzug ist ein ethisches Motiv; die Erkenntnis dieses Vorzugs das richtige ethische Motiv, die Sanktion, welche dem ethischen Gesetze Bestand und Gültigkeit verleiht. = Η πίστη σ' αυτή την υπεροχή είναι ένα ηθικό κίνητρο· η γνώση αυτής της υπεροχής το ορθό ηθικό κίνητρο, η δικαιολόγηση/κύρωση, η οποία απονέμει στον ηθικό νόμο μονιμότητα και εγκυρότητα.]

⁹⁷ Για το υπόβαθρο της περιγραφικής ψυχολογίας του Brentano και τη σχέση της με το πρόγραμμά του για την ανανέωση της φιλοσοφίας ως επιστήμης: βλ. Baumgartner, "Franz Brentano", 124-125. Ο Baumgartner επισημαίνει την επιρροή που δέχθηκε ο Brentano για να αναπτύξει την περιγραφική και την εμπειρική του ψυχολογία από την ιατρική μεθοδολογία των Rudolf Virchow που εστίαζε σε μια αποφασιστικά εμπειρική μέθοδο σύμφωνα με την οποία τίποτα μέχρι τότε δεν είχε διερευνηθεί σωστά και του Albert von Koelliker που ήθελε να περιγράψει όλα τα όργανα του σώματος εκ νέου ως προς την τελική λειτουργία τους. Η ίδια λογική βρίσκεται και στον Brentano. Η άλλη πηγή του Brentano στην *Περιγραφική ψυχολογία* είναι η *Λογική* του Mill. Linda McAlister, *The Development of Franz's Brentano Ethics*, Elementa, Band XXVII-1982. (Amsterdam: Rodopi, 1982), 11.

⁹⁸ Προέλευση, §14, 14/CS11. [Um uns den Einblick in den wahren Ursprung ethischer Erkenntnis zu eröffnen, wird es nötig sein etwas von den Resultaten neuerer Forschung auf dem Gebiete der deskriptiven Psychologie Kenntnis zu nehmen. = Προκειμένου να μας αποκαλυφθεί μια επίγνωση της

στην *Ψυχολογία από εμπειρική σκοπιά*,⁹⁹ (ο Brentano δεν δημοσίευσε ποτέ έργο με τον τίτλο *Περιγραφική Ψυχολογία*, μόνο μεταθανάτια δημοσιεύτηκαν κείμενά του που συμπεριλήφθηκαν από τον μαθητή του Oskar Kraus υπό τον τίτλο αυτό.¹⁰⁰) και εδώ ο Brentano απαριθμεί, ταξινομεί και περιγράφει τα ψυχικά φαινόμενα, η βάση της είναι η «εσωτερική αντίληψη», όπως και η βάση ολόκληρης της φιλοσοφίας του.¹⁰¹

Ο Brentano αφού αναφερθεί στο ζήτημα του σκοπού ή των σκοπών στην ηθική, καταλήγει ότι η απάντηση στο ζήτημα αυτό περνά αναγκαστικά μέσα από τον ορισμό του αγαθού, αν θεωρήσουμε ότι ο καλύτερος σκοπός θα ήταν το αγαθό.¹⁰² Η έρευνα για την προέλευση (*Ursprung*) της έννοιας του αγαθού μας οδηγεί ακριβώς στην προέλευση όλων των εννοιών μας, δηλαδή στις *σαφείς παραστάσεις/ιδέες* (*anschauliche Vorstellungen*). Ωστόσο, οι τελευταίες διακρίνονται για το *σωματικό/φυσικό* (*physischen*) περιεχόμενό τους, το οποίο περιλαμβάνει το χρώμα, τον ήχο, το χώρο κ.α.¹⁰³ «Η έννοια του αγαθού όμως δεν έχει εδώ την πηγή της» τονίζει ο φιλόσοφος.¹⁰⁴

Η έννοια του αγαθού, σύμφωνα με τον Brentano, συγγενεύει με την έννοια του αληθούς και προέρχεται από συγκεκριμένες εντυπώσεις με ψυχικό περιεχόμενο και άρα έχει να κάνει με την ίδια τη δομή της συνείδησης.¹⁰⁵ Θυμίζουμε ότι ο Brentano έχει ήδη υποστηρίξει ότι η εγγενής υπεροχή της ηθικής είναι *ανάλογη* με την αντίστοιχη της λογικής. Η λογική σχετίζεται με το αληθές ως το κατεξοχήν αντικείμενο του δεύτερου στην ταξινόμηση του Brentano των ψυχικών φαινομένων: της *κρίσης* (*Urteil*) και μάλιστα της *εναργούς* (*Evident*), έτσι κατ' αναλογία θα οδηγηθεί στην αναζήτηση του αντίστοιχου ψυχικού φαινομένου που θα περιέχει το

πραγματικής προέλευσης της ηθικής γνώσης, θα είναι αναγκαίο να λάβουμε γνώση ορισμένων από τα αποτελέσματα νεότερης έρευνας στην περιοχή της περιγραφικής ψυχολογίας.]

⁹⁹ Franz Brentano, *Psychology from an Empirical Standpoint*. (Edited by Oskar Kraus. English edition by Antos C. Rancurello, D.B. Terrell, Linda L. McAlister. Translated by Routledge: London, 2015), 194-200.

¹⁰⁰ Brentano, *Descriptive Psychology*. Translated by Benito Muller (Routledge: London, 1995), xv-xvi. Όπως αναφέρει ο Brentano η περιγραφική ψυχολογία (ή ψυχογνωσία) «παρουσιάζει τα τελικά ψυχικά συστατικά από το συνδυασμό των οποίων προκύπτει η ολότητα των ψυχικών φαινομένων, με τον ίδιο τρόπο όπως η ολότητα των λέξεων προκύπτει από τα γράμματα» (στο ίδιο, xvii). Ακόμα: «Η περιγραφική ψυχολογία αποσκοπεί στην περιγραφή της συνείδησης από τη σκοπιά του πρώτου προσώπου και συγκεκριμένα να καταγράψει τα «βασικά συστατικά από τα οποία αποτελείται ό,τι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται εσωτερικά, και να απαριθμήσει τους τρόπους με τους οποίους αυτά τα συστατικά μπορούν να συνδέονται» (στο ίδιο, 4).

¹⁰¹ Linda McAlister, *The Development of Franz's Brentano Ethics*, Elementa, Band XXVII-1982. (Amsterdam: Rodopi, 1982), 13-14.

¹⁰² *Προέλευση*, §15-17, 14-16/ CS11-13.

¹⁰³ Στο ίδιο, §18, 16/ CS14.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, §18, 16/ CS14. [Der Begriff des Guten aber hat nicht hier seine Quelle.]

¹⁰⁵ Στο ίδιο, §18-19, 16/ CS14.

αγαθό ως το ηθικώς ορθό: των συναισθημάτων/συγκινήσεων (*Gemütsbewegungen*)¹⁰⁶, και μάλιστα της ορθής αγάπης αλλά και του ορθού μίσους.

Αλλά ας παρακολουθήσουμε τη σκέψη του Brentano. Στις σημαντικές παραγράφους 19 και 20 της *Προέλευσης* ο Brentano παρουσιάζει περιεκτικά τη θεωρία του για την ταξινόμηση των ψυχικών φαινομένων και το πώς αυτή σχετίζεται με τη γνώση μας του αγαθού. Αφετηρία της συλλογιστικής είναι μια έννοια που ο Brentano θεωρεί προβληματική ως λέξη, τη *συνείδηση* (*Bewußtsein*)¹⁰⁷, η οποία αφορά καθετί ψυχικό και αναφέρεται σε μια σχέση που έχουμε με ένα αντικείμενο.¹⁰⁸ Την αναφορικού τύπου αυτή σχέση την ονομάζουμε συχνά «προθετική/αναφορική/αποβλεπτική σχέση προς κάτι» (*intentionalen Beziehung zu etwas*)¹⁰⁹, το οποίο μπορεί να μην είναι πραγματικό, αλλά το οποίο παρουσιάζεται ως αντικείμενο.

Σύμφωνα με το Brentano τα συναισθήματα/συγκινήσεις αποτελούν το σημείο του ότι κάτι είναι ψυχικό/νοητικό και αυτό είναι η αναφορικότητα / αποβλεπτικότητά τους, το ότι κατευθύνονται σε ένα αντικείμενο.¹¹⁰

Δεν υπάρχει ακούειν χωρίς το ακουόμενο, κανένα πιστεύειν χωρίς το πιστευόμενο, κανένα ελπίζειν χωρίς το ελπιζόμενο, κανένα επιδιώκειν χωρίς το επιδιωκόμενο, καμιά χαρά χωρίς κάτι για το οποίο κανείς να χαίρεται, και ούτω καθεξής.¹¹¹

Σύμφωνα με τον Montague η παραπάνω μπρεντανική θεμελιώδης θέση ότι τα συναισθήματα/συγκινήσεις διακρίνονται από μια *sui generis* αναφορικότητα τον τοποθετεί στη σειρά των «γνωσιοκρατικών» θεωριών του συναισθήματος και αυτό όπως θα δούμε έχει συνέπειες και στην μεταθητική του τοποθέτηση.¹¹²

¹⁰⁶ Η γερμανική λέξη *Gemütsbewegung* εκτός από συναίσθημα μπορεί να μεταφραστεί και ως συγκίνηση ή ψυχική ταραχή, κατά λέξη θα μπορούσε να αποδοθεί: «κίνηση της ψυχής», «συναισθηματικές/ψυχικές κινήσεις». Χρησιμοποιούμε εναλλακτικά τις αποδόσεις συναίσθημα, συγκίνηση, αλλά ο αναγνώστης πρέπει να έχει κατά νου ότι οι μεταφράσεις δεν αποδίδουν όλο το βάθος και πλάτος της μπρεντανικής έννοιας.

¹⁰⁷ *Προέλευση*, §19, 16/ CS14. [...leider sehr mißverständlichen Ausdruck Bewußtsein = δυστυχώς πολύ παρανοημένη έκφραση συνείδηση].

¹⁰⁸ Στο ίδιο, §19, 16/ CS14. [in einem Subjektischen Verhalten = σε μια υποκειμενική (δηλ. του υποκειμένου) συμπεριφορά/στάση].

¹⁰⁹ Στο ίδιο, §19, 16/ CS14. Για την απόδοση της λέξης *Intentionalität* στο Brentano ο Πάνος Θεοδώρου χρησιμοποιεί τη λέξη: εντατικός, οι συνηθισμένες αποδόσεις είναι: αναφορικός, αποβλεπτικός, προθετικός. Πάνος Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των αξιών* (ΣΕΑΒ: Αθήνα, 2015), 204.

¹¹⁰ Michelle Montague, "A Contemporary View of Brentano's Theory of Emotion." *The Monist* 100, no. 1 (2017), 66.

¹¹¹ *Προέλευση*, §19, 16/ CS14. [Kein Hören ohne Gehörtes, kein Glauben ohne Geglaubtes, kein Hoffen ohne Gehofftes, kein Streben ohne Erstrebtes, keine Freude ohne etwas, worüber man sich freut, und so im übrigen.]

¹¹² Montague, "A Contemporary View of Brentano's Theory of Emotion." *The Monist* 100, no. 1 (2017), 66-67.

Οι ανωτέρω αντιλήψεις/παρουσιάσεις (*Anschauungen*) έχουν φυσικό περιεχόμενο καθώς αναφέρονται σε βασικές διακρίσεις ποιότητων αίσθησης, υπάρχουν όμως και ψυχικές παρουσιάσεις που έχουν ψυχολογικό περιεχόμενο και μπορούν να διακριθούν και αυτές με διαφόρους τρόπους.

Εδώ εισάγεται η μπρεντανική ταξινόμηση των ψυχικών/νοητικών φαινομένων, η οποία είναι πολύ σημαντική για τη μεταηθική του τοποθέτηση. Συγκεκριμένα, ο Brentano διακρίνει τρία είδη ψυχικών φαινομένων:

1. τις (απλές) παραστάσεις (*Vorstellungen*),¹¹³
2. τις κρίσεις (*Urteile*),¹¹⁴ και
3. τα συναισθήματα/συγκινήσεις με την ευρύτερη έννοια του όρου ή συναισθηματικές/ψυχικές κινήσεις (*Gemütsbewegungen*), ή φαινόμενα ενδιαφέροντος (*Interessephänomene*).¹¹⁵

Πιο αναλυτικά:

1. Οι παραστάσεις (*Vorstellungen*) αντιστοιχούν στις καρτεσιανές ιδέες και περιέχουν συγκεκριμένες εντυπώσεις που δίνονται από τις αισθήσεις ή και από κάθε αφηρημένη έννοια, θα τις ονομάζαμε και ιδέες.¹¹⁶

2. Οι κρίσεις (*Urteile*) αφορούν όχι στο συνδυασμό ή συσχέτιση ιδεών, αλλά είναι μια δεύτερη αναφορική/αποβλεπτική σχέση (*intentionale Beziehung*), δηλ. σχέση αναφοράς προς το αντικείμενο που δίνεται με την παράσταση, μια σχέση είτε επιβεβαίωσης είτε απόρριψης.¹¹⁷ Ο Brentano με την έννοια της κρίσης (*Urteil*) καλύπτει ένα ευρύ φάσμα νοητικών και ψυχικών ενεργημάτων: πεποίθηση, γνώμη, γνώση, επιβεβαίωση, απόρριψη.¹¹⁸

Η διαφορά μεταξύ μιας παράστασης κάποιου καλού πράγματος και μιας κρίσης γι' αυτό μπορεί να δοθεί μέσα από το παράδειγμα της διαφοράς ανάμεσα στην παράσταση «Θεός» και την δήλωση «ο Θεός υπάρχει». Εν προκειμένω, σύμφωνα με τον Brentano, η διαφορά έγκειται σε μια ένα δεύτερο ενέργημα που υπερτίθεται πάνω στην αρχική στο αρχικό ενέργημα της παράστασης: στην περίπτωση της κρίσης

¹¹³ Προέλευση, §20, 17/ CS15.

¹¹⁴ Στο ίδιο, §20, 17-18/ CS15-16.

¹¹⁵ Στο ίδιο, §20, 18/ CS16. Βλ. και Φωτεινή Βασιλείου, Πάνος Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Χούσερλ*, (Νήσος: Αθήνα, 2018), 63. Υιοθετούμε τις μεταφράσεις των Βασιλείου-Θεοδώρου.

¹¹⁶ Στο ίδιο, §20, 17/ CS15. McAlister, *The Development of Franz Brentano's Ethics*, 31.

¹¹⁷ Στο ίδιο, §20, 17-18/ CS15-16 [Es kommt hier zu dem Vorstellen eine zweite intentionale Beziehung zum vorgestellten Gegenstande hinzu, die des Anerkennens oder Verwerfens = Προστίθεται εδώ στην παράσταση μια δεύτερη εντατική σχέση προς το παραστώμενο αντικείμενο, αυτή της αναγνώρισης/βεβαίωσης ή της απόρριψης.]

¹¹⁸ McAlister, *The Development of Franz Brentano's Ethics*, 31-32.

υπάρχει μια δεύτερης τάξης σκόπιμη αναφορά στο αντικείμενο το οποίο είτε το αποδεχόμαστε είτε το απορρίπτουμε.¹¹⁹

3. Τέλος, οι συναισθηματικές κινήσεις/συναισθήματα/συγκινήσεις (*Gemütsbewegungen*) με την ευρεία έννοια του όρου. Στην τάξη αυτή των ψυχικών φαινομένων ο Brentano εντάσσει όχι μόνο απλές μορφές έλξης ή απώθησης που μπορεί να προκαλούνται από την απλή σκέψη ενός αντικειμένου, αλλά και της χαράς ή της θλίψης που βασίζεται στην *πεποίθηση* (*Überzeugung*), αλλά και στα εξαιρετικά πολύπλοκα φαινόμενα που εμπλέκονται στους σκοπούς και στα μέσα.¹²⁰ Τα ζητήματα σκοπών και μέσων βρίσκονται προφανώς στον πυρήνα της ηθικότητας.

Στη συνέχεια ο Brentano προχωρά σε μια σημαντική σύνδεση των τάξεων της κρίσης και των συναισθημάτων που δείχνει και την κατεύθυνση της σκέψης του πάνω στο ζήτημα της ηθικής γνώσης. Και οι δύο τάξεις των ψυχικών φαινομένων χαρακτηρίζονται από μια *αναφορική/αποβλεπτική σχέση* (*intentionale Beziehung*). Όπως το διατυπώνει σχεδόν ποιητικά ο Brentano:

Αν στη δεύτερη κατηγορία (ενν. των κρίσεων) η αναφορική/αποβλεπτική σχέση ήταν αναγνώριση ή απόρριψη, στην τρίτη (ενν. των συναισθημάτων/συγκινήσεων) είναι μια αγάπη ή μίσος, ή (όπως θα μπορούσε να εκφράσει κανείς σωστά) μια συμπάθεια ή αντιπάθεια. Έχουμε μια αγάπη, μια ευχαρίστηση, ένα μίσος, μια απαρέσκεια στο απλούστερο της αποδοχής και της απώθησης, στη νικηφόρα χαρά και στην απελπισμένη λύπη, στην ελπίδα και στο φόβο, καθώς και σε κάθε δραστηριότητα της θέλησης που έχουμε μπροστά μας.¹²¹

Με την παραπάνω διατύπωση ο Brentano μας οδηγεί με ακρίβεια στην οδό για τη γνώση του αγαθού. Οι δύο τελευταίες τάξεις των ψυχικών φαινομένων δείχνουν μια αναλογία: μια αντίθεση στην αναφορική/αποβλεπτική σχέση. Η κρίση χαρακτηρίζεται από την σχέση βεβαίωσης ή αποδοχής από τη μία και της άρνησης ή απόρριψης από την άλλη. Στο πεδίο της κρίσης η αποδοχή σημαίνει επιβεβαίωση της

¹¹⁹ Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*. (Dordrecht: Springer, 2006), 297. Το επιχείρημα προέρχεται από την ανάλυση των απρόσωπων προτάσεων του Miklosich στον οποίο και παραπέμπει ο Brentano. Βλ. Προέλευση, CS98-108. Το παράδειγμα με το Θεό στη σελ.108.

¹²⁰ Προέλευση, §20, 18/ CS16.

¹²¹ Στο ίδιο, §20, 18/CS16. [Wenn in der zweiten Grundklasse die intentionale Beziehung ein Anerkennen oder Verwerfen war, so ist sie in der dritten ein Lieben oder Hassen oder (wie man sich ebenso richtig ausdrücken könnte) ein Gefallen oder Mißfallen. Ein Lieben, ein Gefallen, ein Hassen, ein Mißfallen haben wir in dem einfachsten Angemutet- und Abgestoßenwerden, in der siegreichen Freude und verzweifelnden Traurigkeit, in der Hoffnung und Furcht und ebenso in jeder Betätigung des Willens vor uns.] Για την έννοια της αναφορικότητας/αποβλεπτικότητας στο Brentano υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ.: Roderick M. Chisholm, “Brentano on Descriptive Psychology and the Intentional”, Edward N. Lee and Maurice Mandelbaum, *Phenomenology and Existentialism*, (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1969), 1-23, Mauro Antonelli, “Consciousness and Intentionality in Franz Brentano.” *Acta Analytica* (2021): 1-22.

ύπαρξης, του *είναι*, ενώ η άρνησή της την απόρριψη της ύπαρξης ή του *είναι*.¹²² Τα συναισθήματα έχουν την σχέση αγάπης και μίσους, ή αλλιώς αποδοχής ή απώθησης, ευαρέσκειας ή απαρέσκειας. Ενώ στην περίπτωση της απλής παράστασης ή ιδέας δεν μπορεί να συμβεί αυτό.¹²³ Και αυτή η διαπίστωση έχει μια σημαντική συνέπεια στο πεδίο των λογικών και των ηθικών κρίσεων: μόνο στις περιπτώσεις που έχουμε δύο αντίθετους τρόπους σχετισμού μπορούμε να θέσουμε ζητήματα ορθού και εσφαλμένου. Κάτι τέτοιο κατά τον Brentano είναι ήδη γνωστό από την αρχαιότητα για ζητήματα λογικής κρίσης και φυσικά μπορούμε να ισχυριστούμε πως το ίδιο ισχύει για τα συναισθήματα.¹²⁴

Όπως το διατυπώνει ο Brentano:

Από τις δραστηριότητες της πρώτης τάξης [= των παραστάσεων] δεν μπορεί να ονομάσει κανείς καμιά σωστή ή λάθος. Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση της δεύτερης τάξης [=των κρίσεων], ένας από τους δύο αντίθετους τρόπους σχέσης, της αναγνώρισης και της απόρριψης, θα είναι σε κάθε περίπτωση ο ένας σωστός και ο άλλος λάθος, όπως από παλιά πάντα υποστήριζε η λογική. Και φυσικά το ίδιο ισχύει και για την τρίτη τάξη [=των συναισθημάτων]. Από τους δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς, της αγάπης και του μίσους, της συμπάθειας και της αντιπάθειας, ο ένας, αλλά μόνο ο ένας, είναι σωστός σε κάθε περίπτωση, ο άλλος λάθος.¹²⁵

Επομένως η προέλευση των εννοιών του ορθού και του εσφαλμένου, όπως και η προέλευση των εννοιών του αληθούς και του ψευδούς, ενυπάρχει στη φύση της σκόπιμης/αποβλεπτικής αναφοράς.¹²⁶

Έτσι, καταλήγει ο Brentano, έχουμε φτάσει στο ζητούμενο: στην προέλευση των εννοιών μας του καλού και του κακού, μαζί με τις έννοιες του αληθούς και του εσφαλμένου. *Ένα πράγμα είναι αληθές όταν η βεβαιωτική σχέση προς αυτό είναι ορθή, δηλ. ικανοποιεί τη βεβαιότητα για την υπαρκτική συνθήκη. Από την άλλη ένα πράγμα είναι αγαθό όταν η επιβεβαιωτική σχέση με αυτό, δηλ. η αγάπη, είναι ορθή.* Και με την ευρεία του όρου έννοια, *αγαθό είναι αυτό που αξίζει να αγαπηθεί, αυτό που μπορεί να αγαπηθεί με μια ορθή αγάπη.*

¹²² Προέλευση, Σημείωση 25. Πάνω στις έννοιες της αλήθειας και της ύπαρξης, 59, CS73. [Wahr ist so das, was ist; falsch das, was nicht ist. = Έτσι, αληθές είναι, αυτό που είναι· ψευδές αυτό, αυτό που δεν είναι.] Το είναι σε πλάγια στοιχεία για να δηλωθεί η υπαρκτική αναφορά.

¹²³ Στο ίδιο, §21, 18-19/CS17.

¹²⁴ Στο ίδιο, §22, 19/CS17-18.

¹²⁵ Στο ίδιο, §22, 19/CS17-18. [Von den Tätigkeiten der ersten Klasse kann man keine richtig oder unrichtig nennen. Dagegen wird bei der zweiten Klasse in einem jeden Fall von den zwei entgegengesetzten Beziehungsweisen des Anerkennens und Verwerfens die eine richtig, die andere unrichtig sein, wie von alter die Logik geltend macht. Und Ähnliches gilt dann natürlich auch bei der dritten Klasse. Von den zwei entgegengesetzten Verhaltensweisen des Liebens und Hassens, Gefallens und Mißfallens ist in jedem Falle eine, aber nur eine, richtig, die andere unrichtig.]

¹²⁶ Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*, 298.

Ονομάζουμε κάτι αληθινό όταν η αναγνώριση που σχετίζεται με αυτό είναι σωστή. Λέμε κάτι καλό όταν η αγάπη που σχετίζεται με αυτό είναι σωστή.¹²⁷

Το αγαθό λοιπόν στο Brentano τίθεται με όρους υποκειμένου – όχι όμως υποκειμενιστικά – που το ορίζει και το βλέπει μέσα από το αξιολογικό του πρίσμα που είναι η ορθή αγάπη. Θα δούμε στην επόμενη ενότητα πώς ο Brentano ορίζει το αγαθό ως το άξιο να αγαπηθεί με ορθό τρόπο, τη σημασία της αναλογίας του αγαθού-αληθούς για την κατανόηση της έννοιας του αγαθού καθώς και τη σημασία της έννοιας της εναργούς κρίσης για την θεώρηση της ανώτερης ηδονής, δηλ. της ανώτερης ηθικής κατάστασης.

1.4. Η έννοια του άξιου αγάπης αγαθού και η αναλογία αγαθού-αληθούς. Ο ρόλος της ενάργειας στην ηθική γνώση.

Ο Brentano αναγνωρίζει τον κίνδυνο του υποκειμενισμού στην προσπάθειά του να ορίσει το αγαθό ως το άξιο να αγαπηθεί. Έτσι προχωρά στον ορισμό του αγαθού με τρόπο που να διασφαλίζει τόσο την αγάπη ως την ορθή αναφορική σχέση με αυτό όσο και το αγαθό αυτό καθαυτό. Αφετηρία του είναι η τρίτη τάξη των ψυχικών φαινομένων: η τάξη των *συναισθηματικών κινήσεων*, των *συναισθημάτων*. Ο Brentano δέχεται ότι η τάξη αυτή μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι υπάρχουν πράγματα που μας προκαλούν το ενδιαφέρον, μας ευχαριστούν, αλλά πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σ' εκείνα που μας είναι ευχάριστα καθαυτά και σ' εκείνα που μας είναι ευχάριστα ως μέσα.¹²⁸ Ο φιλόσοφος οδηγείται στο αγαθό μέσω μιας συσχέτισης: αποδέχεται το αγαθό καθαυτό ως το ανάλογο με το αληθές καθαυτό. Να επισημάνουμε εδώ ότι η αναλογία αγαθού – αληθούς στην οποία συνεχώς επανέρχεται ο φιλόσοφος δεν πρέπει να μας παραπλανήσει ως προς την εμβέλειά της, πρόκειται για μια αναλογία που θέλει αφ' ενός να μας καθοδηγήσει προς τη γνωστική μας ικανότητα του αγαθού αφ' ετέρου να μας προειδοποιήσει για τα όρια της ικανότητάς μας αυτής.

Σύμφωνα με τον Πάνο Θεοδώρου η αναλογία αυτή μεταξύ του κρίνειν-αληθούς/ψευδούς και του αγαπάν-μισείν έχει συγκεκριμένα όρια. Το αγαπάν-μισείν δεν στρέφεται προς ένα φυσικό πράγμα (φυσικό φαινόμενο) για να κρίνει την

¹²⁷ *Προέλευση*, §23, 19/ CS18. [Wir nennen etwas wahr, wenn die darauf bezügliche Anerkennung richtig ist. Wir nennen etwas gut, wenn die darauf bezügliche Liebe richtig ist.]

¹²⁸ Στο ίδιο, §24, 19/ CS18.

πραγματικότητά του (υπάρχει ή δεν υπάρχει) αλλά προς το αγαθό, ένα περιεχόμενο με αξία. Είναι τελικά το αγαπών-μισείν μια στάση προς ένα αξιακό φορτίο, χωρίς όμως να βεβαιώνει ή να αρνείται την πραγματικότητά του, όπως κάνει το κρίνειν μέσω της αληθούς ή ψευδούς επιβεβαίωσης. Στην αντίθετη περίπτωση θα υποπίπταμε σε ένα κατηγοριακό σφάλμα και θα αναγνωρίζοντας στα αξιακά φορτία απόλυτη ή αντικειμενική πραγματικότητα, κάτι το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την αφετηριακή θέση του Brentano ότι τα αξιακά φορτία είναι αποτελέσματα ακριβώς της τάξης των συναισθηματικών κινήσεων.¹²⁹ Αν η αλήθεια θεωρηθεί ως το φως μέσα στο οποίο μας παρουσιάζεται κάτι όταν κρίνεται ως ορθό, έτσι και το αξιακό φορτίο «χρωματίζει» τρόπον τινά τον φορέα του αγαθού.¹³⁰

Όμως ο ίδιος ο Brentano διευκρινίζει το πως πρέπει να κατανοήσουμε την αναλογία κρίσης και συναισθήματος. Στην σημείωσή του πάνω στο ζήτημα των εννοιών της αλήθειας και της ύπαρξης¹³¹ ο Brentano επανέρχεται στο ζήτημα της αναλογίας. Εδώ θεωρεί ανεπαρκή τη θεωρία της αντιστοιχίας για την αλήθεια και προτείνει μια έννοια της αλήθειας ως συμφωνίας, καταλληλότητας/ταιριαστότητας, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος να θεωρηθεί η αλήθεια ως είδος ταυτότητας αυτού που περιέχεται στην κρίση.¹³² Ο Brentano θεωρεί ότι έχουμε εδώ την ίδια σχέση καταλληλότητας και όχι αντιστοιχίας ή ταυτότητας μεταξύ των συναισθημάτων και των αντικειμένων τους:

*όποιος αγαπά και μισεί σωστά, η ψυχή του συμπεριφέρεται κατάλληλα στα αντικείμενα, δηλαδή συμπεριφέρεται βολικά, ταιριαστά, ανάλογα.*¹³³

Με αφετηρία τα παραπάνω ο φιλόσοφος αντιλαμβάνεται ότι είναι αναγκαίο να διακρίνουμε ανάμεσα στα πράγματα που μας ευχαριστούν καθαυτά και εκείνα που μας ευχαριστούν χάριν κάποιων άλλων, δηλ. η διάκριση αγαθού καθαυτού ως πρωταρχικού και του δευτερεύοντος αγαθού, όπως το χρήσιμο.¹³⁴ Μόνο το αγαθό καθαυτό μπορεί να σταθεί δίπλα στο αληθές.¹³⁵ Και αυτή η θεώρηση του αγαθού καθαυτού οδηγεί στο γνωσιολογικής φύσης ερώτημα: Πώς γνωρίζουμε ότι ένα

¹²⁹ Πάνος Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των αξιών* (ΣΕΑΒ: Αθήνα, 2015), 208.

¹³⁰ Στο ίδιο, 208.

¹³¹ *Προέλευση*, Σημείωση: Για τις έννοιες της αλήθειας και της ύπαρξης, 59-61/ CS73-75.

¹³² *Προέλευση*, 60/ CS74.

¹³³ Στο ίδιο, 60/ CS74. [wer richtig liebt und haßt, dessen Gemüt verhält sich den Gegenständen adäquat, d. h. es verhält sich konvenient, passend, entsprechend].

¹³⁴ Στο ίδιο, §24, 19-20/ CS18.

¹³⁵ Στο ίδιο, §24, 19/ CS18. [Es (= das Gute) allein kann dem Wahren an die Seite gestellt werden = Μόνο αυτό (= το αγαθό) μπορεί να τοποθετηθεί δίπλα στο αληθινό.]

πράγμα είναι αγαθό;¹³⁶ Βλέπουμε και πάλι τη γνωσιοκρατική μεταθητική τοποθέτηση του φιλοσόφου ο οποίος θέτει εκ νέου το ζήτημα της γνώσης του αγαθού. Αυτή τη φορά όμως από νέα αφετηρία.

Σε πρώτη φάση θα απορρίψουμε λογικά την άποψη πως ό,τι αγαπάται ή είναι ικανό να αγαπηθεί είναι άξιο αγάπης και επομένως αγαθό, μάλιστα για το Brentano είναι «*σχεδόν αδιανόητο πώς κάποιιο έχουν εντούτοις πέσει σε τέτοιο λάθος*».¹³⁷ Ενώ είναι αδύνατον να βεβαιώσουμε και να απορρίψουμε κάτι ταυτόχρονα, δεν συμβαίνει το ίδιο στο αγαπών: μπορεί κάποιος να αγαπά κάτι που ένας άλλος δέχεται ως ανάξιο τέτοιας αγάπης.¹³⁸ Και έτσι το ερώτημα παραμένει.

Η λύση είναι απλή μας λέει ο Brentano αν επανέλθουμε στην αναλογία μεταξύ αγαθού και αληθούς. Για να είναι μια συναισθηματική κίνηση ορθή πρέπει να πληρούνται δυο προϋποθέσεις: (1) η πράξη πρέπει να είναι ορθή, (2) πρέπει να είναι πράξη έγκρισης ή αποδοκιμασίας.¹³⁹

Ας παρακολουθήσουμε τη συλλογιστική του.

Ό,τι βεβαιώνουμε δεν είναι πάντα αληθές, γιατί «συχνά κρίνουμε εντελώς τυφλά».¹⁴⁰ Αυτό συμβαίνει λόγω προκαταλήψεων που έχουμε αλλά και επειδή από παρόρμηση εμπιστευόμαστε τυφλά την *εξωτερική αντίληψη* (*äußeren Wahrnehmung*).¹⁴¹ Αυτές οι βεβαιωτικές κρίσεις είναι ενδεχομένως αληθείς ή ψευδείς. Δεν διαθέτει η *βεβαιωτική κρίση* (*aner kennende Urteil*) κάτι που να φανερώνει, να καθιστά έκδηλη την ορθότητά της. Σε αυτό το είδος κρίσης διαθέτουμε άλλες κρίσεις που είναι *ευνόητες, φανερές, εναργείς* ('*einleuchtende*', '*evidente*' *Urteile*).¹⁴² Τέτοιες κρίσεις είναι λ.χ. ο νόμος της αντίφασης.

Άλλα παραδείγματα τέτοιων κρίσεων μας δίνει η «*εσωτερική αντίληψη*» (*inneren Wahrnehmung*), η οποία μας πληροφορεί ότι έχουμε κατ' αίσθηση εμπειρίες π.χ. ήχου, χρώματος ή εμπειρίες σκέψης, θέλησης. Η «εσωτερική αντίληψη» είναι εκείνη που «συλλαμβάνει τα ψυχικά μας φαινόμενα άμεσα και συγχρονικά· είναι έτσι, αλάνθαστη άμεση ψυχική επίγνωση που έχουμε γι' αυτά».¹⁴³ Ο Brentano πίστευε ότι

¹³⁶ *Προέλευση*, §25, 19/ CS18.

¹³⁷ Στο ίδιο, §25, 20/ CS19. [schier unbegreiflich, wie manche trotzdem in solchen Irrtum verfallen sind.]

¹³⁸ Στο ίδιο, §25, 20/ CS19.

¹³⁹ Werkmeister, W.H. *Historical Spectrum of Value Theories, Volume I, The German Language Group* (Johnsen Publishing Company: Lincoln, Nebraska, 1970),35.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, §26, 20/ CS19. [Wir urteilen vielfach ganz blind].

¹⁴¹ Στο ίδιο, §26, 20/ CS19.

¹⁴² Στο ίδιο, §26, 21/ CS19.

¹⁴³ Βασιλείου, Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Χούσερλ*, 49.

υπάρχει ένα ξεχωριστό είδος γνώσης, που μπορεί κανείς να αποκτήσει με βάση την εσωτερική αντίληψη. Είναι αυτού του είδους η γνώση που χαρακτήρισε ως *εναργής* (*Evident*).¹⁴⁴ Η διάκριση μεταξύ των εναργών και βεβαιωτικών των κρίσεων είναι μας λέει ο Brentano μια ουσιώδης διάκριση μεταξύ υψηλότερων και κατώτερων μορφών κρίσης, η οποία δεν βασίζεται σε *βαθμούς πεποιθήσεως* (*Überzeugungsgrades*). Τις ενστικτώδεις, τυφλές παραδοχές μπορούμε κάλλιστα να τις διατηρούμε παρά την αμφιβολία ή την λογική τους ανακρίβεια.¹⁴⁵ Και δεν υπάρχει λογική απάντηση γιατί τις πιστεύουμε. Αλλά για τις εναργείς κρίσεις η οποιαδήποτε έρευνα περιττεύει μπροστά στην ενάργειά τους, στην πραγματικότητα θα ήταν γελοία.¹⁴⁶ Ο Brentano σκέφτεται εδώ ως εμπειριστής - με μια ευρεία έννοια - φιλόσοφος και καταλήγει:

ο καθένας βιώνει μέσα του τη διαφορά μεταξύ του ενός τρόπου κρίσης και του άλλου· όπως με κάθε έννοια, η έσχατη διευκρίνιση πρέπει να συνίσταται στην αναφορά σε αυτήν την εμπειρία.¹⁴⁷

Η σημασία της *εναργούς κρίσης* (*Evident Urteil*) για την ηθική συζητιέται από το Γερμανό φιλόσοφο και στις παραδόσεις του για την *Θεμελίωση και Κατασκευή της ηθικής* (στο εξής: *Θεμελίωση*).¹⁴⁸ Εκεί ο Brentano υπογραμμίζει τη σημασία της εναργούς κρίσης ως άμεσο, αξιόπιστο θεμέλιο της επιστήμης.¹⁴⁹ Μάλιστα θεωρεί ότι η εναργής κρίση είναι καθαυτή γνώση της δικής της αλήθειας, όχι το μέτρο της, καθώς δεν χρειάζεται τέτοιο μέτρο.¹⁵⁰ Η έννοια της εναργούς κρίσης είναι σημαντική στη γνωσιολογία του φιλοσόφου και αξίζει να εστιάσουμε, καθώς όπως είδαμε τη χρησιμοποιεί εκτενώς στην πραγμάτευσή του για την ηθική κρίση.

Για την κατανόηση της έννοιας της εναργούς κρίσης στη μπρεντανική σκέψη πρέπει να εστιάσουμε στο ότι ο όρος *εναργές* αντιπαρατίθεται με τον όρο *τυφλός*. Μια κρίση ονομάζεται *εναργής* για να διακριθεί ως γνωσιολογικό επίτευγμα από την *τυφλή κρίση*.¹⁵¹ Στο ερώτημα που προκύπτει σχετικά με το πώς μπορεί να γίνει η διάκριση εναργών και τυφλών κρίσεων, μια απάντηση θα δινόταν από την ανθρώπινη εμπειρία,

¹⁴⁴ Gianfranco Soldati, "Brentano on Inner Perception, Intrinsic Truth and Evidence". M. E. Reicher and J. Marek (eds.) *Experience and Analysis* (Vienna: OBV & HPT, 2005), 64.

¹⁴⁵ *Προέλευση*, §26, 21/ CS20.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, §26, 21/ CS20.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, §26, 21/ CS20. [Jeder erfährt den Unterschied zwischen der einen und anderen Urteilsweise in sich; in dem Hinweis auf diese Erfahrung muß, wie bei jedem Begriff, die letzte Verdeutlichung bestehen.] Ο Brentano αφιερώνει μια εκτενή σημείωση στην ιστορία της έννοιας του εναργούς, του προφανούς, με αναφορά στο Descartes και στο Sigwart βλ. *Προέλευση*, Για το εναργές, 64-72/ CS76-83.

¹⁴⁸ *Θεμελίωση*, §7, (22-23/19-20) §41-42 (142-147/128-132).

¹⁴⁹ Στο ίδιο, §7 (22-23/19-20).

¹⁵⁰ Στο ίδιο, §7 (22-23/19-20).

¹⁵¹ Henry Pietersma. "Brentano's Concept of the Evident", *Analecta Husserliana* 7:235.

δηλαδή από «το απλό γεγονός ότι αυτός που κάνει μια προφανή κρίση δεν μπορεί να φέρει τον εαυτό του να αμφιβάλλει τί έχει βεβαιώσει ή αρνηθεί, είναι ως τέτοιο απλώς ένα γεγονός σχετικά με την ανθρώπινη φύση ή τον κόσμο γενικά στον οποίο η ανθρώπινη φύση είναι ενσωματωμένη».¹⁵² Ο Brentano θεωρεί πως μια τέτοια απάντηση θα μας οδηγούσε κατευθείαν στον σκεπτικισμό και στην ένσταση ότι μια *εναργής κρίση* ουσιαστικά μας επιβάλλεται από συναισθήματα στα οποία δεν μπορούμε να κυριαρχήσουμε, αλλά κάτι τέτοιο είναι ισοδύναμο με την αμφισβήτηση της ικανότητάς μας για γνώση «στα καλύτερά της».¹⁵³

Ο Brentano κατανοεί την *εναργή κρίση ως αποκλείουσα το λάθος* και την *αμφιβολία* και είναι μια κρίση τέτοια που ο άνθρωπος ο οποίος την εκφέρει βλέπει ότι είναι ορθή ή αληθής.¹⁵⁴ Στο πλαίσιο της θεωρίας του αυτής για την εναργή κρίση ο Brentano απορρίπτει την παραδοσιακή θεωρία της αντιστοιχίας για την αλήθεια, η οποία μας οδηγεί στο να συγκρίνουμε κρίσεις με την πραγματικότητα, δηλ. κάτι που είναι μέσα στο νου με κάτι που είναι έξω από αυτό, πράγμα αδύνατο.¹⁵⁵ Η απόρριψη της θεωρίας της αντιστοιχίας για την αλήθεια οδηγεί το φιλόσοφο να προτείνει ότι, αν η έρευνα και η ανακάλυψη της αλήθειας πρόκειται να είναι δυνατή, πρέπει να υπάρχουν κρίσεις οι οποίες φανερώνουν την αλήθεια τους, των οποίων η φύση πρόκειται να είναι αληθινή.¹⁵⁶ Έτσι ακόμα και όταν το προφανές εξαρτάται από απόδειξη και επιχειρηματολογία, οι προκείμενες και οι κανόνες που διέπουν το επιχείρημά μας πρέπει ήδη να υποτεθούν ως προφανείς.¹⁵⁷ Η έννοια της ενάργειας είναι τελικά θεμελιώδης στην γνωσιολογία του Brentano και όπως ο ίδιος δηλώνει στο έργο του για θεωρία της ορθής κρίσης (*Die Lehre von Richtigen Urteil*) η ιδέα της ενάργειας είναι πρωτεύουσα, πρωταρχική, περισσότερο και από την ίδια την αλήθεια.¹⁵⁸ Ωστόσο, το ερώτημα που προκύπτει είναι: ποιο μπορεί να είναι το υποκείμενο που εκφέρει τις εναργείς κρίσεις;

Η απάντηση δίνεται μέσα από τον ορισμό της αλήθειας:

η αλήθεια αποδίδεται στην κρίση του ανθρώπου που κρίνει ορθά, δηλαδή στην κρίση του ενός που κρίνει για τα πράγματα με τον ίδιο τρόπο όπως θα έκρινε ποιανού οι κρίσεις είναι εναργείς, και που ισχυρίζεται τι επίσης θα ισχυριζόταν εκείνος που οι κρίσεις του είναι εναργείς.¹⁵⁹

¹⁵² Pietersma, “Brentano’s Concept of the Evident, 236-237.

¹⁵³ Στο ίδιο, 236. Να αναφέρουμε ότι ο Brentano «κατηγορήθηκε» για ψυχολογισμό στη σκέψη του.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, 237.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, 238.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, 239.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, 236.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, 239.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, 240.

Ο παραπάνω ορισμός της αλήθειας του Brentano χρειάζεται κάποιες διευκρινήσεις κατά τον Pietersma. Έτσι, και εδώ, υπάρχει ένα είδος αντιστοιχίας ή συμφωνίας που είναι ουσιώδες για την αλήθεια. Ό,τι εδώ αποτελεί αντικείμενο συμφωνίας για να είναι κάτι αληθές, δεν είναι μια αντιστοιχία με την κατάσταση πραγμάτων, αλλά με την κρίση ενός ιδεώδους υποκειμένου, δηλ. εκείνου του οποίου οι κρίσεις είναι μόνο εναργείς κρίσεις.¹⁶⁰ Περαιτέρω: αν κάποια κρίση σε συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να είναι αληθής, είναι μόνο σε συμφωνία με την κρίση του ιδεώδους υποκειμένου του Brentano.¹⁶¹ Αυτή η ερμηνεία υπενθυμίζει κατά τον Pietersma τον «σπουδαίο» («φρόνιμο») του Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο οποίος διακρίνει το πραγματικό αγαθό, το οποίο εμφανίζεται σ' αυτόν. Πρόκειται για ένα ιδεώδες κανονιστικό υποκείμενο το οποίο είναι ιδεώδες με την έννοια ότι θεωρείται κανονιστικό.¹⁶² Πράγματι, μια τέτοια ερμηνεία φαίνεται να μπορεί να στηριχτεί στην πραγμάτευση του Brentano όταν στη *Θεμελίωση* συζητά την προέλευση της έννοιας του αγαθού και την αναλογία μεταξύ αυτού και της έννοιας του αληθούς: «αν διακρίνω κάτι, διακρίνω επίσης ότι κανείς δεν μπορεί να διακρίνει το αντίθετο. Αυτός που κρίνει το αντίθετο μπορεί να κρίνει μόνο τυφλά».¹⁶³ Και συμπληρώνει: «για να κατανοήσουμε τι σημαίνει 'εναργής κρίση', πρέπει να έχουμε ήδη βιώσει εναργείς κρίσεις και να τις διακρίνουμε από τις τυφλές».¹⁶⁴

Την *ενάργεια* στις κρίσεις μας αλλά και στο πεδίο του αγαθού μας τη δίνει σύμφωνα με το φιλόσοφό μας, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η *εσωτερική αντίληψη*. Ο Brentano επιμένει ιδιαίτερα σ' αυτό, έχοντας πρώτα απορρίψει ως περιττή την ιδέα του αγαθού ως έμφυτη ή a priori έννοια αλλά και ως αποτέλεσμα εξωτερικής εποπτείας ή εξωτερικής αίσθησης.¹⁶⁵ Εδώ ο φιλόσοφος απορρίπτει και την έννοια της «ηθικής αίσθησης», την οποία όμως φαίνεται να κατανοεί αδρά ως αυστηρά προερχόμενη από τις απλές αισθήσεις μας όπως προέρχονται λ.χ. οι έννοιες του έγχρωμου, του ήχου, του εκτατού.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Pietersma, "Brentano's Concept of the Evident", 240.

¹⁶¹ Στο ίδιο, 240.

¹⁶² Στο ίδιο, 240. Επίσης για το «σπουδαίο» στον Αριστοτέλη: *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Γ, κεφ. 4

¹⁶³ *Θεμελίωση*, §7, 22/19.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, §7, 22/19.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, §40, 135-136/ 122-123.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, §40, 135-136/ 122-123. Προφανώς η «ηθική αίσθηση» την οποία απορρίπτει ο Brentano δεν εντάσσεται στη συνηθισμένη εννοιολόγησή της στο πλαίσιο της σύγχρονης μεταηθικής συζήτησης. Για την έννοια της «ηθικής αίσθησης» στη σύγχρονη μεταηθική βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, (Αθήνα: Leader Books, 2009), 76-77, 81-82, 161-162.

Η έννοια του αγαθού «πρέπει να προκύψει αφαιρετικά από την εσωτερική εποπτεία ή αντίληψη»,¹⁶⁷ και μάλιστα η προέλευση της έννοιας του αγαθού «υποστηρίζεται επίσης από την ομοιότητά του με την έννοια του αληθούς» όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο αλλά και την προέλευση.¹⁶⁸ Για τον Brentano είναι ουσιώδες ότι η έννοια του αληθούς προέρχεται από την εσωτερική αντίληψη και συμφωνεί με τον Αριστοτέλη ότι «η αλήθεια με τη σωστή της έννοια/σημασία βρίσκεται στις κρίσεις».¹⁶⁹ Ωστόσο, το ερώτημα παραμένει: «πότε πρέπει να αποκαλούμε μια κρίση αληθή και πότε ψευδή;» Η απάντηση σύμφωνα με τον Αριστοτέλη πρέπει να αναζητηθεί στους προσδιορισμούς που συνδέονται ουσιαστικά με τη φύση της κρίσης. Μια κρίση δεν είναι η διατύπωση μιας απλής ιδέας λ.χ. του κόκκινου, του στρογγυλού, αλλά αποτελείται από σύμπλεγμα σκέψεων, μια σύνθεση σκέψης στην οποία κάτι συνδέεται ή ξεχωρίζεται με κάτι άλλο. Στο σημείο αυτό ο Brentano υποστηρίζει ότι η Αριστοτελική σύλληψη της κρίσης πρέπει να τροποποιηθεί γιατί δεν ταιριάζει σε όλες τις κρίσεις. Αυτό γιατί ορισμένες κρίσεις δεν αποδίδουν ένα υποκείμενο σε ένα κατηγορημα ούτε το αρνούνται, αλλά απλά αποδέχονται ή απορρίπτουν κάτι.¹⁷⁰ Πρόκειται για υπαρκτικές κρίσεις του τύπου «υπάρχει Θεός» ή «δεν υπάρχουν φαντάσματα». Στο σημείο αυτό ο φιλόσοφος εισάγει την τροποποίηση που θεωρεί ιδιαίτερα κρίσιμη στην πορεία προς την ανάδειξη των κρίσεων της εσωτερικής μας αντίληψης ως τις μόνες που διαθέτουν την άμεση, αδιαμεσολάβητη ενάργεια [*unmittelbarer Evidenz*].¹⁷¹

Υποστηρίζει ότι για να πετύχουμε έναν ενιαίο ορισμό της αλήθειας πρέπει να εισάγουμε το κατηγορημα σε υπαρκτικές προτάσεις, αντικαθιστώντας π.χ «Κάποιος είναι άρρωστος», «κανένας κύκλος δεν έχει άνισες ακτίνες» με τα: «υπάρχει ένας άρρωστος άνθρωπος», «δεν υπάρχει κύκλος με άνισες ακτίνες».¹⁷² Έτσι «μια

¹⁶⁷ *Θεμελίωση*, §40, 136/ 123. [Es muß also wohl der Begriff des Guten aus der inneren Anschauung oder Wahrnehmung abstrahiert sein.]

¹⁶⁸ Στο ίδιο, §40, 136/ 123. [Daß der Begriff des Guten der inneren Wahrnehmung entstammt, dafür spricht auch die Analogie zum Begriff des Wahren. Es scheinen diese Begriffe einander analog, und zwar nicht nur im Inhalt, sondern auch ihrem Ursprünge nach. = Οτι η έννοια του αγαθού προέρχεται από την εσωτερική αντίληψη, γι' αυτό μιλά επίσης η αναλογία με την έννοια του αληθούς. Φαίνονται αυτές οι έννοιες ανάλογες η μία με την άλλη, και μάλιστα όχι μόνο στο περιεχόμενο, αλλά επίσης στην προέλευσή τους.]

¹⁶⁹ Στο ίδιο, §40, 137/ 124. [Die Wahrheit im eigentlichen Sinne findet sich im Urteilen.]

¹⁷⁰ Στο ίδιο, §40, 138/ 125.

¹⁷¹ Στο ίδιο, §40, 141/ 128.

¹⁷² Στο ίδιο, §40, 138/125.

επιβεβαιωτική/αναγνωριστική κρίση είναι αληθής αν υπάρχει το αντικείμενό της, μια απορριπτική [κρίση] αν δεν υπάρχει [το αντικείμενό της]». ¹⁷³

Έτσι, ο Brentano δέχεται ότι δεν μιλάμε λανθασμένα όταν θεωρούμε ότι μια επιβεβαιωτική κρίση μας είναι αληθινή όταν υπάρχει το αντικείμενό της και μια απορριπτική όταν δεν υπάρχει, όμως δεν γίνεται σαφέστερη και η ίδια η ιδέα του αληθούς αφού θα πρέπει να έχουμε *συλλάβει/διαμορφώσει* την κρίση ότι *το Α υπάρχει* πριν αναγνωρίσουμε την κρίση/πρόταση: «*το Α υπάρχει*», αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί αναγκαία σε περαιτέρω έρευνα για την έννοια του αληθούς. ¹⁷⁴

Ο Brentano στη συνέχεια καταλήγει στο ότι δεν υπάρχει καμιά *εποπτεία/αντίληψη* από την οποία θα μπορούσε να συναχθεί η σημασία της λέξης αληθής. ¹⁷⁵ Αν και όταν σχηματίζουμε μια κρίση για κάτι έχουμε μια ιδέα γι' αυτό, ακόμα και αν δεν είναι οριστική, καθώς στην περίπτωση αυτή μπορούμε να έχουμε τόσο μια αληθή όσο και μια ψευδής κρίση για το αντικείμενό μας, ο φιλόσοφος μας θεωρεί ότι αυτές βρίσκονται τόσο μεταξύ των επιβεβαιωτικών όσο και των απορριπτικών κρίσεων. Αλλά και όταν κρίνουμε ό,τι κρίνουμε είτε ως απλό γεγονός είτε ως αναγκαιότητα, η αλήθεια πάλι δεν μπορεί να έγκειται σε αυτού του είδους την τροπικότητα της κρίσης μας. ¹⁷⁶ Ο Brentano αναζητά το θεμέλιο της αλήθειας πέρα από την ποιότητα και την τροπικότητα των κρίσεών μας.

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με τον με τον Brandl ο Brentano μπορεί να θεωρηθεί ένας πρώιμος συσταλτικός (deflationist) ως προς τη θεωρία της αλήθειας γιατί «προτείνει μια ριζική συστολή της θεωρίας της αντιστοιχίας», ¹⁷⁷ χωρίς όμως να την απορρίπτει ολοκληρωτικά. Μια μινιμαλιστικού τύπου θεωρία της αλήθειας έχει σαν κύριο γνώρισμά της την αρχή της ισοδυναμίας ¹⁷⁸

¹⁷³ *Θεμελίωση*, §40, 138-139/126. [Ein anerkanntes Urteil ist wahr, wenn sein Gegenstand existiert; ein verwerfendes, wenn er nicht existiert.]

¹⁷⁴ Στο ίδιο, §40, 139/126. Για τη μη «προτασιακή» κρίση στο Brentano ως βλ. Βασιλείου, Φωτεινή, Πάνος Θεοδώρα, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Χούσερλ*, 72-74.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, §40, 139/126. [Es scheint gar keine Anschauung zu geben, aus welcher der Sinn des Wortes „wahr“ gewonnen sein könnte und das Wort selbst sinnlos. = Δεν φαίνεται να υπάρχει καθόλου εποπτεία από την οποία θα μπορούσε να προέλθει η έννοια της λέξης «αληθινό» και η ίδια η λέξη χωρίς νόημα.]

¹⁷⁶ Στο ίδιο, §40,140/127. Εδώ χρησιμοποιεί το παράδειγμα της κρίσης για την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του Θεού, έτσι τόσο ο πιστός όσο και ο άθεος έχουν και οι δυο αντικείμενό τους ένα άπειρο, τέλειον, αλλά ο πρώτος κρίνει με την ποιότητα της επιβεβαίωσης και ο δεύτερος με την ποιότητα της απόρριψης.

¹⁷⁷ Johannes L. Brandl, “Was Brentano an Early Deflationist About Truth?”, *The Monist*, 100 (1) (2017), 5.

¹⁷⁸ Ο Brandl χρησιμοποιεί τα χαρακτηριστικά της μινιμαλιστικής θεωρίας της αλήθειας που δίνονται από το Horwich στο βιβλίο του *Truth, Meaning and Reality*, σελ. 14-16. Όπως το συνοψίζει ο Brandl ένας υπέρμαχος μιας συσταλτικής θεωρίας της αλήθειας θεωρεί: 1. Το κατηγορήμα «αληθές» ως ένα ειδικό είδος χρησιμότητας λόγω της ιδιόμορφης (idiosyncratic) λειτουργίας του, λ.χ. από μηχανισμό

και μια τέτοια είναι η μπρεντανική θέση ότι κάνοντας μια κρίση δεν δεχόμαστε μια πρόταση (*proposition*) ως αληθή, αλλά δεχόμαστε αντικείμενα ως υπαρκτά ή τα απορρίπτουμε ως μη υπαρκτά.¹⁷⁹ Δεν μπορούμε εδώ να αναφερθούμε αναλυτικά στη διαδρομή της μπρενταντικής σκέψης για τη φύση της αλήθειας, σε σχέση όμως με το θέμα μας αρκεί η διαπίστωση ότι ο Brentano ήταν ένας εννοιολογικός εμπειριστής που πίστευε ότι *όλες μας οι έννοιες άμεσα ή έμμεσα προέρχονται από την εξωτερική ή εσωτερική μας εμπειρία*. Ορισμένες κρίσεις που διακρίνονται για την ενάργεια τους αποτελούν την εμπειρική πηγή της έννοιας της αλήθειας.¹⁸⁰ Για το φιλόσοφο μας η έννοια του αληθούς προκύπτει από την έννοια της ενάργειας.

Σε μια καρτεσιανού τύπου προσέγγιση ο Brentano θεμελιώνει τη βεβαιότητά μας για την αλήθεια στην «εσωτερική αντίληψη» η οποία διακρίνεται από την εξωτερική αντίληψη στο ότι είναι εναργής και διακριτή. Όπως το διατυπώνει:

Ας συγκρίνουμε την κρίση της εξωτερικής αντίληψης που αναγνωρίζει κάτι μπλε ή κάτι που ακούγεται, ή κάνει θόρυβο, με την κρίση της εσωτερικής αντίληψης, στην οποία αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας ότι βλέπουμε κάτι μπλε ή ακούμε τόνους. Και οι δύο κρίσεις είναι θετικές [positiv], και οι δύο είναι βεβαιωτικές [assertorisch], αλλά η δεύτερη διακρίνεται από την πρώτη από μια βασική διαφορά: είναι εναργής, διακριτή, ενώ η πρώτη στερείται ενάργειας. Όταν βλέπω, αναγνωρίζω τι είναι έγχρωμο ενστικτωδώς και με απόλυτη πεποίθηση. Αλλά αν καταστήσω σαφείς τις συνέπειες αυτής της επιβεβαίωσης στον εαυτό μου, αμέσως βρίσκομαι μπλεγμένος σε αντιφάσεις με ορισμένα γεγονότα, γεγονός που με διδάσκει ότι η κρίση μου είναι ψευδής. Αλλά αυτό δεν ισχύει για την κρίση ότι βλέπω κάτι χρωματισμένο. Αυτό είναι μια άμεση βεβαιότητα, που δεν αντικρούεται από καμία επιχειρηματολογία. Δεν πρόκειται για υποκειμενική πεποίθηση, η οποία θα μπορούσε να είναι σφάλμα: είναι αλάνθαστα αλήθεια. Μπορεί να εξαπατηθώ σε πολλές από τις κρίσεις που έχω με πεποίθηση. Ενώ ήμουν πεπεισμένος ότι στεκόμουν σε ένα συγκεκριμένο μέρος, θα μπορούσα στην πραγματικότητα να ονειρεύομαι. Όπως το θέτει ο Καρτέσιος, ένα παντοδύναμο ον μπορεί να με έχει παγιδεύσει σε έναν αναπόδραστο ιστό λαθών, έτσι ώστε οτιδήποτε έξω από αυτό που θεωρώ αληθινό να είναι απλή εμφάνιση [bloßer Schein]. Αλλά ότι εγώ ο ίδιος υπάρχω, αμφιβάλλω, σκέφτομαι, ελπίζω, βλέπω, ακούω, αγαπώ, φοβάμαι κ.λπ.– για αυτά τα πράγματα κανένα παντοδύναμο ον δεν μπορεί να με εξαπατήσει. Με εξαίρεση τις κρίσεις της εσωτερικής αντίληψης [der inneren Wahrnehmung], δηλαδή τις επιβεβαιώσεις/αναγνωρίσεις [die Anerkennungen] της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας [psychischen Betätigung], των δικών μας πράξεων συνείδησης, δεν υπάρχουν θετικές κρίσεις που να διαθέτουν άμεση ενάργεια [unmittelbarer Evidenz].¹⁸¹

Ο Brentano θεωρεί ότι εκτός από τις κρίσεις της εσωτερικής αντίληψής μας, οι μόνες που είναι άμεσα εμφανείς, διακριτές, είναι οι αρνητικές κρίσεις του τύπου της λογικής αντίφασης ή του αποκλειόμενου μέσου, δηλαδή ότι ένα πράγμα δεν μπορεί

έμφασης έως συμφωνίας, γενίκευσης ή αναφοράς, 2. Η έννοια της αλήθειας δεν μπορεί να ορισθεί σαφώς επειδή στερείται περιεχομένου, 3. Δεν υπάρχουν γεγονότα σχετικά με την αλήθεια που πρέπει να εκληφθούν ως μεταφυσικός βασικά γεγονότα, 4. Οι παραπάνω θέσεις-ισχυρισμοί έχουν σημαντικές συνέπειες στη γνωσιολογία, τη λογική και τη φιλοσοφία της γλώσσας.

¹⁷⁹ Brandl, “Was Brentano an Early Deflationist About Truth?”, 5.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 10.

¹⁸¹ *Θεμελίωση*, §40, 140/127-128.

να είναι και να μην είναι ταυτόχρονα, ή ότι δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε και να απορρίψουμε κάτι ταυτόχρονα.¹⁸² Τέτοιες αντιλήψεις στο μέτρο που απορρίπτουν αποδεικτικά κάτι ως αδύνατο, έχουν το πλεονέκτημα απέναντι στις κρίσεις της εσωτερικής αντίληψης εν τούτοις κατά το φιλόσοφο δεν μας προσφέρουν κάτι θετικό ή αναγνωρίζουν κάτι ως υπάρχον.¹⁸³ Οι αρνητικές κρίσεις είναι όμως μαζί με την καταφατική συσχέτιση της αντίληψης για τον εαυτό μας οι δύο μορφές της άμεσης γνώσης και εξαντλούν τις πηγές μας για το αληθές.¹⁸⁴

Βλέπουμε ότι ο Brentano υπερασπίζεται μια θέση που τον οδηγεί σε μια θεωρία αλήθειας που εφαρμόζει σε όλο το φάσμα της προσέγγισης της πραγματικότητας. Και όπως θα δούμε και της ηθικής πραγματικότητας. Σε κάθε περίπτωση όμως επιμένει, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην προτεραιότητα/αναγκαιότητα της εμπειρίας μιας εναργούς κρίσης.¹⁸⁵ Το όχημα της αλήθειας μιας κρίσης για το φιλόσοφο είναι η *ενάργεια* της, η ιδιότητα αυτή αναφέρεται ακόμα και στις κρίσεις εκείνες που ο Brentano ονομάζει «τυφλές» και δεν είναι παρά εκείνες που μπορούν να προκύψουν από εναργείς κρίσεις. Οι «τυφλές» κρίσεις, αν και δεν μπορούν να φέρουν το χαρακτηρισμό της ενάργειας, εν τούτοις συμφωνούν με τις εναργείς σε σχέση με το αντικείμενο και την ποιότητά τους ως κρίσεις.¹⁸⁶ Ο Brentano θεωρεί την ενάργεια και συγκεκριμένα την εναργή κρίση ως το θεμέλιο της αλήθειας και, με αυτόν τον τρόπο θεμελιώνει μια μινιμαλιστική θεωρία της αλήθειας εφόσον η ενάργεια κατανοείται από αυτόν ως «εγγυημένη βεβαιωσιμότητα»¹⁸⁷ που διατηρεί μια ρεαλιστική αντίληψη για τη γνώση του αληθούς. Όπως τονίζει ο Brentano στο *Αλήθεια και Ενάργεια* (*Wahrheit und Evidenz*): «δεν μπορεί να δοθεί κανένας αναλυτικός [zerlegende] ορισμός της αλήθειας, γιατί η διαφορά μεταξύ αληθινών και ψευδών κρίσεων αφορά κάτι στοιχειώδες, το οποίο κάποιος πρέπει να βιώσει».¹⁸⁸ Και αυτή η βίωση είναι η

¹⁸² *Θεμελίωση*, §40, 141/128. [So leuchtet uns ein, daß dasselbe Ding nicht zugleich sein und nicht sein kann, genauer, daß ich etwas nicht zur gleichen Zeit mit Recht anerkennen und verwerfen kann. = Μας είναι λοιπόν φανερό ότι το ίδιο πράγμα δεν μπορεί ταυτόχρονα να είναι και να μην είναι, πιο συγκεκριμένα ότι δεν μπορώ ταυτόχρονα ορθά να αναγνωρίζω και να απορρίπτω κάτι.]

¹⁸³ Στο ίδιο, §40, 141/128.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, §40, 141/128. [Mit diesen beiden unmittelbaren Erkenntnissen, den assertorischen der Selbstwahrnehmung und den apodiktischen negativen, sind die Quellen erschöpft, aus denen unser Begriff des Wahren gewonnen ist. = Με αυτές τις δυο άμεσες γνώσεις, τη βεβαιωτική της αυτό-αντίληψης και την αποδεικτική αρνητική, εξαντλούνται οι δυο πηγές, από τις οποίες η έννοια μας της αλήθειας κερδίζεται.]

¹⁸⁵ Στο ίδιο, §40, 141/128.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, §41, 142/129.

¹⁸⁷ Pascal Engel, *H αλήθεια*, 84.

¹⁸⁸ Jan Szrednicki, *Franz Brentano's Analysis of Truth*, (The Hague: Martinus Nijhoff, 1965), 132. Ο Szrednicki παραθέτει από χειρόγραφο του Brentano. [Es lasst sich von Wahrheit überhaupt keine

εναργής κρίση. Ο όρος *εναργής* όπως χρησιμοποιείται στον Brentano εφαρμόζεται μόνο σε μια πολύ περιορισμένη κατηγορία περιπτώσεων. Αποδίδεται μόνο σε *αλάνθαστες κρίσεις ή τουλάχιστον πέραν κάθε λογικής αμφιβολίας*. Κάνουμε εναργείς κρίσεις μόνο όταν κρίνουμε μια γενική αρχή ως αληθή της οποίας η άρνηση θα ήταν ευθέως αντιφατική και όταν διαμορφώνουμε κρίσεις στη βάση της εσωτερικής μας εμπειρίας.¹⁸⁹ Ο Brentano είναι σαφής: «μόνο μια εναργής κρίση είναι βέβαιη»¹⁹⁰ και επομένως μόνο αυτή μπορεί να έχει το όνομα της «γνώσης» [Erkenntnis]. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει είναι ουσιώδες για το φιλόσοφό μας ότι καθένας μας έχει εμπειρία της διαφοράς των εναργών και μη εναργών ή τυφλών κρίσεων και ότι τελικά η έσχατη εξήγηση συνίσταται μόνο σε μια αναφορά σ' αυτή την εμπειρία.¹⁹¹ Θα δούμε στην επόμενη ενότητα πως η μπρεντανική γνωσιολογία και θεωρία για την αλήθεια αξιοποιείται στην έρευνά του για την ηθική γνώση και για την προέλευση της έννοιας του αγαθού από την εμπειρία των πράξεων των συναισθημάτων που βιώνονται ως ορθά.

1.5. Η υψίστης μορφής ηδονή ως το αντίστοιχο της εναργούς κρίσης στο πεδίο της ηθικότητας. Η αναλογία ορθής κρίσης και ορθής αγάπης.

Ο Brentano στην *Προέλευση* υποστηρίζει την ύπαρξη μιας διάκρισης ανάλογης με εκείνη των εναργών και βεβαιωτικών κρίσεων σε σχέση με τους ανώτερους και κατώτερους τύπους δραστηριότητας στη συναισθηματική σφαίρα: της ευαρέσκειας και της απαρέσκειας.¹⁹² Τα συναισθήματα *ευαρέσκειας* και *απαρέσκειας* όντας συχνά ενστικτώδη και τυφλά μοιάζουν με τις τυφλές κρίσεις, υποστηρίζει ο Brentano. Εδώ φέρνει ως παράδειγμα το φιλάργυρο που λαμβάνει ευχαρίστηση από τη συλλογή χρημάτων ή και τα ισχυρά συναισθήματα ευχαρίστησης ή οδύνης που εμφανίζονται στον άνθρωπο και στα ζώα με την εμφάνιση συγκεκριμένων αισθησιακών ερεθισμάτων.¹⁹³ Ωστόσο, υπάρχει και ένας ανώτερος τρόπος ευαρέσκειας ή

zerlegende Definition geben, weil es sich beim Unterschied von wahren und falschen Urteilen um etwas Elementares handelt, das man erlebt haben muss].

¹⁸⁹ Brandl, "Was Brentano an Early Deflationist About Truth?", 11.

¹⁹⁰ *Θεμελίωση*, §41, 143/130. [Nur ein evidentes Urteil ist gesichert.]

¹⁹¹ *Προέλευση*, §26, 21/ CS20. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 136.

¹⁹² Στο ίδιο, §27, 21/ CS20.

¹⁹³ Στο ίδιο, §27, 22/ CS20.

απαρέσκειας, μια ανώτερη τάξη, την οποία φιλόσοφοι όπως ο Hume αγνοούσαν.¹⁹⁴ Ο Brentano θεωρεί φυσικό να παίρνουμε ευχαρίστηση από συγκεκριμένες γεύσεις (*Geschmäcken*) και να νιώθουμε απαρέσκεια για κάποιες άλλες. Και στις δυο περιπτώσεις τα συναισθήματά μας είναι καθαρά ενστικτώδη.¹⁹⁵ Από την άλλη όμως – και αυτό είναι το κρίσιμο αποτέλεσμα της γνωσιολογίας του Brentano στο πεδίο της ηθικής γνώσης – είναι εξίσου φυσικό για μας να λαμβάνουμε ευχαρίστηση με την καθαρότητα στη γνώση και δυσαρέσκεια με το λάθος ή την άγνοια.¹⁹⁶ Η πασίγνωστη Αριστοτελική θέση για τη γνώση ως ανώτερης μορφής ευαρέσκεια: «πάντες άνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει»,¹⁹⁷ χρησιμοποιείται εδώ από το φιλόσοφο μας ως επιχείρημα-παράδειγμα υπέρ της θέσης του για την αναλογία ηθικής γνώσης και «εναργούς κρίσης». Η διατύπωσή του είναι σαφής και σύντομη :

Υπάρχει μια ευχαρίστηση αυτής της ανώτερης μορφής που είναι το ανάλογο της ενάργειας στο πεδίο της κρίσης.¹⁹⁸

Ο Brentano διατυπώνει την παραπάνω θέση και στη *Θεμελίωση* όπου συζητά την προέλευση της έννοιας του αγαθού από τα συναισθήματα που χαρακτηρίζονται ως *ορθά* και την αναλογία ανάμεσα στο *ορθό συναίσθημα* και την *εναργή κρίση*.¹⁹⁹ Εκεί επισημαίνει πως η επιθυμία για γνώση είναι μια επιθυμία, μια ευχαρίστηση που προκύπτει από μια περισσότερο εξυψωμένη μορφή πράξεων συνείδησης και είναι ανάλογη με την ενάργεια στη σφαίρα της κρίσης.²⁰⁰ Βλέπουμε λοιπόν την επιμονή του φιλόσοφου στη γνωσιολογική αξία της αναλογίας του συναισθήματος ανώτερης

¹⁹⁴ *Προέλευση*, §27, 22/ CS20. Στο σημείο αυτό ο Brentano αναφέρεται στη συνηθισμένη γλώσσα που αποκρύπτει αυτή την ανώτερη τάξη και είναι ανεπαρκής για τη διάκριση που προτείνει. Ο φιλόσοφος στα σχετικά με την ηθική κείμενά του συζητά σε αρκετά σημεία στο πώς η γλώσσα συνδέεται με τις αντιλήψεις μας για την ηθική και τη γνώση γι' αυτήν και μας παραπλανά. Δυστυχώς δεν μπορούμε να επεκταθούμε στη «γλωσσική κριτική» του Brentano καθώς δεν εμπίπτει στο συγκεκριμένο ερευνητικό μας πεδίο (μεταηθική) αν και έχει ενδιαφέρουσες προεκτάσεις για τη γενικότερη ηθική θεωρία του. Για μια εκτενής και διεισδυτική παρουσίαση και των συνεπειών της «γλωσσικής κριτικής» (*Sprachkritik*) του Brentano για την ηθική θεωρία βλ. D. B. Terrel, *Ethics, Language, and Ontology; a Study of the Implications of Franz Brentano's Sprachkritik for Ethical Theory* (University of Michigan Press, 1955), 101-194.

¹⁹⁵ *Προέλευση*, §27, 22/ CS21-22. [Wir haben, sagten wir eben, von Natur ein Gefallen an gewissen Geschmäcken und einen Widerwillen gegen andere; beides rein instinktiv. = Έχουμε, όπως μόλις είπαμε, από τη φύση μια ευχαρίστηση για ορισμένα γούστα και μια αποστροφή ενάντια σε άλλα· αμφότερα καθαρά ενστικτώδη.]

¹⁹⁶ Στο ίδιο, §27, 22/ CS22. [Wir haben aber auch von Natur ein Gefallen an klarer Einsicht und ein Mißfallen an Irrtum und Unwissenheit. = Έχουμε όμως επίσης από τη φύση μια ευαρέσκεια στη σαφή γνώση/κατανόηση και μια απαρέσκεια στο λάθος και στην άγνοια.]

¹⁹⁷ Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 980a20.

¹⁹⁸ *Προέλευση*, §27, 22/ CS22. [Es ist ein Gefallen von jener höheren Form, die das Analogon ist von der Evidenz auf dem Gebiete des Urteils.]

¹⁹⁹ *Θεμελίωση*, §42, 143-147/130-132.

²⁰⁰ Στο ίδιο, §42, 146/132.

μορφής με την ενάργεια στην κρίση. Η διατήρηση της ίδιας σχεδόν διατύπωσης – με μόνη διαφορά την αναφορά σε ανώτερες πράξεις συνείδησης – δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης της κεντρικής ιδέας του:

Είναι μια ευχαρίστηση από μια ανώτερη μορφή πράξεων συνείδησης και είναι το ανάλογο της ενάργειας στο πεδίο της κρίσης.²⁰¹

Και εμφατικά συμπληρώνει ότι:

αυτή η ανώτερη μορφή συναισθηματικής δραστηριότητας (...) ανήκει γενικά σ' εμάς τους ανθρώπους».²⁰²

Βλέπουμε ότι η σκέψη του Brentano κινείται προς μια θεμελίωση της πηγής ηθικότητας στην ανθρώπινη φύση και μάλιστα στα χαρακτηριστικά της εκείνα που εντοπίζει ως θεμελιακά, δηλ. τις *συναισθηματικές κινήσεις/συναισθήματα/συγκινήσεις (Gemütsätigkeit)*, αλλά, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την ανάγκη να μιλήσει για το ύψιστο αγαθό και για το πώς είμαστε βέβαιοι ότι το προσεγγίζουμε μέσω της ανώτερης συναισθηματικής κίνησής μας, δηλ. της ορθής αγάπης. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι αν και ο Brentano οριοθετεί την αγάπη για τη γνώση ως παράδειγμα ύψιστης μορφής ηδονής σε αναλογία με την εναργή κρίση, δεν αποκλείει όμως και άλλου τύπου ύψιστες μορφές ηδονής όπως η προτίμηση της χαράς από τη λύπη αλλά και τα κατεξοχήν εκείνα συναισθήματα που είναι ορθά και βιώνονται ως ορθά.²⁰³

Η παραπάνω οπτική μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αναζητούμε τη θεμελίωση της ηθικής γνώσης σε μια *ορθή στάση - αγάπη ή μίσος* στην ορολογία του Brentano. Όπως το διατυπώνει:

Εδώ, λοιπόν, και από τέτοιες εμπειρίες μιας χαρακτηριζόμενης ως ορθής αγάπης, πηγάζει σ' εμάς η γνώση, ότι κάτι είναι πραγματικά και αναμφίβολα καλό, στη μεγαλύτερη έκταση, στην οποία είμαστε ικανοί για κάτι τέτοιο.²⁰⁴

Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι αφετηρία στη σκέψη του Brentano είναι πάντα η αναλογία με την εναργή κρίση. Έτσι όπως όταν αναγνωρίζουμε ένα συγκεκριμένο πράγμα και απορρίπτουμε ένα άλλο προβαίνουμε σε μια αληθή κρίση, το ίδιο συμβαίνει όταν ονομάζουμε κάτι αγαθό και κάποιο άλλο κακό, τότε «απλώς λέμε ότι

²⁰¹ *Θεμελίωση*, §42, 146/132. [Es ist ein Gefallen von einer höheren Form von Bewußtseinsakten und bildet das Analogon zur Evidenz auf dem Gebiete des Urteils.]

²⁰² Στο ίδιο, §42, 146/132. [Uns Menschen (...) kommt diese höhere Form der Gemütsätigkeit allgemein zu.]

²⁰³ *Προέλευση*, §27, 23/CS22.

²⁰⁴ Στο ίδιο, §27, 23-24/ CS24. [Hier also und aus solchen Erfahrungen einer als richtig charakterisierten Liebe entspringt uns die Erkenntnis, daß etwas wahrhaft und unzweifelhaft gut ist, in dem ganzen Umfange, in dem wir einer solchen fähig sind.]

όποιος αγαπά εκείνο και μισεί αυτό έχει πάρει την ορθή θέση».²⁰⁵ Εδώ είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη ότι η κοινή πηγή (*Quelle*) τόσο της αληθούς κρίσης όσο και της ορθής αγάπης ή μίσους είναι πάντα για τον Brentano η εσωτερική αντίληψή μας στην οποία κατανοούμε τον εαυτό μας ως κάτι που αγαπά ή μισεί.²⁰⁶

Στο σημείο αυτό ο φιλόσοφος προλαβαίνει μια εύλογη αντίρρηση. «Αλλά μπορεί τότε να δειχθεί σε μας επίσης αληθινά/πραγματικά μια αγάπη ή μίσος ως ορθά; Είναι αυτή μια πραγματική διαφορά σε τέτοια ενεργήματα, η οποία μπορεί να γίνει αντιληπτή;»²⁰⁷ Και εδώ την απάντηση τη δίνει η αναλογία με τη διάκριση αληθούς και ψευδούς κρίσης. Ανάμεσα στις κρίσεις μας άλλες φέρουν μια «διακρίνουσα ενάργεια» (*Evidenz ausgezeichnete*) και άλλες όχι. Έτσι οι «τυφλές» κρίσεις μας ενώ ενδέχεται να συμπίπτουν με τις εναργείς και χρειάζεται να αποφασίσουμε για την αλήθεια τους ανάγοντας τες σε άμεσα ή έμμεσα σε εναργείς, για τις εναργείς κρίσεις μας δεν χρειαζόμαστε να λάβουμε μια τέτοια απόφαση. Οι εναργείς κρίσεις «χαρακτηρίζονται ως ορθές».²⁰⁸ Μόνο στο μέτρο που μπορούμε να έχουμε μια άμεση εσωτερική αντίληψη της αλήθειας έχει σημασία το «αληθές» καταλήγει ο φιλόσοφος. Σε αντίθετη περίπτωση καταλήγουμε στο σκεπτικισμό.²⁰⁹

Η ίδια μεθοδολογική προσέγγιση πρέπει να ακολουθηθεί και στο πεδίο της ηθικότητας. Εκεί και πάλι η εσωτερική εμπειρία μας καθοδηγεί. Αυτή μας δείχνει μια ανάλογη διαφορά μεταξύ του ανώτερου και κατώτερου εαυτού μας σε σχέση με την ευχαρίστηση και την επιθυμία μας.²¹⁰ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η θέση του φιλοσόφου είναι ότι υπάρχει στην ανθρώπινη φύση μια ευχαρίστηση που προέρχεται από μια ανώτερη μορφή συνειδησιακού ενεργήματος ανάλογου με την ενάργεια στη σφαίρα της κρίσης.²¹¹ Εν προκειμένω αυτό που έχει σημασία είναι ότι η λαμβανόμενη

²⁰⁵ *Θεμελίωση*, §42, 144/ 131. [wer jene liebe, diese hasse, verhalte sich richtig.] Θα δούμε παρακάτω ότι ο Brentano θεωρήθηκε ο πρόδρομος της μεταθητικής θεωρίας της «κατάλληλης στάσης» (*fitting attitude*).

²⁰⁶ Στο ίδιο, §42, 144/ 131. [Die Quelle dieser Begriffe ist also die innere Wahrnehmung, denn nur in innerer Wahrnehmung erfassen wir uns als etwas liebend oder hassend. = Η πηγή αυτών των όρων/εννοιών είναι επομένως η εσωτερική αντίληψη, επειδή μόνο στην εσωτερική αντίληψη αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας ότι αγαπάμε ή μισούμε κάτι.]

²⁰⁷ Στο ίδιο, §42, 144/ 131. [Aber kann sich uns denn auch wirklich ein Lieben oder Hassen als richtig zeigen? Ist das eine reale Differenz an solchen Akten, die sich wahrnehmen läßt?]

²⁰⁸ Στο ίδιο, §42, 145/ 131. [Es ist als richtig charakterisiert.]

²⁰⁹ Στο ίδιο, §42, 145/131. Η αναφορές του Brentano στον κίνδυνο του σκεπτικισμού είναι συχνές στο κείμενό του.

²¹⁰ Στο ίδιο, §42, 145/131. [Einen analogen Unterschied zwischen unserem niederen und höheren Selbst zeigt uns aber die innere Erfahrung auch für unser Gefallen und Begehren. = Μια ανάλογη διαφορά ανάμεσα στον κατώτερο και ανώτερο εαυτό μας δείχνει όμως η εσωτερική εμπειρία επίσης για την ευχαρίστηση και την επιθυμία μας.]

²¹¹ Βλ. παραπάνω και Υποσημείωση 196.

σε μας φυσική ευχαρίστηση είναι μια πιο εξυψωμένη μορφή αγάπης που βιώνεται ως ορθή. Όταν ανακαλύπτουμε αυτή την αγάπη εντός μας τότε αναγνωρίζουμε το αντικείμενό της ως αγαπημένο, ικανό και άξιο αγάπης.²¹² Βλέπουμε εδώ ότι ο φιλόσοφος επιμένει σε μια άμεση πρόσβαση σε αυτό που ονομάζουμε αγαθό υπό την προϋπόθεση ότι η αγάπη που κατευθύνεται σ' αυτό χαρακτηρίζεται ως ορθή» με τον ίδιο τρόπο ακριβώς που ονομάζουμε άμεσα ή έμμεσα υπαρκτό ένα αντικείμενο.²¹³

Ο παραπάνω ορισμός του αγαθού είναι ιδιαίτερα σημαντικός στη σκέψη του φιλοσόφου ωστόσο αναγνωρίζει ότι δεν έχει ακόμα απαντήσει με τρόπο πλήρη και εξαντλητικό στο ερώτημα για τις «αρχές της ηθικής γνώσης».²¹⁴ Όπως ίσως έχει γίνει κατανοητό από τα μέχρι τώρα αναφερθέντα, η μπρεντανική μεταηθική για την προέλευση της ηθικής γνώσης και τον ορισμό του αγαθού είναι προέκταση της οντολογικής και μεταφυσικής του σκέψης για τη φύση της κρίσης (*Urteil*) και το ρόλο των συναισθημάτων στην ηθική κρίση.

Πριν προχωρήσουμε στην προσέγγιση του Brentano, αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι ο φιλόσοφος καταλήγει σε αυτή τη λύση για το ζήτημα της προέλευσης της ηθικής γνώσης μέσα από μια εξαντλητική παράθεση ηθικών θέσεων, απόψεων, θεωριών.²¹⁵ Πράγματι, ο Brentano αναλύει εξαντλητικά τις δύο αντικρουόμενες απόψεις για τις αρχές της ηθικής: αν θεμελιώνονται σε γνωστικές ικανότητες ή στα συναισθήματά μας.²¹⁶ Καταλήγει περνώντας μέσα από τη σκέψη του Hume ότι αν η ηθική πρέπει να είναι *επιστήμη* τότε αναγκαία οι αρχές της όπως και των άλλων επιστημών θα πρέπει να είναι γνωσιακές, δεν μπορούν να είναι

²¹² *Θεμελίωση*, §42, 146/132. [Dort bei den Gemeingefühlen ist der Drang ein instinktiver Trieb, hier ist das natürliche Gefallen eine höhere, als richtig charakterisierte Liebe. Indem wir diese in uns finden, erkennen wir das Objekt nicht bloß als geliebt und liebbar, sondern als liebenswert. = Εκεί, στην περίπτωση των κοινών συναισθημάτων, η παρόρμηση είναι μια ενστικτώδης ορμή, εδώ η φυσική ευχαρίστηση είναι μια ανώτερη, ως ορθή χαρακτηριζόμενη αγάπη. Βρίσκοντας αυτά μέσα μας, αναγνωρίζουμε το αντικείμενο όχι απλώς ως αγαπητό και ικανό να αγαπηθεί, αλλά ως άξιο αγάπης].

²¹³ Στο ίδιο, §42, 146/132 [Analog wie wir einen Gegenstand seiend nennen, wenn das darauf gerichtete Anerkennen unmittelbar oder mittelbar evident ist = Όπως ανάλογα ονομάζουμε ένα αντικείμενο υπαρκτό, όταν η προς αυτό κατευθυνόμενη αναγνώριση άμεσα ή έμμεσα είναι εναργής.]

²¹⁴ Στο ίδιο, §42, 147/133 [Doch ist die Frage nach den Prinzipien ethischer Erkenntnis damit noch nicht erschöpft.= Ωστόσο το ερώτημα για τις αρχές της ηθικής γνώσης με αυτό δεν έχει ακόμα εξαντληθεί].

²¹⁵ Στη *Θεμελίωση* ο Brentano αναφέρεται εξαντλητικά στη διαμάχη για τις αρχές της ηθικής γνώσης (§9-14), στο ζήτημα αν οι αρχές της ηθικής είναι γνωσιακές ή συναισθηματικές (§15-20), στο αν οι γνωσιολογικές αρχές που υπόκεινται στην ηθική είναι συνθετικές a priori γνώσεις (§21-24), την έννοια του ορθού σκοπού (§25-32), την κριτική του πάνω στις διάφορες έννοιες του ορθού σκοπού (§33-39). Σε όλες αυτές τις παραγράφους αντιπαραθέτει όλες τις απόψεις και τα εκατέρωθεν επιχειρήματα για τη στήριξη ή την αντίκρουσή τους. Η περιορισμένη εμβέλεια της εργασίας μας δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αναλυτικά το πώς ο φιλόσοφος αντιπαραθέτει τις διάφορες απόψεις, καθώς ο βασικός σκοπός μας είναι παρουσιάσουμε το βασικό πυρήνα της μεταηθικής και ηθικής του σκέψης.

²¹⁶ *Θεμελίωση*, §14, 36/41.

συναισθήματα, αλλά γνώση των συναισθημάτων²¹⁷ και μάλιστα πρόκειται για μια γνώση όχι *a priori* συνθετική,²¹⁸ αλλά συνθετική *a posteriori* (ο Brentano δεν χρησιμοποιεί τη φράση αυτή αλλά τη θέτουμε για καλύτερη κατανόηση της θέσης του ενάντια στην συνθετική *a priori* γνώση) και τελικώς εμπειρική (βλ. και τη συζήτηση παρακάτω).

Αυτό που μένει σαν το δυνητικό αλλά και τελικά μόνο πεδίο αναζήτησης της ηθικής γνώσης για το Brentano είναι η θέση ότι «οι αρχές της ηθικής γνώσης πρέπει να είναι εμπειρίες είτε αναλυτικές *a priori* γνώσεις».²¹⁹ Στο πλαίσιο αυτό ο φιλόσοφος αναζητά μια νέα αφετηρία για τη διερεύνηση της ηθικής γνώσης στον ορισμό της ηθικής ως τον πρακτικό κλάδο που μας διδάσκει για τον υψηλότερο σκοπό και την επιλογή των μέσων για την επίτευξή του.²²⁰ Οι ορισμοί της ηθικής είναι στην ιστορία της φιλοσοφίας αρκετοί αλλά ωστόσο ανεπαρκείς και οδηγούν σε σύγχυση, ενώ με κάποιο τρόπο μπορούν τελικά να αναχθούν στον αρχικό ορισμό του Αριστοτέλη.²²¹ Η ηθική ασχολείται πρωτίστως με το να πει ποιοι σκοποί είναι ορθοί και ποιοι όχι, και αυτή η έννοια του ορθού σκοπού κατά το Brentano είναι τελικά εκείνη που μας οδηγεί στην έννοια του αγαθού και τελικά στην επιλογή του καλύτερου αγαθού.

1.6. Η έννοια του καλύτερου αγαθού και η υπεροχή (*Vorzüglichkeit*) στη σφαίρα των συναισθημάτων ως ιδιαίτερο ενέργημα (*Akt*) συσχέτισης των αγαθών.

Ο Brentano, έχοντας συνδέσει τη δυνατότητα της ηθικής γνώσης στη γενικότερη γνωσιολογία και οντολογία του, αντιλαμβάνεται ότι αν τελικά ορίζουμε το αγαθό ως εκείνο το οποίο αγαπιέται ορθά, το ερώτημα για την ηθική γνώση παραμένει σε ένα

²¹⁷ *Θεμελίωση*, §18, 52/55, 54/58.

²¹⁸ Βλ. *Θεμελίωση*, §22-23, 71-75/78-82. Στις παραγράφους αυτές ο Brentano απορρίπτει την καντιανή σύλληψη μιας συνθετικής *a priori* γνώσης και συνεπώς και την ύπαρξη μιας συνθετικής *a priori* ηθικής αρχής διότι όπως λέει όσο και ισχυρή να είναι η πεποίθηση που κομίζει μια *a priori* συνθετική κρίση δεν είναι όμως «εναργής». Το πραγματικό ερώτημα που ο Καντ έπρεπε να θέσει είναι για τον Brentano το εάν υπάρχει ένα ον με τέτοια φύση που να είναι σε θέση να έχει μια τέτοια γνώση δηλ. *a priori* συνθετική. Κατά τη γνώμη μας το εν λόγω σημείο στην επιχειρηματολογία του Brentano είναι ιδιαίτερα δυσχερές και καταλήγει μάλλον βιαστικά στο συμπέρασμα ότι «δεν υπάρχουν συνθετικές *a priori* γνώσεις. Και επομένως, η ηθική δεν πρέπει να βασίζεται σ' αυτά» (*Θεμελίωση*, §23, 75/82) λέγοντας ότι ο Καντ δεν κατόρθωσε να αναγνωρίσει τον αναλυτικό χαρακτήρα των κρίσεων που ονόμαζε *a priori* συνθετικές κρίσεις. Τέλος, σύμφωνα με τον Brentano, ακόμα και αν δεχθούμε τις *a priori* συνθετικές κρίσεις αυτές δεν είναι παρά ελάχιστες, ενώ και τα μαθηματικά αξιώματα τελικά είναι αναλυτικές κρίσεις.

²¹⁹ *Θεμελίωση*, §25, 78/87 [Prinzipien ethischer Erkenntnis müssen Erfahrungen oder analytische Erkenntnisse *a priori* sein.]

²²⁰ Στο ίδιο, §25, 79/88 [Wie haben wir die Ethik definiert? Wir sagten, sie sei diejenige praktische Disziplin, welche uns über die höchsten Zwecke und die Wahl der Mittel für sie zu belehren habe. = Πώς ορίσαμε την ηθική; Είπαμε ότι είναι αυτή ο πρακτικός τομέας που πρέπει να μας διδάξει για τους υψηλότερους σκοπούς και την επιλογή των μέσων για αυτούς.]

²²¹ Στο ίδιο, §25, 81/90.

βαθμό, καθώς υπάρχουν πολλά πράγματα που αναγνωρίζουμε με τον τρόπο του αγαθού. Το ερώτημα είναι: «ποιο είναι μεταξύ των αγαθών και συγκεκριμένα μεταξύ εκείνων των επιτεύξιμων αγαθών, το καλύτερο;». ²²² Ο φιλόσοφος θέτει εδώ το ζήτημα του προσδιορισμού της έννοιας «καλύτερο» σε σχέση με ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αγαθό. Αναζητεί δηλαδή ένα κριτήριο αναγνώρισης της *υπεροχής* (*Vorzüglichkeit*) του «καλύτερου» αγαθού. Ας παρακολουθήσουμε τη σκέψη του Brentano. ²²³

Κατ' αρχάς πρέπει να αποκλείσουμε κάθε χροιά ποσοτικής νοηματοδότησης της έννοιας του «καλύτερου». Η ποσοτική θεώρηση του «καλύτερου» υποστηρίζει ο Brentano αν και αρχικά είναι εύλογη δεν είναι τελικά ικανοποιητική. Πράγματι, αν και το άθροισμα δύο αγαθών A και B είναι a priori ποσοτικά μεγαλύτερο, εν τούτοις είναι αληθές ότι η περίπτωση αυτή μπορεί να θεωρηθεί και ποιοτικά. Η ποιότητα συγκροτεί και εκείνη το «καλύτερο». ²²⁴ Μια άλλη προσέγγιση του «καλύτερου» αγαθού θα μπορούσε να γίνει μέσα από την έννοια της έντασης της αγάπης. Αλλά και εδώ υπάρχουν προβλήματα. Αν με τη έννοια της «μεγαλύτερης αγάπης» για κάποιο αγαθό εννοούμε την ένταση του συναισθήματος της ευχαρίστησης, οπότε στην περίπτωση αυτή το καλύτερο είναι ό,τι ευχαριστεί έντονα, τότε η συνέπεια θα ήταν ότι για κάθε περίπτωση χαράς ένα μόνο ποσό χαράς θα ήταν κατάλληλο. ²²⁵ Πραγματικά, κάθε περίπτωση χαράς πάνω σε κάτι καλό, θα μας οδηγούσε σε μια συνεχή αγχώδη επισκόπηση σε όλα τα άλλα πράγματα που γνωρίζουμε ότι είναι αγαθά για να καταστήσουμε σίγουρο ότι η χαρά μας δεν υπερβαίνει τις κατάλληλες αναλογίες. ²²⁶ Για τον Brentano και οι δύο αυτοί προσδιορισμοί της έννοιας του «καλύτερου» είναι απορριπτέοι. Η λύση για τον καθορισμό της έννοιας του «καλύτερου» βρίσκεται και πάλι σε μια «ιδιομορφία της ζωής των συναισθημάτων». ²²⁷ Πρόκειται για το *φαινόμενο της προτίμησης* (*Phänomene des Vorziehens*).

²²² *Προέλευση*, §28, 24/CS25 [welches ist unter dem Guten und insbesondere unter dem erreichbaren Guten das Bessere?]

²²³ βλ. και McAlister, *The Development of Franz Brentano's Ethics*, 98-107.

²²⁴ *Θεμελίωση*, §43, 147/133.

²²⁵ *Προέλευση*, §29, 24-25/CS25.

²²⁶ Στο ίδιο, §29, 25/ CS25. [So oft man sich über etwas Gutes freuen wollte, müßte man immer ängstlich Umschau halten über alles, was es sonst noch Gutes gibt, damit man ja das Maß der Proportion zur Gesamtkraft in keiner Beziehung verletze.= Όσο συχνά θέλει κανείς να χαίρεται για κάτι καλό, πρέπει πάντα να κοιτάζει γύρω του με αγωνία για όλα, ό,τι άλλο είναι επιπλέον ακόμα καλό, ώστε να μην παραβιάζει με κανέναν τρόπο το μέτρο της αναλογίας προς τη συνολική δύναμη.]

²²⁷ *Θεμελίωση*, §43, 147/133 [eine Eigentümlichkeit des Gemütslebens]

Στον Brentano η *προτίμηση* είναι ένα «ιδιαιτέρο είδος της τάξης των φαινομένων ενδιαφέροντος».²²⁸ Τα ενεργήματα προτίμησης είναι ενεργήματα που «στην ιδιαιτερότητά τους είναι στον καθένα γνωστά από την εμπειρία».²²⁹ Πιο συγκεκριμένα είναι «*συσχετικές/σχεσιακές πράξεις*» (*beziehende Akte*). Και εδώ για να διευκρινίσει την έννοια αυτή ο φιλόσοφος μας παραπέμπει στο πεδίο της *κρίσης* (*Urteil*) όπου εντοπίζουμε εξίσου πράξεις συσχέτισης και σύγκρισης στις κατηγορηματικές κρίσεις, ωστόσο τονίζει ότι η όποια αναλογία με την προτίμηση είναι μόνο ατελής. Έτσι όταν καλούμαστε να αποφασίσουμε για το αν κάτι είναι αληθές ή ψευδές προβαίνουμε σε ένα συγκεκριμένο είδος προτίμησης, αλλά εδώ αφορά πάντα το να προτιμούμε κάτι αληθές σε συσχέτιση με το ψευδές και όχι κάτι «περισσότερο αληθές» σε σχέση με κάτι «λιγότερο αληθές».²³⁰ Αυτή η διαφορά στη λειτουργία της προτίμησης μας διευκρινίζει κάπως την έννοια του «καλύτερου», ως εκείνο το οποίο μπορεί να προτιμηθεί ορθά έναντι ενός άλλου.²³¹ Αν με το παραπάνω κατανοούμε τι σημαίνει «καλύτερο», ωστόσο προκύπτει αβίαστα το εξής ερώτημα: *πως γνωρίζουμε ή αντιλαμβανόμαστε ότι κάτι είναι καλύτερο;*

Ο Brentano στη συνέχεια παρουσιάζει τρόπους αναγνώρισης του καλύτερου αγαθού. Το «καλύτερο» δεν είναι «ένας στο αντικείμενο προσκολλημένος πραγματικός προσδιορισμός»²³² Και εδώ η αναλογία με το *υπαρκτό* λειτουργεί σε κάποιο βαθμό διαφωτιστικά. Όπως το *υπαρκτό* δεν ανήκει σε ένα κατηγορηματικό συγχετίζεται με ένα πράγμα, έτσι και το «καλό» δεν είναι ένα τέτοιας υφής κατηγορηματικό. Και φυσικά το ίδιο ισχύει και για το «καλύτερο».²³³ Αν και εδώ φαίνεται ότι ο φιλόσοφος τείνει προς ένα μεταηθικό υποκειμενισμό, ωστόσο δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, καθώς η έννοια του «καλύτερου» αγαθού *δεσμεύεται στη χαρακτηριζόμενη ως ορθή αγάπη*. Όπως το διατυπώνει ο Brentano:

Όποιος αναγνωρίζει κάτι εναργώς, λέμε γι' αυτόν ότι αναγνωρίζει κάτι ως υπαρκτό· όποιος αγαπά κάτι με ως ορθή χαρακτηριζόμενη αγάπη και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως κάποιον ορθό αγαπώντα, λέμε ότι αναγνωρίζει κάτι ως καλό/αγαθό. Επομένως, το να γνωρίζει κανείς κάτι ως καλύτερο δεν σημαίνει τίποτα άλλο από το να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως κάποιον που το προτιμά με μια προτίμηση που χαρακτηρίζεται ως ορθή.²³⁴

²²⁸ *Θεμελίωση*, §43, 147/133 [eine besondere Art der Klasse der Interessephänomene.]

²²⁹ *Πρόελευση*, §30, 25/CS26. [die in ihrer Eigentümlichkeit jedem aus der Erfahrung bekannt sind].

²³⁰ Στο ίδιο, §30, 25/CS26.

²³¹ *Θεμελίωση*, §43, 147/133. [„Besser“ besagt nichts anderes als das einem anderen gegenüber Vorzüglichere, d. h. was diesem mit Recht vorgezogen werden kann. = «Καλύτερο δεν σημαίνει τίποτα άλλο από αυτό έναντι σε ένα άλλο προτιμώμενο/ανώτερο, δηλ. αυτό που ορθά μπορεί να επιλεχθεί.]

²³² Στο ίδιο, §43, 148/133. [eine an den Objekten haftende reale Bestimmung.]

²³³ Στο ίδιο, §43, 148/133.

²³⁴ Στο ίδιο, §43, 148/133-134. [Wer etwas evident anerkennt, von dem sagen wir, er erkenne etwas als seiend; wer etwas mit als richtig charakterisierter Liebe liebt und sich als solchen richtig Liebenden

Το παραπάνω απόσπασμα μας οδηγεί στην ανάγκη να διερεύνησης των κατηγοριών του προτιμώμενου αγαθού ως παραγόντων προσδιορισμού της φύσης του αγαθού. Εν προκειμένω αφετηρία μας είναι η απλή αγάπη. Οι πράξεις προτίμησης εμπεριέχουν προτιμήσεις από απλό ένστικτο ή παρόρμηση, αλλά και εκείνες που χαρακτηρίζονται ως ορθές. Αυτό με τη σειρά του μας οδηγεί σε μια ταξινόμηση των τρόπων προτίμησης του «καλύτερου» αγαθού.

Η ταξινόμηση αυτή διέπεται από μια ποιοτική αλλά και αθροιστική λογική που θεμελιώνεται σε μια άμεση γνώση του τι είναι το «καλύτερο». Έτσι υιοθετείται ένα ποιοτικό φίλτρο με το οποίο προτιμάται η ύπαρξη ενός καλού έναντι της ανυπαρξίας του και η ανυπαρξία του κακού αντί της ύπαρξης του κακού, η θετική γνώση αντί της αρνητικής, η ορθή αγάπη αντί του ορθού μίσους, η ηδονή από κάτι το καλό, αντί της ηδονής από κάτι το κακό. Παράλληλα διαθέτουμε και ένα ποσοτικό κριτήριο προσθαιρέσεων του «καλύτερου» αγαθού με αφετηρία την προτίμηση του γνωστού και ορθώς αγαπώμενου καλού απέναντι σε ένα γνωστό κακό, προτιμούμε το αμιγές κακό έναντι του καλού με στοιχεία κακού, το σύνολο του καλού έναντι του μέρους του, το μέρος του κακού έναντι του συνόλου του, το ρεαλιστικότερο να πραγματωθεί καλό έναντι ενός ουτοπικού καλού και, τέλος, μια διαδικασία από το μικρότερο στο μεγαλύτερο καλό έναντι μιας αντίστροφης.²³⁵ Η μπρεντανική ταξινόμηση των ειδών του «καλύτερου» καλού και η αντίστιξή του με τα είδη του κακού μας δίνει μια τυπική/φορμαλιστική θα λέγαμε προσέγγιση της ηθικής γνώσης, ωστόσο είναι αρκετά σημαντική καθώς εντάσσεται στη λογική μιας θεμελίωσης της ηθικής γνώσης με τρόπο αντικειμενικό και καθολικά έγκυρο. Θα δούμε στην επόμενη ενότητα τον τρόπο με τον οποίο ο Brentano καταλήγει στη συμμετοχή των συναισθημάτων στην πραγματοποίηση της καθολικά έγκυρης ηθικής γνώσης.

wahrnimmt, von dem sagen wir, er erkenne etwas als gut. So heißt denn auch etwas als besser erkennen nichts anderes, als sich als einen erkennen, der es mit einer als richtig charakterisierten Bevorzugung vorzieht.]

²³⁵ *Θεμελίωση*, §61, 211-214/194-197. Προέλευση, §30, 26-28/CS26-29. Βλ. και τις παρουσιάσεις των Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των αξιών*, 214, W.H. Werkmeister, *Historical Spectrum of Value Theories, Volume I, The German Language Group* (Johnsen Publishing Company, Lincoln, Nebraska, 1970),41-43.

1.7. Η συμμετοχή των συναισθημάτων στην επίτευξη ηθικής γνώσης με καθολική εγκυρότητα (Θεμελίωση §44).

Ο Brentano στη *Θεμελίωση* (§19-44) διεξάγει μια μεγάλη έρευνα αναφορικά με το αν η ηθική γνώση θεμελιώνεται στη γνώση ή στο συναίσθημα. Στην §44 καταλήγει στα εξής συμπεράσματα: *καλό είναι αυτό που μπορεί να αγαπηθεί ορθά και καλύτερο είναι εκείνο που μπορεί να προτιμηθεί ορθά*. Με αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας που αγαπά κάτι με μια ορθή αγάπη, με αποτέλεσμα αυτό το κάτι να αναγνωρίζεται ως καλό, ενώ όταν προτιμά κάτι με μια ορθή προτίμηση, τότε αυτό αναγνωρίζεται ως καλύτερο.²³⁶

Έτσι ο εμμενής ρεαλισμός της γνωσιολογίας του Brentano, θεμελιωμένος στη θέση του για την εσωτερική αντίληψη, στην ηθική σφαίρα μετατρέπεται σε ένα είδος *ενορασιοκρατικής υφής συναισθηματοκρατικού αντικειμενισμού* βασισμένου στη θέση ότι αυτό που αναγνωρίζεται ως ορθό είναι τέτοιο *χάρη σε μια ιδιαίτερη τροπικότητα αναφοράς συναισθηματικού/συγκινησιακού τύπου την οποία αναγνωρίζουμε μέσω της εσωτερικής αντίληψης ως ορθή*.²³⁷

Ο Brentano θεωρεί ότι έχει οδηγηθεί στη λύση του προβλήματος της προέλευσης της ηθικής γνώσης. Η διατύπωσή του δεν αφήνει κανένα περιθώριο:

Επομένως, η υπόθεση ότι οι αρχές (Prinzipien) της ηθικής γνώσης είναι από τα συναισθήματα, αποδείχθηκε σωστή. Με αυτό, ωστόσο, έχουμε πλησιάσει επίσης στη λύση του ερωτήματος πώς η συμμετοχή του συναισθήματος στην πραγματοποίηση της θεμελιώδους ηθικής γνώσης μπορεί να συμβιβαστεί με την εγκυρότητά της για όλα τα λογικά όντα.²³⁸

Και συνεχίζει:

Μόνο όποιος δεν έχει παρατηρήσει τη διαφορά μεταξύ ενστικτωδών, τυφλών και ορθά χαρακτηρισμένων συναισθηματικών κινήσεων μπορεί να πιστέψει ότι η καθολική εγκυρότητα της γνώσης του καλού και του κακού τίθεται υπό αμφισβήτηση από το μέρος του συναισθήματος.²³⁹

²³⁶ *Θεμελίωση*, §44, 149/134.

²³⁷ Gemmo Iocco, "Brentano et le réalisme moral", *Bulletin d'Analyse Phénoménologique*, 14 (3) (2018), 12. Να θυμήσουμε ότι στο Brentano τα συναισθήματα είναι κάτι βαθύτερο από απλά συναισθηματικές και ενστικτώδεις αντιδράσεις γι' αυτό και τα ονομάζει και «φαινόμενα ενδιαφέροντος» ενώ πάντα είναι κρίσιμο να χαρακτηρίζονται από ορθότητα.

²³⁸ *Θεμελίωση*, §44, 149/134 [Es erwies sich somit die Vermutung, daß die Prinzipien der Ethik Erkenntnisse von Gefühlen seien, als richtig. Damit aber sind wir auch der Lösung der Frage nahegekommen, wie der Anteil des Gefühls am Zustandekommen der ethischen Grunderkenntnisse mit ihrer Gültigkeit für alle vernünftigen Wesen zu vereinen sei.]

²³⁹ *Θεμελίωση*, §44, 149/134 [Nur wer den Unterschied zwischen instinktiven, blinden und als richtig charakterisierten Gemütsstätigkeiten nicht bemerkt hat, kann durch den Anteil des Gefühls die Allgemeingültigkeit der Erkenntnis von Gutem und Schlechtem in Frage gestellt glauben.]

Για το φιλόσοφο ο κίνδυνος του ηθικού υποκειμενισμού απορρίπτεται όπως και ο υποκειμενισμός για την αλήθεια και το ψεύδος. Ο περί την αλήθεια υποκειμενισμός οφείλεται στην αδυναμία διάκρισης ανάμεσα στις εναργείς και τις τυφλές κρίσεις. Ο Brentano υποστηρίζει με βεβαιότητα ότι μόνο εκείνος που αντιλαμβάνεται αυτή τη διαφορά, αναγνωρίζει ότι δεν μπορούν να υπάρξουν περισσότερες από μία αντιφατικές κρίσεις και ότι αυτό που διακρίνει ένας άνθρωπος μπορεί να είναι κρυμμένο από ένα άλλο, αλλά «κανείς δεν μπορεί να διακρίνει το αντιφατικό».²⁴⁰ Έτσι η αντικειμενικότητα της αλήθειας κατά το Brentano εξασφαλίζεται μόνο με το νόμο της αντίφασης, σύμφωνα με τον οποίο οι αληθείς κρίσεις δεν μπορούν να αντιφάσκουν με άλλες αληθείς κρίσεις.²⁴¹

Και έτσι τελειώνοντας το επιχείρημά του τονίζει:

Αλλά αυτό που ισχύει για την προφανή/εναργή κρίση ισχύει επίσης για την ως ορθή χαρακτηριζόμενη ψυχική δραστηριότητα. Αναγνωρίζω τη δική μου αγάπη και προτίμηση ως ορθή, αναγνωρίζω επίσης ως αδύνατο για κάποιον να αναγνωρίσει την αντίθετη συμπεριφορά ως ορθή. Από δύο αντίθετες στάσεις της ψυχής/νου, μόνο η μία μπορεί να χαρακτηριστεί ορθή.²⁴²

Η παραπάνω θέση οδηγεί το Brentano να διευκρινίσει δύο σημαντικά ζητήματα: αφ' ενός τον τρόπο αναγνώρισης της αγαθότητας μιας κατηγορίας αντικειμένων και αφ' ετέρου κατά πόσον αυτή του η θεωρία για την ηθική γνώση μπορεί να χαρακτηριστεί ως a priori ή εμπειρική.

1.8. Η αναγνώριση της αγαθότητας των πραγμάτων και το ζήτημα της τοποθέτησης της θεωρίας για την ηθική γνώση στο πεδίο του εμπειρισμού (Θεμελίωση §44).

Το ζήτημα της αναγνώρισης της αγαθότητας μιας κατηγορίας αντικειμένων είναι ιδιαίτερα σημαντικό καθώς η καθολική εγκυρότητα του αγαθού δεν εξηγεί αυτήν ακριβώς την ικανότητά μας. Όπως επισημαίνει ο Brentano, το γεγονός ότι μια πράξη αγάπης αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο το οποίο εμπίπτει στο αντιληπτικό μας πεδίο λ.χ. μια συγκεκριμένη ψυχική πράξη η οποία χαρακτηρίζεται ως ορθή θα σήμαινε ότι αυτή η πράξη θα αξίζει την αγάπη όλων και ο καθένας του

²⁴⁰ *Θεμελίωση*, §44, 149/135. [Was der eine einsieht, mag einem anderen verborgen bleiben, aber das Gegenteil kann keiner einsehen. = Αυτό που ένας βλέπει, μπορεί να παραμένει κρυφό στον άλλο, αλλά το αντίθετο/αντιφατικό κανείς δεν μπορεί να δει.]

²⁴¹ Brandl, "Was Brentano an Early Deflationist About Truth?", 10.

²⁴² *Θεμελίωση* §44, 149/137 [Aber was vom evidenten Urteil gilt, gilt auch von der als richtig charakterisierten Gemütsätigkeit. Erkenne ich mein Lieben und Bevorzugen als richtig, so erkenne ich es auch als unmöglich, daß einer das gegenteilige Verhalten als richtig erkenne. Von zwei einander entgegengesetzten Verhaltensweisen des Gemütes kann nur eine als richtig charakterisiert sein.]

οποίου τα συναισθήματα βρίσκονται σε ορθή θέση προς αυτή την πράξη, πρέπει να την αγαπά. ²⁴³ Το σημαντικότερο πρόβλημα πλέον έγκειται στον πώς εμείς μεταβαίνουμε από την αναγνώριση αυτής της συγκεκριμένης αγαθότητας ενός αγαθού στην αναγνώριση της κατηγορίας των ομοειδών αγαθών. Την απάντηση σε αυτό το πρόβλημα αντλεί ο Brentano από τον Αριστοτέλη καθώς ήταν εκείνος που επισήμανε ότι «όπως οι κρίσεις μας, τα συναισθήματά μας επίσης μπορεί να κατευθύνονται σε καθολικά».²⁴⁴

Ο Brentano παρατηρεί ότι:

Στην πραγματικότητα τα ως τώρα λεχθέντα για τις ως ορθές χαρακτηριζόμενες ψυχικές δραστηριότητες, πρέπει να συμπληρωθούν, με το ότι όλες οι ως ορθές χαρακτηριζόμενες πράξεις αγάπης και προτίμησης με αυτόν τρόπο είναι γενικές, δηλαδή, σε εννοιολογικά σκεπτόμενα αντικείμενα στοχεύουν.²⁴⁵

Το παραπάνω σε ένα βαθμό δυσνόητο χωρίο ο φιλόσοφος το εξηγεί με το παράδειγμα της γνώσης.

Ενώ εμείς π.χ. σκεφτόμαστε τη γνώση εν γένει ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, τη γενική έννοια της γνώσης και αυτή η έννοια αποτελεί τη βάση της ψυχικής δραστηριότητας, αποδεικνύεται αυτή [δηλ. η ψυχική δραστηριότητα] ως ένα ανάλογο όχι της βεβαιωτικής, αλλά της αποδεικτικής γνώσης.²⁴⁶ Ακριβώς όπως τα αξιώματα προκύπτουν διά της σκέψης των γενικών εννοιών, [δηλαδή] φανερώνονται από τις έννοιες (ex terminis), έτσι οι ως ορθές χαρακτηριζόμενες πράξεις του ενδιαφέροντος πηγάζουν επίσης άμεσα από γενικές έννοιες. *Ενώ εμείς αντιλαμβανόμαστε μια τέτοια πράξη/ενέργημα μέσα μας ως ορθή χαρακτηριζόμενη αγάπη, θα είναι σε εμάς με μιας, χωρίς επαγωγή ιδιαίτερων περιπτώσεων, το αγαθό όλης της αναφερθείσας τάξης ξεκάθαρο.*²⁴⁷ [η έμφαση με πλάγια στοιχεία δική μου]

²⁴³ *Θεμελίωση*, § 44, 149-150/135.

²⁴⁴ Στο ίδιο, § 44, 150/135. [wie unsere Urteile auch unsere Gemütstätigkeiten auf Allgemeines gerichtet sein könnten.] Στη *Θεμελίωση* ο εκδότης του Brentano δεν δίνει συγκεκριμένη παραπομπή. Αυτή όμως δίνεται στην *Προέλευση* και είναι στη Ρητορική, βιβλίο II, Κεφ. 4, 1382a. Ο Brentano αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη αισθανόμαστε θυμό προς τον συγκεκριμένο κλέφτη ή το συκοφάντη που μας ξεγέλασε, αλλά και μισούμε τους κλέφτες και τους συκοφάντες εν γένει. Βλ. για το θέμα των συναισθημάτων του Αριστοτέλη: Stephen R Leighton, "Aristotle and the Emotions." *Phronesis* 27, no. 2 (1982): 144–74. Για το σχετικό χωρίο ο Leighton σημειώνει ότι στο σημείο αυτό (που παραπέμπει και ο Brentano) κάνει μια εννοιολογική παρατήρηση με παράξενες συνέπειες καθώς έτσι το μίσος εμφανίζεται να είναι ψυχρό και δεν συνοδεύεται ούτε από ευχαρίστηση ούτε από πόνο. (ο.π. 155).

²⁴⁵ Στο ίδιο, §44, 150/135 [In der Tat ist das bisher über die als richtig charakterisierten Gemütstätigkeiten Gesagte noch dahin zu ergänzen, daß alle als richtig charakterisierten Akte des Liebens und Bevorzugens in dieser Weise allgemein, d. h. auf begrifflich gedachte Objekte gerichtet sind.]

²⁴⁶ Υπενθυμίζουμε εδώ ότι στο Brentano η αποδεικτική γνώση είναι η λογικά αποδεδειγμένη γνώση σε αντίθεση με τη βεβαιωτική γνώση που είναι ενδεχομενική, δηλ. μπορεί να είναι ορθή ή λανθασμένη.

²⁴⁷ Στο ίδιο, §44, 150/136 [Indem wir z. B. Erkenntnis im allgemeinen oder, was dasselbe sagt, indem wir den allgemeinen Begriff der Erkenntnis denken und dieser Begriff der Gemütstätigkeit zugrunde liegt, erweist sich diese als ein Analogon nicht der assertorischen, sondern der apodiktischen Erkenntnis. So wie die Axiome durch das Denken allgemeiner Begriffe motiviert sind, aus den Begriffen (ex terminis) einleuchten, so entspringen auch die als richtig charakterisierten Akte des Interesses unmittelbar aus allgemeinen Begriffen. Indem wir einen solchen Akt als richtig

Ο Brentano αναγνωρίζει βέβαια την πολυπλοκότητα των ηθικών υποθέσεων και αντιλαμβάνεται την περιορισμένη εμβέλεια της αναλογίας του. Έτσι, τονίζει ότι δεν μας αρκεί η κατοχή των εννοιών των πραγμάτων που τα αναγνωρίζουμε ως καλά/αγαθά, αλλά μας είναι αναγκαία και η εμπειρία της αγάπης που κατευθύνεται σε αυτά τα καλά/αγαθά πράγματα και μάλιστα είναι μια ορθή αγάπη. Δεν μας αρκεί ούτε η έννοια του αντικειμένου μας, λ.χ. της χαράς ή της γνώσης, ούτε όμως και η έννοια της πράξης της αγάπης που βιώνεται ως ορθή, όταν στερούμαστε την εμπειρία και έτσι δεν είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τα αντικείμενα ως αγαθά.²⁴⁸

Ο Brentano κινείται σε μια καθαρά εμπειρική θεμελίωση της ηθικής γνώσης μας και κατανοεί με εντελώς διαφορετικό τρόπο την έννοια του *a priori*. Σε αυτό άλλωστε τον οδηγεί και η τελική του θέση ότι η αναγνώριση κάποιας κατάστασης πραγμάτων ως αγαθής, και άρα ως άξιας της αγάπης, προϋποθέτει να έχουμε εμείς οι ίδιοι αγαπήσει με μια αγάπη που χαρακτηρίζεται ως ορθή.²⁴⁹

Εν προκειμένω τίθεται άμεσα πλέον το ερώτημα: που τοποθετείται ο Brentano με την προτεινόμενη θεωρία του για την ηθική γνώση; Είναι εμπειριστής ή υποστηρικτής του *a priori* στην ηθική γνώση;

Στο παραπάνω ο Brentano απαντά τονίζοντας ότι «δεν υπάρχει καθόλου *a priori* στη σφαίρα των ιδεών/παραστάσεων». ²⁵⁰ Και έτσι *οι έννοιές μας του καλού και του καλύτερου είναι μόνο εμπειρικές εφόσον και η έννοια του συναισθήματος που χαρακτηρίζεται ως ορθό προέρχεται από μια αντίληψη και εν προκειμένω την εσωτερική αντίληψη.*²⁵¹ Βασική θέση του φιλοσόφου εδώ είναι ότι *η εκ μέρους μας αντίληψη των πράξεων που χαρακτηρίζονται ως ορθές δεν είναι μια *a priori* γνώση.* Όμως τότε προκύπτει το ερώτημα: Πώς έχουν τα πράγματα με άλλες γνώσεις που εμπίπτουν σε ένα καθολικό πεδίο; Πώς σχηματίζουμε την άποψη ότι η χαρά αυτή καθαυτή ή η γνώση αυτή καθαυτή είναι κάτι καλό; Η διάκριση και πάλι δεν γίνεται μόνο μέσω των ίδιων των εννοιών αλλά απαιτούν μια *εμπειρική προκειμένη*

charakterisierter Liebe in uns wahrnehmen, wird uns darum mit einem Schlage, ohne Induktion besonderer Fälle, die Güte der ganzen betreffenden Klasse klar.]

²⁴⁸ *Θεμελίωση*, §44, 150/136.

²⁴⁹ Στο ίδιο, §44, 151/136.

²⁵⁰ Στο ίδιο, §44, 151 /137 [Es gibt überhaupt keine Apriorität auf dem Gebiete des Vorstellens]

²⁵¹ Στο ίδιο, §44, 151/137.

(*Prämissen der Erfahrung*).²⁵² Αυτή η *εμπειρική προκείμενη* έγκειται στην *ως ορθή χαρακτηριζόμενη αγάπη* και απευθύνεται προς αυτά τα αντικείμενα. Για τον Brentano έχουμε ένα *συμπέρασμα του οποίου η μία προκείμενη συνίσταται στην εμπειρία και η άλλη στην αναλυτική γνώση ότι μόνο ένα από τα συναισθήματα μπορεί να είναι ορθό*.²⁵³ Να θυμίσουμε εδώ ότι στον Brentano η *αρχή της αντίφασης* είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη θεωρία της αλήθειας του.²⁵⁴ Διαπιστώνουμε ότι η αρχή αυτή είναι εξίσου σημαντική και για την ηθική γνώση. Στο μέτρο που δέχεται ως πηγή της αρχής αυτής την εσωτερική εμπειρία ο φιλόσοφος καταλήγει εύλογα στο συμπέρασμα ότι:

Σε κάθε περίπτωση, η απόλυτη πηγή της γνώσης μας για το τι είναι καλό και καλύτερο είναι οι εσωτερικές αντιλήψεις ως σωστά χαρακτηρισμένα ενεργήματα αγάπης και προτίμησης που στραμμένα προς γενικά αντικείμενα, και έχοντας αυτό κατά νου ομολογούμε ότι ανήκουμε στις εμπειρικές κατευθύνσεις.²⁵⁵

Πράγματι, απαντώντας στον Oskar Kraus όταν του έθεσε το ζήτημα του κατά πόσον χαρακτηρίζονται ως εμπειριστές στην ηθική, ο Brentano υποστηρίζει ότι αυτό εξαρτάται από την έννοια με την οποία εκλαμβάνεται η έννοια *εμπειρικό* στο πεδίο αυτό. Ο Kraus με αφετηρία τη θέση ότι η προέλευση των ηθικών εννοιών του «*καλού και του προτιμητέου/υπέροχου*» (*'gut' und 'vorzüglich'*) έγκειται στην εσωτερική εμπειρία, και από την άλλη ότι η ηθική δεν βασίζεται σε *έννοιες (Begriffe)* αλλά σε *γνώσεις/αντιλήψεις (Erkenntnisse)*, όπως για παράδειγμα στην αντίληψη ότι «*μια μισητή γνώση είναι αδύνατη*» (*'eine hassenswerte Erkenntnis ist unmöglich'*).²⁵⁶ Αν θεωρήσουμε, συνεχίζει ο Kraus, ότι οι γνώσεις αυτές στο πεδίο της ηθικότητας αποκτώνται μέσα από την εξέταση των εννοιών που προϋποθέτουν, τότε θα έπρεπε να είναι «*αναλυτικές*» ή *a priori*, όπως ακριβώς συμβαίνει με τα αξιώματα των μαθηματικών;²⁵⁷ Στην απάντησή του ο Brentano δίνει μια διαφορετική νοηματοδότηση στο *a priori*.

²⁵² *Θεμελίωση*, §44, 151/137.[sie (=die Erkenntnisse) nicht einfach aus den Begriffen einleuchten, sondern als Prämissen der Erfahrung einer auf diese]

²⁵³ Στο ίδιο §44, 151/137. [Es handelt sich also eigentlich um einen Schluß, wovon diese Erfahrung die eine Prämisse ist, während die andere in der analytischen Erkenntnis bestellt, daß von einander entgegengesetzten Gemütsstätigkeiten nur eine als richtig charakterisiert sein kann. = Πραγματικά πρόκειται για ένα συμπέρασμα, του οποίου αυτή η εμπειρία είναι η μία προκείμενη, ενώ η άλλη βασίζεται στην αναλυτική γνώση ότι από τις αμοιβαία αντίθετες ψυχικές δραστηριότητες μόνο μία μπορεί να χαρακτηριστεί σωστή.]

²⁵⁴ Brandl, "Was Brentano an Early Deflationist About Truth?", 10.

²⁵⁵ *Θεμελίωση*, §44, 151-152/137. [Die letzte Quelle unserer Erkenntnis von Gutem und Besserem aber sind jedenfalls innere Wahrnehmungen als richtig charakterisierter, auf allgemeine Gegenstände gerichteter Akte des Liebens und Bevorzugens, und mit Rücksicht darauf haben wir uns als den empirischen Richtungen zugehörig zu bekennen.]

²⁵⁶ *Προέλευση*, Περί του *a priori* χαρακτήρα των ηθικών αρχών, 110/CS111.

²⁵⁷ Στο ίδιο, 110/CS111.

Ο Brentano επισημαίνει στον Kraus ότι η περίπτωση της ηθικής είναι διαφορετική από εκείνη των μαθηματικών, έτσι η απλή έννοια: «όχι καλή γνώση»²⁵⁸, δεν δίνει αφορμή για αποδεικτική απόρριψη, δηλ. με μια έννοια αυστηρά λογική, όπως λ.χ. όταν διατυπώνουμε την κρίση: «είναι αναγκαίο ότι δύο συν ένα ισούται με τρία». Για το φιλόσοφο χρειαζόμαστε μια άλλη εμπειρία. Η έννοια της γνώσης οφείλει να προκαλεί μια πράξη/ένα ενέργημα αγάπης, και αυτή η αγάπη, επειδή ακριβώς προκύπτει με τον τρόπο αυτό, χαρακτηρίζεται ως ορθή.²⁵⁹ Εδώ ο Brentano προβαίνει σε μια υπόθεση: για ένα καθαρά διανοητικό ον μια μαθηματική σχέση (λ.χ. «δύο συν ένα δεν είναι ίσο με τρία») θα ήταν αρκετή για να προκαλέσει την αποδεικτική απόρριψη, αλλά τότε – αν θεωρήσουμε την έννοια του καλού ως a priori – η σκέψη: «όχι καλή γνώση» δεν θα οδηγούσε σε αποδεικτική απόρριψη. Εδώ ο εκδότης του Brentano επισημαίνει ότι αυτή η υποθετική περίπτωση είναι σημαντική για την κατανόηση καθώς στην περίπτωση αυτή δεν θα υπήρχε η εμπειρία από την οποία θα πρόκυπτε η έννοια του καλού.²⁶⁰

Στο σημείο αυτό ο Brentano μας δίνει μια εντελώς διαφορετική έννοια του a priori. Υποστηρίζει ότι η αγάπη που χαρακτηρίζεται ως ορθή προκύπτει από την έννοια και ακριβώς γι' αυτό χαρακτηρίζεται ως ορθή. Είναι κάτι ανάλογο με την κρίση: «τρία το οποίο δεν είναι δύο συν ένα είναι αδύνατο».²⁶¹ Μια ανάλογη διατύπωση θα ήταν για την αγάπη: «αγάπη που δεν είναι ορθή είναι αδύνατη». Ο Brentano υποστηρίζει ότι στην ηθική περίπτωση έχουμε την «απόλυτη βεβαιότητα της αποδεικτικής κρίσης».²⁶² Διαπιστώνουμε πάλι την αναλογία με την κρίση στο πεδίο της αλήθειας αλλά εδώ ο φιλόσοφος αναγνωρίζει ότι έχουμε μια διαφορετικού τύπου γενίκευση από την απλή επαγωγή. Κάνει λόγο για a priori γνώση της αγάπης παρά το γεγονός ότι πρέπει να την αισθανθούμε και να τη βιώσουμε. Αυτή η γνώση είναι a priori αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι έννοιες που περιλαμβάνει μπορούν να μας δοθούν χωρίς αντίληψη και εμπειρία. Με τα λόγια του ίδιου του Brentano:

Μάλλον, [η γνώση] είναι a priori με μια ουσιαστικά/ουσιωδώς παρόμοια απόρριψη της ιδέας ότι οι έννοιες που χρησιμοποιούνται δίνονται χωρίς αντίληψη και προσαντίληψη (Apperzeption), όπως συμβαίνει πάντα.²⁶³

²⁵⁸ Προέλευση, 111/ CS112. ['nicht gute Erkenntnis']

²⁵⁹ Στο ίδιο, 111/ CS112.

²⁶⁰ Στο ίδιο, Περί του a priori χαρακτήρα των ηθικών αρχών, 111 Σημείωση 3 /CS112. Σημείωση 2.

²⁶¹ Στο ίδιο, 111/ CS113 ['3 welches nicht 2+1 ist, ist unmöglich']

²⁶² Στο ίδιο, 111/ CS113 [absolute Sicherheit des apodiktischen Urteils.]

²⁶³ Στο ίδιο, 111/ CS113 [Sie (=Erkenntnis) ist vielmehr apriorisch mit einer wesentlich ähnlichen Ablehnung des Gedankens, daß die verwendeten Begriffe ohne Perzeption und Apperzeption gegeben

Και συμπληρώνει:

*Πρέπει να απορριφθεί η σκέψη, ότι στις a priori κρίσεις οι υποκείμενες έννοιες δεν προέρχονται από την εμπειρία.*²⁶⁴ [η έμφαση με πλάγια στοιχεία δική μου]

Έτσι καταλήγει ο Brentano να υποστηρίζει ένα ιδιαίζοντα τύπο του a priori για την ηθική γνώση σύμφωνα με τον οποίο στο ηθικό πεδίο πρέπει να αντιλαμβανόμαστε συνειδητά τις πράξεις της αγάπης και όχι απλώς ως διανοητικές γνώσεις. Κινείται δηλαδή σε ένα πεδίο αντίληψης της ηθικής γνώσης καθαρά εμπειρικό όπως τουλάχιστον το ορίζει εκείνος, κάτι που τον οδηγεί σε μια μεταηθική της ενόρασης της ηθικής γνώσης με στοιχεία ενός ιδιότυπου εμπειρικού a priori. Αν έπρεπε να κατανοήσουμε το a priori ως μη εμπειρικό, όπως επισημαίνει ο Wilt, πρέπει να το κατανοήσουμε «με την έννοια ότι οι πιο βασικές γενικεύσεις του δεν καθορίζονται επαγωγικά από πολλές περιπτώσεις, αλλά μέσω της εξέτασης οποιασδήποτε μεμονωμένης περίπτωσης».²⁶⁵ Αυτή η ερμηνεία μπορεί να συνδεθεί με την έννοια του *συνθετικού a priori* αν και όπως έχουμε ήδη αναφέρει ο Brentano απορρίπτει κάθε συζήτηση γι' αυτό, ωστόσο πέρα από ζητήματα ορολογίας, αυτό που είναι κατά τη γνώμη μας ουσιώδες είναι ότι στον Brentano όλα βασίζονται στην εμπειρία μας και μάλιστα στην *εσωτερική εμπειρία* (ίσως ο Brentano να δεχόταν με αυτό το νόημα ένα συνθετικό a priori).

Η μπρεντανική σύλληψη του *a priori* έγκειται στη βασική ιδέα ότι η σκέψη και επομένως και η ηθική σκέψη είναι μια μορφή *εσωτερικής εμπειρίας* και ότι η αναγκαιότητα που συνεπάγεται είναι αποτέλεσμα εννοιακής εννόησης της αδυνατότητας. Η a priori γνώση στο Brentano είναι η γνώση της αδυνατότητας για μια έννοια να συμπεριλαμβάνεται ή να είναι χωριστή από μια άλλη έννοια. Μια a

seien, wie sie immer stattfinden muß.] Η apperception στο *Λεξικό Ψυχολογίας του Cambridge* (Επιστημονική Επιμέλεια: David Matsumoto, Αθήνα: Πεδίο, 2015) μεταφράζεται ως αφομοίωση (αντίληψη) και ορίζεται με τρεις διαφορετικούς ορισμούς: 1. Τελική φάση της αντίληψης, που περιλαμβάνει την αναγνώριση, τον προσδιορισμό της ταυτότητας και την κατανόηση αυτού που έχει γίνει αντιληπτό. 2. Ενσωμάτωση μιας έννοιας στη οργάνωση των γνώσεων του ατόμου. 3. Ενεργητική διεργασία εστίασης προσοχής με στόχο να επιλεγούν και να δομηθούν εμπειρίες. (148). Η έννοια έχει αποδοθεί και ως προσαντίληψη την οποία προτιμούμε από την αφομοίωση για να εστιάσουμε στην μπρεντανική αντίληψη. Βλ. Κατερίνας Μήλιου, Η απόδοση του όρου Apperception στα ελληνικά. Διαθέσιμο: <https://www.linkedin.com/pulse/η-απόδοση-του-όρου-apperception-στα-ελληνικά-katerina-miliou>. Το κεντρικό νόημα της προσαντίληψης είναι ότι υπάρχει μια δεύτερου βαθμού αντίληψη που κατά κάποιον τρόπο λειτουργεί αφομοιωτικά και επιβεβαιωτικά και είναι κατά την άποψη μας πιο κοντά στη μπρεντανική έννοια.

²⁶⁴ *Προέλευση*, 111/ CS113. Σημείωση 5 [Abgelehnt werden muß der Gedanke, daß bei apriorischen Urteilen die zugrunde liegenden Begriffe nicht aus der Erfahrung stammen.]

²⁶⁵ Lawrence Wilt, *Franz Brentano's Epistemology for Ethics*. (Dissertation Thesis. Indiana University Press, 1980), 74.

priori ασυμβατότητα καθίσταται σαφής από τις ίδιες τις έννοιες, με μια ενορατικού τύπου σύλληψη.²⁶⁶

2. Η αγάπη και το μίσος ως τρόποι αναφοράς της συνείδησης και η υφή της ηθικής κρίσης.

2.1. Η αγάπη και το μίσος ως τρόποι αναφοράς της συνείδησης .

Όπως έχουμε δει στον Brentano είναι βασική η διάκριση των νοητικών/ψυχικών φαινομένων σε τρεις τάξεις: τις *παραστάσεις (Vorstellungen)*, τις *κρίσεις (Urteile)*, και τις *συναισθηματικές κινήσεις ή συναισθήματα (Gemütsbewegungen)*. Πρόκειται για τρόπους αναφοράς της συνείδησης σε πράγματα και καταστάσεις πραγμάτων. Η τελευταία τάξη των συναισθηματικών κινήσεων αναφέρεται και ως φαινόμενα της *αγάπης και του μίσους (Lieben und Hassen)*²⁶⁷. Ουσιαστικά η χρήση της «αγάπης» και του «μίσους» είναι καθαρά τεχνική παρά τις έντονα συναισθηματικές υποδηλώσεις των λέξεων, έτσι «η ‘αγάπη’ περιέχει όλες τις υπέρ-στάσεις και τα ευνοϊκά συναισθήματα, συγκινήσεις και θετικές πράξεις της θέλησης, ενώ το ‘μίσος’ αναφέρεται σε όλες τις αρνητικές/κατά στάσεις, συναισθήματα, συγκινήσεις και πράξεις της θέλησης».²⁶⁸ Την τάξη αυτή την περιγράφει ως εξής ο Brentano:

Η τρίτη κατηγορία είναι αυτή των συναισθηματικών κινήσεων/συναισθημάτων με την ευρύτερη έννοια της λέξης, από την απλούστερη έλξη ή απώθηση με την απλή σκέψη έως την πεποίθηση τη θεμελιωμένη στη χαρά και τη λύπη, και τα πιο περίπλοκα φαινόμενα επιλογής σκοπών και μέσων.²⁶⁹

Ο Brentano θεωρεί ότι η *εσωτερική αντίληψη* είναι αυτή που μας δείχνει ότι δεν υφίσταται σημαντική διαφορά συναισθημάτων και θέλησης καθώς αυτές με μια ευρεία έννοια είναι πράξεις «αγάπης και μίσους», και πρόκειται, κατά την ερμηνεία της McAlister, για ένα συνεχές των ψυχικών φαινομένων από τα καθαρά συναισθήματα στα ενεργήματα της θέλησης, έτσι που είναι δυσχερής η όποια

²⁶⁶ Denis Seron, “Experiencing the a priori”. *European Journal of Philosophy*, Special Edition (2021), 2– 3.

²⁶⁷ Μια άλλη εναλλακτική ονομασία που χρησιμοποιεί ο Brentano για τα φαινόμενα αυτά είναι εκείνη του *ενδιαφέροντος (Interesse)*.

²⁶⁸ McAlister, *The Development of Franz’s Brentano Ethics*, 32. [... “love” encompasses all pro-attitudes and favorable feelings, emotions and positives acts of will, while “hate” refers to all negative attitudes, feelings, emotions, and acts of will.]

²⁶⁹ *Προέλευση*, §20, 18/CS16. [Die dritte Grundklasse ist die der Gemütsbewegungen im weitesten Sinn des Wortes, von dem einfachsten Angemutet- oder Abgestoßenwerden beim bloßen Gedanken bis zu der in Oberzeugungen gründenden Freude und Traurigkeit und den verwickeltesten Phänomenen der Wahl von Zweck und Mitteln.]

προσπάθεια διάκρισής τους.²⁷⁰ Μάλιστα, ο Textor στη συζήτηση του για την αγάπη και το μίσος στον Brentano επισημαίνει ότι η *παράσταση*, δηλ. το να σκεφτόμαστε κάτι χωρίς να δεσμευόμαστε σ' αυτό, η *θετική/αρνητική κρίση*, και η *αγάπη/μίσος* είναι οι «ανεξήγητοι εξηγητές στην ψυχολογία του Brentano», η οποία είναι μια ψυχολογία όχι της πεποίθησης/επιθυμίας αλλά της αναγνώρισης-απόρριψης/αγάπης-μίσους.²⁷¹ Ο Chisholm επισημαίνει ότι το αντικείμενο της παράστασης μέσα από τα φαινόμενα αγάπης και μίσους «είναι ένα αντικείμενο είτε συναισθήματος-υπέρ είτε συναισθήματος-κατά».²⁷²

Η αγάπη και το μίσος έχουν σημαντική θέση στην πραγμάτευση της ψυχολογίας αλλά και της ηθικής σκέψης του Brentano, μάλιστα στην έκδοση της *Προέλευσης* υπάρχει ως συμπλήρωμα ένα ομότιτλο κείμενό του.²⁷³ Στο κείμενο αυτό πραγματεύεται τα *φαινόμενα της αγάπης* και του *μίσους* εντάσσοντάς τα στα φαινόμενα της *εσωτερικής αντίληψης (inneren Wahrnehmung)*, τα οποία μας «δείχνουν τον εαυτό μας ως ουσία με ψυχικά συμβεβηκότα».²⁷⁴ Το *συμβεβηκός (Akzidenz)* στην οντολογία του Brentano επεκτείνει και εμπλουτίζει την *ουσία (Substanz)* χωρίς όμως να οδηγεί σε οντολογική πολλαπλότητα.²⁷⁵ Εδώ η ουσία είναι ο άνθρωπος ως οντολογική ψυχοσωματική ενότητα, η *ψυχή (Seele)*²⁷⁶ κατά την μπρεντανική ορολογία, και παραδείγματα ψυχικών συμβεβηκότων είναι η όραση, η ακρόαση, η εννοιολογική σκέψη, η κρίση, η ψυχική/διανοητική δραστηριότητα, η επιθυμία, η ευχαρίστηση, ο θυμός κ.λπ.²⁷⁷

²⁷⁰ McAlister, *The Development of Franz's Brentano Ethics*, 32-33.

²⁷¹ Mark Textor, *Brentano's Mind* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 240.

²⁷² Roderick M. Chisholm, *Brentano and Intrinsic Value* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 18.

²⁷³ *Προέλευση*, Συμπλήρωμα: Αγάπη και Μίσος, 142-168/CS137-160. Το κείμενο υπαγορεύτηκε από το Brentano στις 19 Μαΐου 1907. Στις επόμενες παραπομπές ως: Σ:AM.

²⁷⁴ Στο ίδιο, Σ: AM, 142/ CS137 [zeigen uns selbst als Substanz mit psychischen Akzidentien]

²⁷⁵ Η θεωρία του Brentano για τη σχέση μιας ουσίας και των συμβεβηκότων της αναπτύσσεται στο *Kategorienlehre* (Leipzig: Meiner, 1933). Βλ. Franz Brentano, *The Theory of Categories*. Translated by Roderick M. Chisholm and Norbert Guterman. (Melbourne International Philosophy Series, vol.8. Martinus Nijhoff Publishers: Boston, 1981). (C. Substance and Accident), 115-116. Για τα συμβεβηκότα στο Brentano βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Textor για την γνωσιολογική διάσταση της μπρεντανικής θέσης για την ουσία καθώς και τη σχέση ψυχής και ταυτότητας της ουσίας (*Brentano's Mind*, 254-255, 265-267).

²⁷⁶ Brentano, *The Theory of Categories*, 115. Για την ενότητα των ψυχικών φαινομένων στο Brentano βλ. Chin-Tai Kim, "Brentano on the Unity of Mental Phenomena", *Philosophy and Phenomenological Research*, 39 (1979), 199-207.

²⁷⁷ *Προέλευση*, Σ: AM, 142/ CS137.

Τα συμβεβηκότα αυτά χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι έχουν ένα αντικείμενο προς το οποίο κατευθύνονται.²⁷⁸ Έτσι, υπάρχουν τρεις βασικοί τύποι αναφοράς σε ένα αντικείμενο: (1) η παράσταση/παρουσίαση ενός αντικειμένου (Vorstellen), (2) η κρίση (Urteilen), και (3) το να αγαπάς ή να μισείς (Lieben oder Hassen).²⁷⁹ Ο Brentano συζητά τα ζητήματα της προτεραιότητας των τύπων αυτών της αναφοράς και διατυπώνει σημαντικές παρατηρήσεις για τη φύση των συναισθημάτων.

Συγκεκριμένα: (1) η κρίση συνοδεύει κάθε πράξη εσωτερικής αντίληψης, ενώ είναι δυνατό να συλλάβουμε μια πράξη εσωτερικής αντίληψης που να μη συνοδεύεται από κανένα συναίσθημα. (2) Οι συναισθηματικές καταστάσεις (Gemütsstätigkeiten) έχουν μεγαλύτερο βαθμό πολυπλοκότητας και διαφορετικότητας από ό,τι η κρίση. (3) Όπως η κρίση προσφέρει τη μεγαλύτερη δυνατή τελειότητα στην απλή παράσταση, έτσι και η συναισθηματική κίνηση προσφέρει τη μεγαλύτερη δυνατή τελειότητα, ιδίως μέσω του αισθήματος της ευδαιμονίας.²⁸⁰

Για το φιλόσοφο είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι οι όποιες διαφορές στις συναισθηματικές κινήσεις μας ανάγονται στις διαφορές στις απλές παραστάσεις μας.²⁸¹ Έτσι, η όποια αναγνώριση εκ μέρους μας της αγάπης και του μίσους δεσμεύεται θα λέγαμε οντολογικά στην παράσταση και στην κρίση, επομένως και κάθε αξιολογική μας θέση - άρα ηθική στάση - στον Brentano είναι γνωσιολογικά δεσμευμένη και άρα αντικειμενικά θεμελιωμένη σε ένα πρωταρχικό οντολογικό υπόστρωμα.

²⁷⁸ Προέλευση, Σ: AM, 142/ CS137. Για την έννοια της αναφορικότητας / αποβλεπτικότητας στο Brentano βλ. Βασιλείου & Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Χούσερλ*, 55-62. Επίσης: Roderick M. Chisholm, Brentano on Descriptive Psychology and the Intentional, στο: Mandelbaum, Maurice and Edward N. Lee. *Phenomenology and Existentialism* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1967), 6. Μια συγκριτική θεώρηση της έννοιας στο John Stuart Mill και στο Brentano και τις επιδράσεις που δέχθηκε από τον Mill ο Brentano βλ. Evandro O. Brito, "Intentionality and Ethology. Differences in Approaches of John Stuart Mill and Franz Brentano." *Revista Guairaca de Filosofia*, v.33 (2017): 25-42. Σύμφωνα με τον Brito «η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ της ψυχολογίας του Mill και του Brentano έγκειται στο γεγονός ότι η θέση του Brentano δεν αναγνωρίζει την αιτιώδη σχέση μεταξύ των ψυχικών φαινομένων ως το αντικείμενο μελέτης της ψυχολογίας από την οποία οι ψυχικοί νόμοι θα μπορούσαν να τεκμηριωθούν. Για το Brentano, το ψυχικό φαινόμενο (mental phenomenon) θα είναι, ως αντικείμενο της μελέτης της ψυχολογίας, η θεμελιώδης σχέση αυτή καθαυτή, χαρακτηριζόμενη από την αναφορική/αποβλεπτική της φύση». (ο.π., 36). Για τη σχέση της έννοιας της αναφορικότητας/αποβλεπτικότητας στο πλαίσιο της ηθικότητας και της συγκρότησης των νομικών κρίσεων (λ.χ. δολοφονία εναντίον ανθρωποκτονίας εξ αμελείας) βλ. Bertram Malle, "Intentionality, Morality, and Their Relationship in Human Judgment", *Journal of Cognition and Culture* 6, 1-2 (2006): 87-112.

²⁷⁹ Προέλευση, Σ: AM, 144/ CS140.

²⁸⁰ Στο ίδιο, Σ: AM, 145/ CS141.

²⁸¹ Στο ίδιο, Σ: AM, 145-146/ CS141. [Vor allem ist es klar, daß mit jedem Unterschied der zugrundeliegenden Vorstellung auch ein Unterschied in die darauf basierte Gemütsstätigkeit gebracht wird. = Πάνω απ' όλα, είναι ξεκάθαρο ότι με κάθε διαφορά στην υποκείμενη παράσταση υπάρχει επίσης μια διαφορά στη σ' αυτή βασιζόμενη συναισθηματική δραστηριότητα.]

Τελικά, εντοπίζουμε σύμφωνα με τον Brentano αναλογίες διακρίσεων ανάμεσα στις σφαίρες των παραστάσεων και των κρίσεων και των φαινομένων της αγάπης και του μίσους. Σε συσχέτιση με τις διακρίσεις στη σφαίρα της παράστασης, η αγάπη και το μίσος είναι δυνατό να διακριθούν ανάλογα: α) με το αντικείμενό τους, β) αν είναι γενικά ή αν στρέφονται σε κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο, γ) με τη χρονική σχέση με το αντικείμενο – έτσι διακρίνεται η λύπη ή ο πόνος στο παρελθόν, από την αντίστοιχη λύπη ή πόνο στο παρόν και από το φόβο για μια μελλοντική εμφάνιση του κακού, δ) ως θετική και αρνητική στάση (εδώ οφείλεται η ονομασία της κατηγορίας αυτής) και, τέλος, ε) μπορούν τα συναισθήματα να είναι απλά ή περίπλοκα, όπως οι παραστάσεις μπορούν να είναι απλές ή σύνθετες.²⁸²

Η ίδια αναλογία στις διακρίσεις εντοπίζεται και στη σφαίρα των κρίσεων και της αγάπης και του μίσους. Εδώ τα συναισθήματα εδράζονται στις κρίσεις μου, με αποτέλεσμα να διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό ως προς το αν μια μελλοντική ευδαιμονία μπορεί να κριθεί ως βέβαιη ή αβέβαιη, πιθανή ή απίθανη, εφικτή ή ανέφικτη. Από την άλλη μπορεί να υπάρχει κάτι που αυτό καθαυτό να είναι για μένα αδιάφορο, αλλά να με ευχαριστεί ως σημείο κάποιου άλλου πράγματος ή ως καθοριστικός παράγοντας για ένα άλλο πράγμα, και προφανώς, τονίζει ο Brentano, ένα τέτοιο συναίσθημα επηρεάζεται από την κρίση.²⁸³ Περαιτέρω, οι απλούστερες απολαύσεις των αισθήσεων χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι είναι εμπειρίες που συλλαμβάνουμε με ενάργεια, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τα φαινόμενα της θέλησης και της πρόθεσης. Αφ' ενός, δεν μπορούμε να θέλουμε κάτι που κρίνουμε ότι δεν είναι στις δυνάμεις μας, όσο και αν το επιθυμούμε. Αφ' ετέρου, δεν μπορούμε να έχουμε την πρόθεση να πράξουμε κάτι αν πιστεύουμε ότι δεν θα έχουμε ποτέ την ευκαιρία να το πράξουμε.²⁸⁴ Το συμπέρασμά μας σύμφωνα με το Brentano είναι ότι η αναφορικότητα των συναισθημάτων μας επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των κρίσεων στις οποίες υπόκεινται.²⁸⁵

Να επισημάνουμε εδώ πως μιλάμε για την αγάπη *simpliciter* ή για το μίσος *simpliciter*. «Η αγάπη *simpliciter*», όπως την ορίζει ο Chisholm, είναι «ένα ζήτημα του να έχουμε ένα συναίσθημα-υπέρ (*pro feeling*) προς ένα αντικείμενο 'θεωρούμενο

²⁸² Προέλευση, Σ: AM, 147/ CS142.

²⁸³ Στο ίδιο, Σ: AM, 147/ CS143.

²⁸⁴ Στο ίδιο, Σ: AM, 147-148/ CS142-143.

²⁸⁵ Στο ίδιο, Σ: AM, 147-148/ CS142-143. [... die Besonderheiten der zugrundeliegenden Urteile die Gemütsrichtung auf das Objekt irgendwie innerlich differenziert. = ... οι ιδιαιτερότητες των υποκειμένων κρίσεων τη συναισθηματική κατεύθυνση προς το αντικείμενο κατά κάποιον τρόπο διαφοροποιούν.]

αυτό καθαυτό και μόνο του'. Και μίσος *simpliciter* είναι, κατ' αναλογία, ένα συναίσθημα-κατά προς ένα αντικείμενο 'θεωρούμενο αυτό καθαυτό και μόνο του'. Αντί να πούμε ότι ένας άνθρωπος έχει ένα 'συναίσθημα-υπέρ' ή ένα 'συναίσθημα-κατά' προς ένα αντικείμενο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένας άνθρωπος είναι ευνοϊκά διακείμενος προς ένα αντικείμενο, ή ότι δεν είναι ευνοϊκά διακείμενος προς ένα αντικείμενο». ²⁸⁶ Ωστόσο, ακόμα δεν έχουμε εξαντλήσει όλες τις διακρίσεις μέσα στη σφαίρα των συναισθημάτων και πολύ περισσότερο δεν έχουμε κάνει το βήμα προς αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μπρεντανική ηθική κρίση.

Στο κείμενό του για την αγάπη και το μίσος ο Brentano αναφέρει ακόμα άλλες δυο διακρίσεις που ανήκουν αποκλειστικά στη σφαίρα των συναισθημάτων. Πρόκειται για τη διάκριση μεταξύ της αγάπης *simpliciter* και της προτίμησης (*einfachem Lieben und Vorziehen*) και την ύπαρξη εντός της ίδιας σφαίρας μιας ορθής αγάπης ή μίσους και μιας λανθασμένης αγάπης ή μίσους (*richtig Lieben oder Hassen und unrichtig Lieben oder Hassen*). ²⁸⁷ Υπάρχει επίσης αυτό που αγαπιέται ή μισείται από μόνο του, χάριν του ίδιου, και εκείνο που αγαπιέται ή μισείται χάριν κάποιου άλλου. Εδώ εντοπίζουμε μια ακόμα διάκριση εκείνη μεταξύ του *επωφελούς και του βλαβερού* (*Nützliche und Schädliche*). ²⁸⁸ Στο σημείο αυτό ο Brentano επανέρχεται σε μια άλλη αναλογία ανάμεσα στα συναισθήματα και την κρίση, στην οποία έχει ήδη αναφερθεί τονίζοντας ότι πρόκειται απλά για μια αναλογία.

Μια άλλη αναλογία, η οποία όμως δεν πρέπει να συγχέεται με την ομοιότητα, φανερώνεται, καθόσον η ορθότητα της αγάπης και του μίσους, του απλού όπως και του σχετικού, πότε ως προφανής, πότε ως όχι. Πρόκειται για ένα έμμεσο προφανές, έτσι θα προϋποτιθεται ότι ένα άλλο είναι άμεσα προφανές. Η λογική σύνδεση κατανοείται τότε σύμφωνα με τους συνηθισμένους κανόνες της κρίσης. Πρόκειται όμως για ένα άμεσο προφανές, έτσι πρέπει η ψυχική/συναίσθηματική σχέση όχι μόνο να είναι από μόνη της ορθή, αλλά επίσης ως ορθή να χαρακτηρίζεται. Και αυτό είναι/συμβαίνει μ' εκείνο, που από μόνο του αγαπιέται ή μισείται, μερικές φορές, ωστόσο με κανένα τρόπο πάντα. ²⁸⁹

Στο παραπάνω απόσπασμα βρίσκουμε για μια ακόμα φορά τη φράση «χαρακτηρίζεται ως ορθό» (*als richtig charakterisiert*). Πρόκειται για μια πολύ

²⁸⁶ Chisholm, *Brentano and Intrinsic Value*, 18-19.

²⁸⁷ *Προέλευση*, Σ: AM, 148/ CS143,144.

²⁸⁸ Στο ίδιο, Σ: AM, 149/ CS144.

²⁸⁹ Στο ίδιο, Σ: AM, 150/CS145 [Eine andere Analogie, welche aber nicht mit Gleichheit verwechselt werden darf, zeigt sich insofern, als die Richtigkeit der Liebe und des Hasses, des einfachen wie des relativen, bald einleuchtet, bald nicht. Handelt es sich um ein mittelbares Einleuchten, so wird vorausgesetzt, daß ein anderes unmittelbar einleuchtend ist. Der logische Zusammenhang ist dann nach den gewöhnlichen Regeln der Urteile zu begreifen. Handelt es sich aber um ein unmittelbares Einleuchten, so muß die Gemütsbeziehung nicht bloß in sich richtig, sondern auch als richtig charakterisiert sein. Und dies ist bei dem, was in sich selbst geliebt und gehaßt wird, manchmal, aber keineswegs immer der Fall.]

σημαντική διατύπωση στην ηθική σκέψη του Brentano, στην οποία εντοπίζει ο ίδιος την αντικειμενική υφή και της ηθικής κρίσης. Ο φιλόσοφος ανιχνεύει εδώ τον κίνδυνο του υποκειμενισμού και τονίζει ότι:

Όποιος αναγνωρίζει ένα ορθό/σωστό που είναι μόνο υποκειμενικό, αυτός έχει με τον ίδιο τρόπο παραποιήσει την έννοια της ορθότητας, όπως όταν κάποιος μιλάει για απλώς υποκειμενικές αλήθειες.²⁹⁰

Αυτό λοιπόν που αναζητά ο Brentano είναι να τεκμηριώσει την ηθική κρίση σε ένα αντικειμενικό κριτήριο και να εξασφαλίσει με τον τρόπο αυτό την ηθική γνώση. Θα δούμε στην επόμενη ενότητα τη μπρεντανική θέση για την υφή της ηθικής κρίσης την οποία εντάσσει στη γενική του θεωρία για την κρίση.

2.2. «Χαρακτηρίζεται ως ορθό»: η ιδιόμορφη υφή της ηθικής κρίσης.

Όπως έχουμε διαπιστώσει, ο Brentano επιδιώκει να τεκμηριώσει την ηθική γνώση. Θεωρεί ότι η γνώση αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την τρίτη κατηγορία των ψυχικών φαινομένων που χαρακτηρίζονται από μια ιδιαίτερης μορφής αναφορική/αποβλεπτική σχέση, αυτή της *αγάπης και του μίσους*. Την ηθική γνώση εντάσσει ο φιλόσοφος στη γενικότερή του αντίληψη για τη γνώση και την «εναργή κρίση». Έχουμε ήδη δει την αναλογία της ηθικής κρίσης με την κρίση εν γένει στον Brentano, ωστόσο αξίζει να τη δούμε περισσότερο προσεκτικά μέσα από τις ερμηνείες των Mark Textor και Christian Reimann.²⁹¹

Ο Textor υποστηρίζει ότι στον Brentano βρίσκουμε μια κανονιστική σύλληψη της εννοιακής κρίσης που διαφέρει από την συνηθισμένη στη φιλοσοφία *αληθειακή σύλληψη (alethic conception)*, τύπου Descartes και Thomas Reid.²⁹² Στην αληθειακή σύλληψη της εννοιακής κρίσης ουσιαστικά μας επιβάλλεται η αλήθεια της κρίσης. Η σύλληψη αυτή λειτουργεί στη φιλοσοφία μέσω της μεταφοράς του «φωτός της αλήθειας» το οποίο γεμίζει το νου του υποκειμένου και αυτό αποκτά μια άμεση

²⁹⁰ Προέλευση, Σ: AM, 151/ CS146 [Wer ein Richtig anerkennt, das nur subjektiv ist, der hat gerade so den Begriff der Richtigkeit gefälscht, wie wenn einer von bloß subjektiven Wahrheiten redet.]

²⁹¹ Στην ενότητα αυτή ακολουθούμε κυρίως την πραγμάτευση των Mark Textor, (“That’s correct! Brentano on intuitive judgment.” *British Journal for the History of Philosophy*, Forthcoming Special Issue on Intuition. (2022): 1-19) και του Christian Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung aus evidenzphilosophischer Sicht. Eine Analyse unter besonderer Berücksichtigung der Ethik Franz Brentanos*. J.Metzler: Berlin, 2018. Στο βιβλίο του ο Reimann αναλύει διεξοδικά το πρόβλημα της ηθικής θεμελίωσης από μια «εναργή φιλοσοφική οπτική» [evidenzphilosophischer Sicht]. Ο τίτλος συνοψίζει το βασικό μπρεντανικό επιχείρημα: η ηθική κρίση είναι μια εναργής κρίση και γι’ αυτό ορθή.

²⁹² Mark Textor, “That’s correct! Brentano on intuitive judgment.” *British Journal for the History of Philosophy*, Forthcoming Special Issue on Intuition. (2022): 1-2.

αντίληψη της αλήθειας.²⁹³ Από την άλλη ο Brentano ανέπτυξε σύμφωνα με τον Textor μια εναλλακτική σύλληψη της εννοιατικής κρίσης στην οποία η κεντρική έννοια είναι εκείνη της ορθότητας, η οποία εφαρμόζεται σε ενεργήματα εν γένει και περισσότερο στα νοητικά/ψυχικά ενεργήματα. Η μπρεντανική σύλληψη της εννοιατικής κρίσης είναι κανονιστική επειδή η ορθότητα μιας κρίσης είναι κάτι το ξεχωριστό από την αλήθειά της.²⁹⁴

Όπως έχουμε δει στην *Προέλευση* (§26) ο Brentano προβαίνει στη διάκριση «τυφλών» και «εναργών» κρίσεων. Η διαφορά τους είναι ότι οι πρώτες μπορούν να είναι ορθές αλλά δεν *χαρακτηρίζονται ως ορθές*, ενώ οι δεύτερες *χαρακτηρίζονται ως ορθές*. Εδώ είναι η σημαντική έννοια είναι εκείνη του «*χαρακτηρίζεται ως ορθό*» (*als richtig charakterisiert*).²⁹⁵ Η διευκρίνιση της διατύπωσης αυτής μας οδηγεί στην έννοια της κρίσης γενικά και ειδικότερα της ηθικής κρίσης που μας ενδιαφέρει εδώ.

Αυτό που ο Brentano ονομάζει «εναργή κρίση» έχει ως κύριο γνώρισμά της όχι την αλήθειά της αλλά την *ορθότητά* της (*Richtigkeit*). Όπως επισημαίνει ο Textor η μπρεντανική διατύπωση είναι σαφής: «*μια κρίση είναι εναργής αν, και μόνο αν, χαρακτηρίζεται ως ορθή*». Οπότε προκύπτουν δύο βασικές έννοιες που πρέπει να ξεκαθαρίσουμε: την έννοια της ορθότητας και τί σημαίνει για μια κρίση να χαρακτηρίζεται ως ορθή και πώς διαφέρει από το είναι απλώς ορθή.²⁹⁶

Για να κατανοήσουμε την έννοια της ορθότητας πρέπει να έχουμε υπόψη ότι ο Brentano με την έννοια της κρίσης δεν εννοούσε *προτασιακές στάσεις* (*propositional attitudes*), αλλά εννοούσε μια *γεγονοτική* (*factive*)²⁹⁷ έννοια *αναγνώρισης* (*anerkennen*) ή *απόρριψης* (*verwerfen, leugnen*).²⁹⁸ Έτσι λ.χ. στη γερμανική πρόταση: ‚Hans erkannte (un)richtig Protonen an‘ [= ο Χανς αναγνώρισε (μη) ορθά τα πρωτόνια] αυτό που κατά το Brentano πρέπει να καταλάβουμε είναι ότι «ο Χανς γνήσια ή κατάλληλα (δεν) αναγνώρισε τα πρωτόνια».²⁹⁹ Αυτό που έχει σημασία σύμφωνα με τον Textor είναι ότι αν οι στάσεις και οι καταστάσεις που είναι οι

²⁹³ Textor, “That’s correct!”, 2. Εδώ ο Textor παραπέμπει στο Χούσερλ σύμφωνα με τον οποίο το κρίνον υποκείμενο έχει μια «άμεση επίγνωση [unmittelbares Innwerden] της αλήθειας».

²⁹⁴ Στο ίδιο, 2-3.

²⁹⁵ Η γερμανική φράση *als richtig charakterisiert* μεταφράζεται από τους Roderick M. Chisholm & Elizabeth H. Schneewind ως “as being correct” ή “experienced as correct”. Υιοθετούμε τη μετάφραση του Textor “characterizes as correct” η οποία άλλωστε είναι περισσότερο κοντά στην ελληνική ρίζα της λέξης *charakterisiert*, δηλ. μεταφράζουμε: «χαρακτηρίζεται ως ορθό».

²⁹⁶ Textor, “That’s correct!”, 4.

²⁹⁷ Η λέξη *factive* ως γλωσσολογικός/φιλοσοφικός όρος μεταφράζεται συχνά και ως *γεγονικός*, -η, -ο.

²⁹⁸ Στο ίδιο, 4-5. Π.χ. *αναγνωρίζοντας/ επιβεβαιώνοντας* ότι ακούω τον ήχο H, σημαίνει κατά το Brentano ότι υιοθετώ ένα γνήσιο τρόπο αναγνώρισης.

²⁹⁹ Στο ίδιο, 5.

πρωταρχικοί φορείς της ορθότητας δεν είναι προτασιακές στάσεις τότε η ορθότητά τους δεν είναι δυνατό να οριστεί μέσω της προτασιακής αλήθειας, αλλά η αλήθεια των μη-προτασιακών στάσεων στον Brentano μπορεί να οριστεί μόνο με όρους ύπαρξης.³⁰⁰

Όπως έχουμε δει στη *Θεμελίωση* (§40, 139/126) ο Brentano καταλήγει ότι:

Μια αναγνωρίζουσα κρίση είναι αληθής, όταν το αντικείμενό της υπάρχει· μια απορρίπτουσα, όταν δεν υπάρχει.³⁰¹

Ο Textor αναδιατυπώνει ως εξής την παραπάνω μπρεντανική σκέψη: α) μια αναγνωρίζουσα κρίση είναι αληθής αν, και μόνο αν, το αντικείμενο που αναγνωρίζεται υπάρχει, και β) μια απορρίπτουσα κρίση είναι αληθής αν, και μόνο αν, το αντικείμενο που απορρίπτεται δεν υπάρχει.³⁰² Ο Textor υποστηρίζει ότι ο Brentano εξηγεί την έννοια της ύπαρξης σε σχέση/αναφορά με την κρίση. Η ύπαρξη ως έννοια αντλείται κατά το Brentano από την εσωτερική εμπειρία και την αποκτούμε με αναφορά προς την κρίση.³⁰³ Αλλά δεν πρόκειται για οποιαδήποτε κρίση αλλά για την *αναγνωρίζουσα κρίση*. Η έννοια της *ύπαρξης* στο Brentano ισοδυναμεί με το: «αζίζει να αναγνωρισθεί».³⁰⁴

Σύμφωνα με τον Textor ο Brentano ουσιαστικά ακολουθεί μια *γενετική προσέγγιση* θεμελιακών εννοιών μας: «δεν πρέπει να στοχεύουμε στο να ορίζουμε τέτοιες έννοιες, αλλά στο να δίνουμε μια αφήγηση (story) του πως τις αποκτούμε».³⁰⁵ Μια τέτοια περίπτωση είναι η απόκτηση της έννοιας του «αγαθού» μέσα από την αφήγηση της προέλευσής της από τις «εποπτικές/ενορατικές³⁰⁶ μας παραστάσεις» (*anschaulichen Vorstellungen*).³⁰⁷

Βασική θέση του Brentano είναι ότι η ορθότητα προηγείται εννοιολογικά της αλήθειας και ότι οι κρίσεις μας ως χρονολογημένα νοητικά ενεργήματα είναι πρωταρχικά ορθές ή εσφαλμένες ενώ τελικά είναι μια ταυτολογία όταν λέμε ότι

³⁰⁰ Textor, “That’s correct!”, 5.

³⁰¹ Ein anerkennendes Urteil ist wahr, wenn sein Gegenstand existiert; ein verwerfendes, wenn er nicht existiert.

³⁰² Textor, “That’s correct!”, 5.

³⁰³ Στο ίδιο, 6. Ο Textor τεκμηριώνει την ερμηνεία του με παραπομπή στην *Ψυχολογία από εμπειρική σκοπιά* του Brentano.

³⁰⁴ Στο ίδιο, 6.

³⁰⁵ Στο ίδιο, 6.

³⁰⁶ Μεταφράζουμε τον όρο *intuitive* του Textor ως *ενορατικές*. Το γερμανικό *anschaulichen* συχνά αποδίδεται και ως *εποπτικός*. Η έννοια πάντως είναι αυτή της άμεσης, αδιαμεσολάβητης γνώσης, εποπτείας ή ενόρασης ενός πράγματος ή κατάστασης πραγμάτων.

³⁰⁷ Στο ίδιο, 6.

κρίνουμε αληθινά ή κρίνουμε ορθώς.³⁰⁸ Η έννοια της ορθότητας είναι επομένως πρωταρχική και αντλείται με το να δώσουμε προσοχή σε ένα είδος κρίσης: την εναργή κρίση.³⁰⁹

Μια εναργής κρίση είναι εκείνη που «χαρακτηρίζεται ως ορθή» και σύμφωνα με το Textor αυτό που θέλει να πει ο Brentano είναι ότι οι εναργείς κρίσεις δεν είναι μόνο ορθές αλλά «μαρκάρονται/σημαδεύονται» ως ορθές με την έννοια ότι η ορθότητά τους είναι η σφραγίδα τους.³¹⁰ Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η εναργής κρίση στο μπρεντανικό πλαίσιο σημαίνει ότι αναγγέλλει ή εγγυάται η ίδια την ορθότητά της. Μια εναργής κρίση δεν είναι μόνο ορθή αλλά «βλέπουμε» την ορθότητά της. Παράλληλα δεν πρέπει να διακρίνουμε την κρίση από την γνώση της ορθότητάς της. Η κρίση του X είναι άμεσα εναργής αν, και μόνο αν, η κρίση του X είναι ίδια με τη γνώση του X για την ορθότητά της.³¹¹ Ο Textor παραθέτει ένα απόσπασμα από την μεταθανάτια έκδοση των παραδόσεων του Brentano πάνω στη λογική (*Die Lehre vom Richtigen Urteil*) με το οποίο αρχίζει το κεφάλαιο για τις άμεσες γνώσεις (*Unmittelbaren Erkenntnissen*)³¹², με αυτό ο φιλόσοφος μας αρχίζει την απάντηση στο ερώτημα σχετικά με το πότε μιλάμε για γνώσεις³¹³ με την εξής θέση:

Υπάρχουν κρίσεις, οι οποίες γνωστοποιούν τον εαυτό τους ως ορθές, οι οποίες έχουν το χαρακτήρα της ενόρασης. Μπορεί κανείς να συνηθίσει να τις ονομάζει εναργείς.³¹⁴

Έτσι οδηγούμαστε στο να σχηματίσουμε κατά τον Textor την τελική εικόνα για το τι είναι μια εναργής και άρα ορθή κρίση στο Brentano:

α) αν κρίνω με άμεση ενάργεια, ούτε χρειάζομαι, ούτε μπορώ να έχω ένα λόγο για να υποστηρίξω την άποψή μου,

β) υπάρχει μια στενή αναλογία μεταξύ της κρίσης και της αγάπης και του μίσους. Όπως υπάρχουν κρίσεις που χαρακτηρίζονται ως ορθές, υπάρχουν και περιπτώσεις αγάπης και μίσους που χαρακτηρίζονται ως ορθές.³¹⁵

³⁰⁸ Textor, “That’s correct!”,8.

³⁰⁹ Στο ίδιο,10.

³¹⁰ Στο ίδιο,12.

³¹¹ Στο ίδιο,12-14.

³¹² Ο Textor αναφέρει το κεφάλαιο ως: “on justification of judgments”, προφανώς εστιάζει στην αναφορά του κεφαλαίου στις κρίσεις.

³¹³ Franz Brentano, *Die Lehre vom Richtigen Urteil* (Bern: Franke, 1952),141, §35. Wann sprechen wir von Erkenntnissen?

³¹⁴ Στο ίδιο, 141. [Es gibt Urteile, die sich als richtig kundgeben, die den Charakter der Einsicht haben. Man pflegt sie evident zu nennen.]

³¹⁵ Textor, “That’s correct!”,15.

Η παραπάνω αναλογία μας οδηγεί στο πεδίο της ηθικής κρίσης. Στο σημείο αυτό θα μας καθοδηγήσει ο Christian Reimann με την ανάλυση του για τη θεωρία του Brentano για τα ως ορθά χαρακτηριζόμενα συναισθήματα και για τη σχέση της ορθότητας με την ορθή αγάπη/μίσος και την ορθή προτίμηση.³¹⁶ Σύμφωνα με τον Reimann η ηθική του Brentano ταξινομείται στην *αντικειμενικοκρατική ηθική των αξιών* (*objektivistischen Wertethiken*), στην οποία η βασική ιδέα είναι ότι *το ηθικά επιθυμητό αντιπροσωπεύεται σε αξίες που έχουν αντικειμενική, καθολική ισχύ και όχι σε αξίες που τίθενται ενδεχομενικά-υποκειμενικά.*³¹⁷ Στο πλαίσιο αυτό η μπρεντανική ηθική απορρίπτει την καντιανή νοησιαρχία (κατηγορική προσταγή) και δίνει προτεραιότητα στο *ηθικό συναίσθημα* (*moralische Gefühl*) το οποίο όμως δεν είναι απλώς υποκειμενικής υφής αλλά:

Μάλλον, είναι μια συναισθηματική σύλληψη του τι είναι εγγενώς ηθικά πολύτιμο ή άνευ αξίας, ή τι πρέπει να εγκρίνει ή να αποδοκιμάζει το υποκείμενο. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα ηθικό συναίσθημα πρέπει να γίνει κατανοητό ως ένα αναφορικό/αποβλεπτικό πράξη/ενέργημα που αισθάνεται τις αξίες και τις οσφραίνεται ακριβώς στην αντικειμενικότητά τους.³¹⁸

Η ηθική της αξίας του Brentano αποτελεί όμως συνέχεια της οντολογίας του, η οποία απορρίπτει την ύπαρξη των καθόλου θεωρώντας τα *entia rationis* ή *entia irrealia* και μια αξιακή ηθική βασισμένη σε οντότητες δεν είναι συμβατή με τη θεμελιώδη μέθοδό του ότι μόνο το συγκεκριμένο που βιώνεται αισθητηριακά και νοητικά μπορεί να περιγραφεί.³¹⁹ Σύμφωνα με τον Reimann ο Brentano αρκείται να αποδείξει ότι η υιοθέτηση μιας οντολογικά δεσμευτικής στάσης απέναντι στις οντότητες/ουσίες των πραγμάτων αντιβαίνει στη λογική. Η απόδειξη του έγκειται στο ότι η αλήθεια μιας κρίσης λ.χ. «*το Α είναι*» μας οδηγεί σε μια ατέρμονη θέση/αναγωγή οντολογικών/ουσιακών πραγματικοτήτων με τις οποίες να συσχετίζεται το Α: έτσι πρέπει να αναγνωρίσουμε τόσο το «*Α*» όσο και το «*Είναι του Α*» και το «*Είναι του Είναι του Α*». Η ίδια δυσχέρεια υφίσταται και στις αρνητικές κρίσεις, οπότε η κρίση «*το Α δεν υπάρχει*» εξαρτάται από την αναγνώριση της

³¹⁶ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 98-141.

³¹⁷ Στο ίδιο, 98.

³¹⁸ Στο ίδιο, 98 [vielmehr handelt es sich um ein emotionelles Erfassen dessen, was an sich moralisch wertvoll oder unwert ist bzw. was das Subjekt billigen oder missbilligen soll. Ein moralisches Gefühl ist in diesem Zusammenhang zu verstehen als „ein intentionaler Akt, der die Werte ‚wittert‘ und gerade in ihrer Objektivität wittert].

³¹⁹ Στο ίδιο, 98.

«ανυπαρξίας του *A*» (*Nichtseins*) καθώς και της «ανυπαρξίας της ανυπαρξίας του *A*».

320

Ο παραπάνω συλλογισμός μεταφερόμενος σε αξιακό/ηθικό πλαίσιο οδηγεί στην ίδια ατέρμονη θέση/αναγωγή. Η αλήθεια της αξιολογικής κρίσης «*το A είναι καλό ή κακό*» διασφαλίζεται μόνο μέσα από την αναγνώριση του «*A*», την αναγνώριση του «*είναι-αγαθό του A*» ή του «*είναι-κακό του A*», αλλά και περαιτέρω στην αναγνώριση του να «*είναι καλό το καλό του A*» ή «*κακό το κακό του A*». ³²¹ Αλλά και η απόδοση ενός κατηγορήματος σε ένα ον με τη μορφή ενός αφηρημένου συμβεβηκότος (λ.χ. η *σκέψη* στον σκεπτόμενο, το *χρώμα* στο έγχρωμο αντικείμενο) δεν αποτελεί επίσης μια αποδεκτή διέξοδο για το Brentano, ενώ στο αξιακό πλαίσιο η καλοσύνη/αγαθότητα που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο καλό/αγαθό ον θα έπρεπε να είναι μια ουσία ανεξάρτητη από το *συγκεκριμένο καλό*, και ως τέτοια να αναγνωριστεί, αλλά κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στην παραδοχή τέτοιων ανεξάρτητων οντοτήτων. Κάτι τέτοιο όμως αντιβαίνει στην παραδοχή ότι δεν μπορεί να υπάρξει συμβεβηκός χωρίς ουσία, άρα δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν ουσίες/οντότητες και συμβεβηκότα ξεχωριστά. ³²²

Τέλος, ένας οντολογικός δυισμός ο οποίος μεταφέρει τις οντότητες από ένα ψυχο-ρεαλιστικό επίπεδο σε μια ιδεώδη σφαίρα, στην οποία υπάρχουν απομονωμένες από τις ατομικές εμπειρίες του ίδιου του ψυχικού υποκειμένου, είναι εξίσου απορριπτέος. Έτσι μια ιδέα ενός συγκεκριμένου τριγώνου που συμμετέχει στην τριγωνικότητα και ταυτόχρονα διαφέρει από τα άλλα τρίγωνα για το Brentano είναι ακατανόητη στο μέτρο που οι προσδιοριστικές διαφορές του με τα άλλα τρίγωνα δεν πρέπει να εμπίπτουν στους προσδιορισμούς της τριγωνικότητας! Αλλά αυτό είναι αντίθετο προς τη γενική φύση του τριγώνου, αφού στη περίπτωση αυτή δεν μπορεί να υπάρξει ένα μεμονωμένο τρίγωνο. Αλλά τότε μια ιδέα τριγώνου θα πρέπει να δείχνει και τις ατομικές διαφορές αφού αυτό είναι ένα κοινό γνώρισμα όλων των τριγώνων. Επομένως το ιδανικό τρίγωνο πρέπει να είναι ταυτόχρονα ανεξάρτητο αλλά και εξαρτημένο από συγκεκριμένους προσδιορισμούς, κάτι που αποτελεί αντίφαση. ³²³

Ό,τι ισχύει για τις ιδεώδεις οντότητες ισχύει *mutatis mutandis* και για τις ιδεώδεις αξιακές οντότητες. Έτσι μια ιδανική αξία όπως η καλοσύνη θα έπρεπε να είναι γενική

³²⁰ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 99.

³²¹ Στο ίδιο, 100. Τα εισαγωγικά τα θέσαμε για καλύτερη κατανόηση.

³²² Στο ίδιο, 100. Σε σχέση με τη μπρεντανική ιδέα θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε: Τελικά υπάρχουν επιμέρους ουσίες / ουσιακά καθέκαστα; Δε θα μπορούσαμε να δεχθούμε μια αριστοτελική αντίληψη καθόλου όντων *in rebus*;

³²³ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 100-101.

από τη μια και ατομική από την άλλη.³²⁴ Οι παραπάνω περιπλοκές, σύμφωνα με το Reimann, οδήγησαν το Brentano στη συγκρότηση μιας ηθικής της αξίας που να θεμελιώνεται μεν στο συναίσθημα και στην ενόραση, αλλά όχι ουσιωδών χαρακτηριστικών που είναι ιδιόμορφα ή χαρακτηριστικά για τα αποβλεπτικά αντικείμενα. Ενώ στο Brentano η συνείδηση των αντικειμένων είναι βασικά ανίκανη να παράσχει αξιόπιστη γνώση λόγω της απλώς φαινομενικής ύπαρξης των αποβλεπτικών αντικειμένων. Αυτό μόνο το υποκείμενο ή η συνείδηση του ενεργήματος το μπορεί, καθώς σύμφωνα με τον Brentano μόνο τα ψυχικά φαινόμενα στην εσωτερική τους αντίληψη είναι πραγματικά όπως φαίνονται.³²⁵ Εδώ, υποστηρίζει ο Reimann, έρχεται η προσπάθεια του Brentano να κατανοήσει την ιδιαιτερότητα των *συναισθηματικών/συγκινησιακών ενεργημάτων (Emotiver Akte)* για να διαπιστώσουμε αν τα αντικείμενά τους έχουν καθολικές αξίες ή όχι, και αυτή η κατανόηση της ιδιαιτερότητας τους έγκειται στο: «χαρακτηρίζεται ως ορθό».

Ο Reimann υποστηρίζει ότι ο Brentano σ' ένα πρώτο επίπεδο θεμελιώνει την ηθική γνώση – και επομένως την ηθική κρίση – στην ορθά χαρακτηρισμένη ψυχική δραστηριότητα της αγάπης και του μίσους και σ' ένα δεύτερο επίπεδο χρησιμοποιεί τα συναισθήματα της ορθής προτίμησης για την επίτευξη της γνώσης της ύψιστης ηθικής αρχής, η οποία έχει σκοπό να εγγυηθεί τη θεμελίωση της ηθικής ως φιλοσοφικής-αποδεικτικής επιστήμης.³²⁶

Ο Reimann πραγματευόμενος τη μπρεντανική θέση για την *αγάπη και το μίσος χαρακτηριζόμενα ως ορθά (Als richtig charakterisiertes Lieben und Hassen)* αναλύει εκτενώς τον τρόπο σκέψης και τη σχετική επιχειρηματολογία.³²⁷ Εδώ θα εστιάσουμε σε ορισμένες μόνο κριτικές του επισημάνσεις και στην ανασυγκρότηση της μπρεντανικής επιχειρηματολογίας εκ μέρους του.

Κατά το Reimann η μπρεντανική θεώρηση της αγάπης και του μίσους ως ιδιαίτερων αναφορικών σχέσεων ακολουθεί την αντιθετική λογική της αναγνώρισης και της απόρριψης που αφορά στην κρίση, κάτι που έχουμε ήδη διαπιστώσει στην παρουσίαση της σχετικής επιχειρηματολογίας.³²⁸ Το σημαντικό εδώ είναι να κατανοήσουμε τη δικαιολόγηση της μετάβασης από την δομική ομοιότητα στη θετική ή αρνητική *κατευθυντικότητα (Gerichtetheit)* στα υποτιθέμενα κοινά χαρακτηριστικά

³²⁴ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 101.

³²⁵ Στο ίδιο, 101.

³²⁶ Στο ίδιο, 102.

³²⁷ Στο ίδιο, 102-118.

³²⁸ Αυτή αναπτύσσεται στην §20 της Προέλευσης.

της εγκυρότητας της ορθότητας και της μη ορθότητας.³²⁹ Ο Reimann προτείνει την εξής ανασυγκρότηση της μπρεντανικής απόδειξης για τη δομική αναλογία των *συναισθηματικών/ψυχικών συσχετίσεων (Gemütsbeziehungen)* με τις κρίσεις όσον αφορά την εγκυρότητα.

(1) Από τους δυο αντίθετους τρόπους κρίσης, της αναγνώρισης και της απόρριψης, ο ένας είναι ορθός και ο άλλος εσφαλμένος (μη ορθός).

(2) Αν, από τους δυο αντίθετους τρόπους κρίσης, της αναγνώρισης και της απόρριψης, ο ένας είναι σωστός και ο άλλος λανθασμένος, τότε αυτό ισχύει με ανάλογο τρόπο για τις δυο αντίθετες ψυχικές/συναισθηματικές δραστηριότητες: της αγάπης και του μίσους.

(3) Από τους δυο αντιτιθέμενους τρόπους σχέσης της ψυχής, ο ένας είναι ορθός και ο άλλος εσφαλμένος. (1,2).³³⁰

Ο πυρήνας του επιχειρήματος έγκειται κατά το Reimann στην ύπαρξη μιας αναγκαίας σχέσης στο χαρακτήρα της εγκυρότητας των κρίσεων και των συναισθημάτων, την οποία όμως δεν βρίσκει πειστική, αφού το συμπέρασμα δεν προκύπτει αναγκαία από τις προκειμένες. Από τις δυο προκειμένες η πρώτη ισχύει για αναλυτικούς λόγους (αρχή της αντίφασης), η δεύτερη όμως είναι αμφίβολης ισχύος, καθώς προκύπτει από τη σιωπηρή παραδοχή ότι υπάρχει ένας αντίστοιχος τρόπος αντίφασης ανάμεσα σε δυο αντιτιθέμενες συναισθηματικές κινήσεις που αποκλείουν η μία την άλλη. Πρόκειται για ένα καθαρά αναλογικό επιχείρημα που έχει τις γνωστές λογικές αδυναμίες. Το μόνο που θα μπορούσε να ισχυριστεί ο Brentano είναι η πρώτη αναλογία της *αναφορικής/αποβλεπτικής αντίθεσης (intentionalen Gegensatzes)* για τις κρίσεις και τα συναισθήματα ως τάξεις της ψυχικής δραστηριότητας.³³¹

Ολοκληρώνοντας την αξιολόγηση του μπρεντανικού επιχειρήματος ο Reimann διατυπώνει δύο κρίσιμες παρατηρήσεις: α) Μόνο στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι οι συναισθηματικές κινήσεις είναι ορθές ή λανθασμένες, ενώ και ο ίδιος ο Brentano αναγνώρισε αργότερα ότι μπορούν να είναι και αδιάφορες.³³² β) Δεν μπορούμε να αντλήσουμε έγκυρη γνώση από το επιχείρημα της δομικής αναλογίας κρίσεων – συναισθημάτων ως προς την ορθότητα ή το λάθος

³²⁹ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 104.

³³⁰ Στο ίδιο, 104. [(1) Von den zwei einander entgegengesetzten Urteilsweisen des Anerkennens und Verwerfens ist die eine richtig, die andere unrichtig. (2) Wenn von den zwei einander entgegengesetzten Urteilsweisen des Anerkennens und Verwerfens die eine richtig, die andere unrichtig ist, dann gilt dies in analoger Weise von den zwei einander entgegengesetzten Gemütstätigkeiten des Liebens und Hassens. (3) Von den zwei einander entgegengesetzten Beziehungsweisen des Gemütes ist die eine richtig, die andere unrichtig. (1, 2)]

³³¹ Στο ίδιο, 104-105.

³³² Στο ίδιο, 105.

τους.³³³ Αν η θεωρία του Brentano, καταλήγει ο Reimann, εξαρτιόταν μόνο από αυτό το επιχείρημα θα είχε αποτύχει, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η ηθική θεμελίωση στο συναίσθημα είναι αναγκαστικά λανθασμένη.³³⁴

Για τον Reimann το κύριο επιχείρημά του ο Brentano το αναπτύσσει όταν πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο γίνεται δυνατή η γνώση των ορθών και των εσφαλμένων ψυχικών/συναισθηματικών δραστηριοτήτων. Αν οι εν λόγω πράξεις είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο γνώσης, τότε δεν μπορεί να υπάρξει αμφισβήτηση της εμφάνισής τους, αφού δεν μπορεί να αναγνωρισθεί κάτι που δεν υπάρχει πραγματικά. Και μόνο τότε θα μπορούσε ο Brentano να επικαλεστεί μια «έστω μερική αναλογία μεταξύ των χαρακτηριστικών εγκυρότητας των κρίσεων και εκείνων των ψυχικών/συναισθηματικών δραστηριοτήτων». ³³⁵ Αν το μπρεντανικό επιχείρημα δεν μας παρέχει μια *απεριόριστη εγκυρότητα (uneingeschränkte Geltung)* τότε οι «ηθικοί σκεπτικιστές, οι μεταηθικοί υποκειμενιστές και οι σχετικιστές, θα μπορούσαν δικαίως να αμφισβητήσουν τη θεμελιωσιμότητα της ηθικής».³³⁶

Η απάντηση του Brentano σύμφωνα με τον Reimann είναι μια *ευρύτερη αναλογία ενός κατώτερου και ανώτερου είδους κρίσης με τα ανώτερα και κατώτερα συναίσθηματα*, μια αναλογία που λειτουργεί ως ευρετικό μέσο για την απεικόνιση μιας πραγματικής διαρθρωτικής ισότητας.³³⁷ Υπάρχουν όπως έχουμε δει σύμφωνα με το Brentano δύο είδη κρίσεις διαφορετικής αξίας: η *τυφλή* και η *αποδεικτική* ή *εναργής κρίση*. Η *τυφλή κρίση* είναι κατώτερης αξίας, καθώς αναγνωρίζει ή απορρίπτει κάτι στα «τυφλά», δηλ. χωρίς να είναι βέβαιη για την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του. Η *εναργής ή αποδεικτική κρίση* είναι ανώτερη και βέβαιη, όπως λ.χ. στην αρχή της αντίφασης ή σε κάθε εσωτερική αντίληψη με την οποία είμαι σίγουρος ότι τώρα βλέπω ή σκέφτομαι. Το ανώτερο καθεστώς της εναργούς κρίσης έγκειται στο ότι δεν αμφισβητείται.³³⁸

Ωστόσο εδώ - μας λέει ο Reimann - παραδοκεί ο σκεπτικιστής αφού οι άνθρωποι προβάλλουν συχνά αντιτιθέμενους ισχυρισμούς με αξίωση για προφανή εγκυρότητα, έτσι εκκρεμεί το κριτήριο της ορθότητας που δεν μπορεί να είναι ζήτημα βαθμού

³³³ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 106.

³³⁴ Στο ίδιο, 106.

³³⁵ Στο ίδιο, 106 [partiellen Analogie, zwischen den Geltungsmerkmalen von Urteilen und denen von Gemütstätigkeiten.]

³³⁶ Στο ίδιο, 106 [die Moralskeptiker – die metaethischen Subjektivisten und Relativisten – könnten mit Recht ihre Zweifel an der Begründbarkeit der Ethik geltend machen.]

³³⁷ Στο ίδιο, 107.

³³⁸ Στο ίδιο, 107.

πειθούς.³³⁹ Το κριτήριο της ορθότητας της κρίσης έγκειται στην ενάργεια, αλλά η συνείδησή της δεν συνίσταται στην αναγνώρισή της ως ένα χαρακτηριστικό που εμμένει σε μια κρίση και έτσι εγγυάται την ορθότητά της. Αν η ενάργεια ήταν γνώρισμα/χαρακτηριστικό της κρίσης, τότε θα έπρεπε να προσδιοριστεί αν η κρίση έχει αυτό το γνώρισμα/χαρακτηριστικό με κάποια άλλη κρίση κ.ο.κ.³⁴⁰ Θα προέκυπτε έτσι αναδρομή επ'άπειρον. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι η ενάργεια είναι *εγγενής/συμφυής (inhärent)* στην κρίση.³⁴¹ Ο Reimann παραπέμπει στον Hartlich σύμφωνα με τον οποίο η «η εμπειρία/βίωμα της ενάργειας είναι ένα έσχατο δεδομένο, ένα αρχέγονο ψυχικό φαινόμενο που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί περαιτέρω».³⁴²

Το παραπάνω πλαίσιο οδηγεί σε μια διατύπωση με σημαντική συνέπεια και για την υφή της ηθικής κρίσης:

Κάθε ψυχική δραστηριότητα χαρακτηριζόμενη ως ορθή είναι ορθή, αλλά δεν χαρακτηρίζεται ως ορθή κάθε ορθή ψυχική δραστηριότητα.³⁴³

Ο λόγος είναι ότι στον Brentano η εμφάνιση μιας εναργούς εμπειρίας δεν είναι απολύτως αναγκαία για την ορθότητα της κρίσης, καθώς μια κρίση μπορεί να είναι ορθή γιατί απλώς είναι σύμφωνη με μια κρίση που *χαρακτηρίζεται ως ορθή*. Έτσι λ.χ. η κρίση «όλα τα τρίγωνα έχουν 180 μοίρες άθροισμα γωνιών» δεν είναι εσφαλμένη αν τη θεωρήσουμε αληθινή *χωρίς να εξετάζουμε το λόγο της ορθότητάς της*. Από την άλλη, η ίδια κρίση «όλα τα τρίγωνα έχουν 180 μοίρες άθροισμα γωνιών» *χαρακτηρίζεται ως ορθή* μόνο για όσους παρατηρούν το προφανές (*evident*) ότι η *παράσταση/ιδέα (Vorstellung)* ενός τριγώνου που δεν έχει άθροισμα γωνιών 180 μοίρες οδηγεί σε μια *κρίση αδυνατότητας (Unmöglichkeitssurteil)*.³⁴⁴ Το συμπέρασμα του Brentano είναι ότι η ενάργεια και ο χαρακτηρισμός-ως-ορθού-είναι, είναι όροι εναλλάξιμοι και ότι τελικά μια κρίση που χαρακτηρίζεται ως ορθή, χαρακτηρίζεται ως ορθή από το γεγονός ότι είναι εναργής.³⁴⁵

Με αφετηρία το παραπάνω σκεπτικό σύμφωνα με το Reimann προχωρά ο Brentano σε μια *αναλογία ευρετικής φύσης*. Έτσι υπάρχει μια ανάλογη διαφορά

³³⁹ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 107.

³⁴⁰ Στο ίδιο, 108.

³⁴¹ Στο ίδιο, 108, *Θεμελίωση*, §8, 23/20.

³⁴² Στο ίδιο, 108. Ο Reimann παραπέμπει στο: Christian Hartlich, *Die ethischen Theorien Fr. Brentanos und N. Hartmanns in ihrem Verhältnis zu Aristoteles*. Würzburg-Aumühle, 1939. (Οι ηθικές θεωρίες των Franz Brentano και Nicolai Hartmann στη σχέση τους με τον Αριστοτέλη).

³⁴³ Στο ίδιο, 109. [Jede als richtig charakterisierte psychische Tätigkeit ist richtig, aber nicht jede richtige psychische Tätigkeit als richtig charakterisiert.]

³⁴⁴ Στο ίδιο, 109.

³⁴⁵ Στο ίδιο, 109.

ανάμεσα στην κατώτερη και ανώτερη ψυχική δραστηριότητα. Οι κατώτερες ψυχικές κινήσεις (διαθέσεις) υποκινούνται από «ενστικτώδεις ή συνηθισμένες ορμές»³⁴⁶, όπως μαρτυρούν η ευχαρίστηση ή η δυσαρέσκεια από τις αισθήσεις μας. Αυτό που λείπει από μια τέτοια αγάπη ή μίσος είναι η «εσωτερική ορθότητα» (*innere Richtigkeit*)³⁴⁷, ωστόσο οι κατώτερες συναισθηματικές δραστηριότητες όπως και οι κρίσεις μπορούν να είναι ορθές χωρίς να χαρακτηρίζονται ως ορθές, όπως π.χ. όταν κανείς αγαπά κάτι που είναι καλό αυτό καθαυτό όχι γι' αυτό το ίδιο αλλά λόγω συνήθειας. Έτσι στη σκέψη του Brentano η όλη αξιολογική διαίρεση σε κατώτερες και ανώτερες ψυχικές δραστηριότητες βασίζεται στην ύπαρξη ή μη αυτού του χαρακτηριστικού.³⁴⁸

Ο Reimann κατά την ανασυγκρότηση του μπρεντανικού επιχειρήματος για την ορθότητα των συναισθηματικών κινήσεων θέτει δύο ερωτήματα στα οποία και απαντά. Τί ακριβώς κάνει μια ανώτερη συναισθηματική κίνηση να χαρακτηρίζεται ως ορθή; Το ερώτημα τίθεται γιατί στον Brentano η ενάργεια ως ορθότητα αφορά μόνο στις κρίσεις και όχι στις παραστάσεις και στα συναισθήματα. Έτσι προκύπτει το άλλο κρίσιμο ερώτημα με σημαντικότερες συνέπειες για την ηθική κρίση. Πώς είναι εγγυημένο ότι μια αγάπη ή μίσος χαρακτηρίζεται ως ορθή;³⁴⁹

Η απάντηση του Brentano όπως έχουμε δει είναι ότι η συναισθηματική κίνηση που χαρακτηρίζεται ως ορθή διακρίνεται, δηλ. την ξεχωρίζουμε, από μια άμεση ευαρέσκεια/συμπάθεια ή δυσαρέσκεια/αντιπάθεια που αποτελεί το «ανάλογο της ενάργειας στο πεδίο της κρίσης».³⁵⁰ Ο Reimann ερμηνεύει την μπρεντανική διατύπωση ως μια *sui generis* ενάργεια, ως μια συναισθηματική ενάργεια, μια οιονεί ενάργεια.³⁵¹ Έτσι η ενάργεια της κρίσης και του συναισθήματος περιλαμβάνουν ένα σημείο, ένα χαρακτηριστικό, αναμφισβητησιμότητας, που είναι εγγενές στην εκάστοτε πράξη και έτσι εγγυάται την ορθότητά της.³⁵² Μόνο με την εναργοειδή εμπειρία („*evidentoiden*“ *Erleben*) η χαρακτηριζόμενη ως ορθή συναισθηματική συσχέτιση (*Gemütsbeziehung*) εγγυάται ότι το αναφορικό/αποβλεπτικό αντικείμενο

³⁴⁶ Προέλευση, §26, 22/CS20.

³⁴⁷ Στο ίδιο, §12, 13/ CS 11

³⁴⁸ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 109.

³⁴⁹ Στο ίδιο, 109-110.

³⁵⁰ Θεμελίωση, §42, 146/132.

³⁵¹ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 109-110.

³⁵² Στο ίδιο, 110.

είναι εγγενώς αγαθό και επομένως άξιο αγάπης ή εγγενώς κακό και επομένως μισητό.³⁵³

Κατά την ερμηνεία του Reimann ένα συναίσθημα δεν είναι ορθό ή χαρακτηρίζεται ως ορθό επειδή το αντικείμενό του είναι εγγενώς καλό ή εγγενώς κακό, αλλά επειδή η αγάπη και το μίσος που σχετίζονται με αυτά χαρακτηρίζονται ως ορθά. Χωρίς αυτές τις συγκεκριμένες εμπειρίες τα αντικείμενα δεν θα μπορούσαν ποτέ να έχουν είτε πρωταρχική αξία είτε πρωταρχική απαξία.³⁵⁴

Ο Reimann προτείνει την εξής ανασυγκρότηση του μπρεντανικού επιχειρήματος σχετικά με την ορθότητα των συγκεκριμένων συναισθηματικών κινήσεων/συναισθημάτων.

(1) Μια ψυχική δραστηριότητα είναι ακριβώς ορθή (με μια στενή έννοια), αν αυτή χαρακτηρίζεται ως ορθή.

(2) Μια ψυχική δραστηριότητα χαρακτηρίζεται ως ορθή όταν ακριβώς είναι εναργής ή οιονεί εναργής.

(3) Ορισμένες ψυχικές δραστηριότητες είναι οιονεί εναργείς.

(4) Ορισμένες ψυχικές δραστηριότητες είναι ορθές ή χαρακτηρίζονται ως ορθές (1,2,3).³⁵⁵

Το πλεονέκτημα της ανωτέρω ανασυγκρότησης σύμφωνα με τον Reimann είναι ότι αποφεύγει το λογικά αδικαιολόγητο επιχείρημα της αναλογίας και λαμβάνει υπόψη την πιθανότητα αδιάφορων ψυχικών δραστηριοτήτων. Από την άλλη υφίσταται μια μερική δομική ισότητα εγκυρότητας ανάμεσα στις κρίσεις και στα συναισθήματα/κινήσεις της διάθεσης ακριβώς στη βάση της ύπαρξης δύο ειδών ενάργειας, από τις οποίες η μία σχετίζεται με την κρίση και η άλλη με το συναίσθημα. Έτσι σύμφωνα με τον Brentano βρισκόμαστε ενώπιον ενός γεγονότος αναμφισβήτητης εσωτερικής εμπειρίας και η μόνη διαφορά είναι ότι η ενάργεια της κρίσης είναι ζήτημα εσωτερικής αντίληψης ενώ η οιονεί ενάργεια είναι ζήτημα εσωτερικού συναισθήματος.³⁵⁶

Ως εδώ όμως το μόνο που έχουμε ως βέβαιο είναι η ύπαρξη εντός της σφαίρας του συναισθήματος μιας εμπειρίας/βιώματος της ψυχικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζεται ως ορθή. Και μια τέτοια εμπειρία τονίζει ο Reimann δεν είναι από

³⁵³ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 111.

³⁵⁴ Στο ίδιο, 111.

³⁵⁵ Στο ίδιο, 111.

³⁵⁶ Στο ίδιο, 111.

μόνη της αναγνώριση με την μπρεντανική έννοια μιας κρίσης που χαρακτηρίζεται ως ορθή.³⁵⁷

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις αντιλαμβανόμαστε ότι αν και η χαρακτηριζόμενη ως ορθή συναισθηματική δραστηριότητα μπορεί να αποτελεί το θεμέλιο της ηθικής κρίσης στο Brentano, ωστόσο χρειαζόμαστε ακόμα ένα βήμα. Πράγματι σύμφωνα με το Johannes Hessen, στον οποίο παραπέμπει ο Reimann, στον *Brentano* έχουμε μια *sui generis* αναγνώριση σε σχέση με τις συναισθηματικές κινήσεις που χαρακτηρίζονται ως ορθές, δηλαδή μια συναισθηματική – μη γνωστική – επίγνωση της ορθότητας της εν λόγω συναισθηματικής/ψυχικής πράξης, η οποία είναι πέραν πάσης αμφιβολίας.³⁵⁸

Από την άλλη μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια γνήσια κριτική αναγνώριση ενός χαρακτηριζόμενου ως ορθού συναισθήματος μόνο στο βαθμό που είναι αντικείμενο εσωτερικής αντίληψης ή αλλιώς ως δευτερεύον αντικείμενο. Αλλά δεν σημαίνει ότι η εκτέλεση της πράξης που χαρακτηρίζεται ως ορθή συμβαίνει ξεχωριστά από τη γνωσιακή πράξη, αλλά είναι μάλλον μέρος της.³⁵⁹

Πράγματι, ο Brentano στη *Θεμελίωση* είναι σαφής:

Η γνώση του συναισθήματός μου, δηλαδή της δικής μου εσωτερικής αντίληψης γι' αυτό, δεν είναι ένα δεύτερο ενέργημα, η οποία θα προστεθεί στο συναίσθημα, αυτά θα αποτελούν μαζί το ένα το αυτό ενέργημα.³⁶⁰

Από την παραπάνω θέση ο Reimann μας υπενθυμίζει την σύνθετη και πολυεπίπεδη αποβλεπτική συνείδηση στο Brentano η οποία αποτελεί τη βάση της θεωρίας του για τις χαρακτηριζόμενες ως ορθές συναισθηματικές κινήσεις και εν τέλει για την ηθική κρίση και γνώση. Η εσωτερική συνείδηση συγκροτείται εξίσου από την παράσταση/ιδέα, την κρίση και το συναίσθημα και αυτό σημαίνει ότι το ίδιο αναφορικό/αποβλεπτικό αντικείμενο σχετίζεται αναφορικά/αποβλεπτικά προς αυτήν ως παριστώμενο, κρινόμενο, αγαπώμενο.³⁶¹ Έτσι, με τη μπρεντανική υπόθεση ότι τα χαρακτηριζόμενα ως ορθά συναισθήματα μπορούν να γίνουν αντικείμενα άμεσης γνώσης, συγκροτούνται οι προϋποθέσεις για την απόκτηση των αρχών της

³⁵⁷ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 111-112.

³⁵⁸ Στο ίδιο, 112. Johannes Hessen, *Grundzüge einer personalistischen Wertethik*. (Zweiter unveränderter Druck. Leiden, 1958), 11. (Η παραπομπή από τον Reimann).

³⁵⁹ Στο ίδιο, 112.

³⁶⁰ *Θεμελίωση*, §18, 56/52. [Die Erkenntnis meines Gefühls, d. h. meine innere Wahrnehmung davon, ist nicht ein zweiter Akt, der zum Gefühl hinzukäme, sie bilden zusammen ein und denselben Akt.]

³⁶¹ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 112.

ορθονομικής/ορθονομίας (*orthonomie*)³⁶², δηλαδή της θεμελιωμένης στο ορθό συναίσθημα ηθικής, νοούμενο πάντα με την ευρεία έννοια της ορθής στάσης.³⁶³ Η ορθονομική μπρεντανική ηθική κρίση αντλεί τις θεμελιώδεις αρχές της από την ίδια της τη φύση. Δεν προέρχεται ούτε από κοινωνικές και ανθρωπολογικές συνθήκες που σχετίζονται με την ανθρώπινη φύση, ούτε από εντολές μιας γήινης ή ουράνιας αυθεντίας, ούτε από την αυτόνομη δραστηριότητα του καντιανού νοούμενου εαυτού. Θεμελιώνεται στην εγγενή της φύση.³⁶⁴

Η εγγενής λοιπόν φύση της ηθικής κρίσης στον Brentano αναζητείται στα ενεργήματα της ψυχής που χαρακτηρίζονται ως ορθά και έχουν έναν ανάλογο χαρακτήρα με τις αποδεικτικές-αξιωματικές γνώσεις. Η αναλογία εδώ έγκειται στο ότι τα συναισθήματα που χαρακτηρίζονται ως ορθά όπως και οι αξιωματικές εννοήσεις κινητοποιούνται από τη σκέψη γενικών εννοιών. Όπως έχουμε ήδη δει στην *Θεμελίωση* (§44) ο Brentano υποστηρίζει την άποψη ότι τα χαρακτηριζόμενα ως ορθά ενεργήματα αγάπης και μίσους προκύπτουν από γενικές έννοιες, όπως τα αξιώματα. Ειδικότερα, ένα αξίωμα συγκροτείται μέσω μιας κρίσης που υποκινείται από την εσωτερική αντίληψη μιας αιτιακής σύνδεσης ανάμεσα στη σκέψη ενός συνδυασμού γενικών εννοιών και της κρίσης. Με τον τρόπο αυτό ως αποτέλεσμα της σκέψης των γενικών εννοιών «στρογγυλό» ή «τετράγωνο», αναγνωρίζουμε με άμεση ενάργεια την ορθότητα της κρίσης «δεν μπορεί να υπάρξει κάτι που είναι στρογγυλό και ταυτόχρονα τετράγωνο». Ιδιαίτερης σημασίας είναι εδώ η κατανόηση του γεγονότος ότι τόσο η εννοιολογική παράσταση όσο και η αποδεικτική κρίση είναι ταυτόχρονες στην εσωτερική αντίληψη.³⁶⁵

Όπως τονίζει ο Reimann, ο Brentano εντοπίζει την ίδια ενότητα και στη διαδικασία της χαρακτηριζόμενης ως ορθής συναισθηματικής κρίσης, αλλά εδώ αυτή η ενότητα πραγματώνεται σε τρία στάδια. Οι εναργείς αξιακές κρίσεις δεν προκύπτουν από την παράσταση πραγμάτων που γίνονται αντιληπτά ως εγγενώς

³⁶² Η ορθονομική ή ορθονομία ορίζεται ως μια τρίτη εναλλακτική ανάμεσα στην αυτονομία και την ετερονομία. Ο Oskar Kraus αναφέρεται στην ορθονομία στην έκδοση του *Wahrheit und Evidenz* (xiii) ως την ορθή άποψη έναντι της αυτονομίας και της ετερονομίας. Ο Kevin Mulligan αναφέρει ότι ορθονομία είναι η ονομασία που έδωσε ο Oskar Kraus στην ώριμη φάση της ηθικής σκέψης του Brentano σύμφωνα με την οποία για να είναι κάτι πολύτιμο/αξίας σημαίνει ακριβώς να έχουμε μια θετική-στάση-να-συναισθανόμαστε ή να-επιθυμούμε-να-γνωσθεί-ως-ορθό. (Kevin Mulligan, "Incorrect emotions in ancient, austrian & contemporary philosophy", *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, vol. 142, no. 4, (2017), 497).

³⁶³ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 112-113.

³⁶⁴ D. B Terrel, *Ethics, Language, and Ontology; a Study of the Implications of Franz Brentano's Sprachkritik for Ethical Theory* (University of Michigan Press, 1955), 118.

³⁶⁵ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 113-114.

αγαθά ή εγγενώς κακά· αλλά απαιτούν μια εμπειρία της αγάπης, δηλ. ευνοϊκής στάσης, που κατευθύνεται προς αυτά τα αντικείμενα και η οποία χαρακτηρίζεται ως ορθή ή μια εμπειρία του μίσους, δηλ. αρνητικής στάσης, που χαρακτηρίζεται ως ορθό.³⁶⁶ Η αξία ενός αντικειμένου, δηλ. το κατά πόσον είναι άξιο αγάπης ή μίσους δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ανάλυση, αλλά το υποκείμενο χρειάζεται εδώ να το έχει βιώσει, άρα όπως κάθε θεμελιώδης έννοια, η έννοια της *ορθής αγάπης* ή *μίσους* προέρχεται από την εσωτερική αντίληψη ενός τουλάχιστον ψυχικού ενεργήματος του εν λόγω τύπου.³⁶⁷ Αυτή η έννοια προκύπτει από την ύπαρξη της εσωτερικής εμπειρίας της αγάπης και του μίσους που χαρακτηρίζεται ως ορθή και συγκρίνεται με εμπειρίες της τυφλής αγάπης και του μίσους που αντιστοιχούν σε ποιότητα και αντικείμενο στις συναισθηματικές πράξεις που χαρακτηρίζονται ως ορθές.³⁶⁸

Έτσι, κατά την ερμηνεία του Reimann, διαμορφώνεται η ιδέα του τί σημαίνει στον Brentano να ασκούμε μια ψυχική δραστηριότητα που χαρακτηρίζεται ως ορθή. Ωστόσο, το γνωστικό υποκείμενο αντιλαμβάνεται την ορθή αγάπη μόνο όταν αναφερθεί στην συναισθηματική κίνηση αποβλεπτικά και τότε μόνο ως αντικείμενο της εσωτερικής αντίληψης ή δευτερεύον αντικείμενο το ενέργημα της αγάπης που χαρακτηρίζεται ως ορθό, αποκτά μια γνωσιακή υπόσταση με τη μορφή της βεβαιωτικά εναργούς κρίσης: *«αγαπώ ακριβώς τη συναισθηματική κίνηση που χαρακτηρίζεται ως ορθή καθαυτή»*.³⁶⁹ Ακολουθεί τότε από την *ενορατική επαγωγή* η *καθολική κρίση*: *«όποιος αγαπά το συναίσθημα που χαρακτηρίζεται ως ορθό, αγαπά το ορθό»*, αυτό με τη σειρά του ισοδυναμεί με την *αξιολογική κρίση*: *«το συναίσθημα που χαρακτηρίζεται ως ορθό είναι άξιο αγάπης ή αγαθό καθαυτό»*.³⁷⁰ Οι παραπάνω διατυπώσεις όμως σύμφωνα με τον Brentano είναι μόνο καταφατικές διατυπώσεις αρνητικής γνώσης σύμφωνα με την οποία ένας *αγαπών* ή *μισών* της χαρακτηριζόμενης ως ορθής *συναισθηματικής κίνησης/συναισθήματος*, ο οποίος όμως δεν αξιολογεί ορθά είναι κάτι το αντιφατικό.³⁷¹

Τελικά, η συναισθηματική χαρακτηριζόμενη ως ορθή αξιολογική κρίση ως *ενορατική επαγωγή*, μεταβαίνει από την ατομική κρίση αναφορικά με την εκάστοτε συναισθηματική κίνηση στην καθολικά έγκυρη αξιολογική κρίση στη βάση της αρχής της αντίφασης. Όπως έχουμε αναφέρει στη *Θεμελίωση* ο Brentano υποστηρίζει

³⁶⁶ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 115.

³⁶⁷ Στο ίδιο, 116.

³⁶⁸ Στο ίδιο, 116.

³⁶⁹ Στο ίδιο, 116.

³⁷⁰ Στο ίδιο, 116.

³⁷¹ Στο ίδιο, 117.

σαφώς ότι η *ορθή συναισθηματική κρίση* είναι ένα συμπέρασμα που συγκροτείται στη βάση της εμπειρίας και της αναλυτικής γνώσης ότι «*από τις αμοιβαία αντίθετες ψυχικές δραστηριότητες μόνο μία μπορεί να χαρακτηριστεί σωστή*». ³⁷² Έτσι πλέον έχουμε καταλήξει στην υφή της χαρακτηριζόμενης ως ορθής συναισθηματικής κρίσης ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας τριών σταδίων, η οποία ξεκινά με τη σκέψη μιας γενικής έννοιας ή ζεύγους εννοιών μέσω μιας προκύπτουσας συναισθηματικής κίνησης χαρακτηριζόμενης ως ορθής μέχρι το ενορατικά συναγόμενο καθολικά έγκυρο αξιακό ενέργημα, το οποίο χαρακτηρίζεται ως ορθό.³⁷³ Προτού συνοψίσουμε την μπρεντανική θεώρηση της υφής της ηθικής κρίσης, χρειάζεται μια περιεκτική αναφορά στην έννοια της ορθής προτίμησης.

Η ορθή προτίμηση αποτελεί στην ουσία προέκταση της χαρακτηριζόμενης ως ορθής αγάπης ή μίσους. Πρόκειται για ειδική μορφή ψυχικής δραστηριότητας που διακρίνεται από το ότι είναι περισσότερο πολύπλοκη από την χαρακτηριζόμενη ως ορθή αγάπη ή μίσος.³⁷⁴ Για τον Brentano η κατανόηση της ορθής προτίμησης γίνεται μέσα από ένα παραπλήσιο δομικό επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο, δεδομένου ότι τα προτιμησιακά ενεργήματα αγάπης και μίσους, οι λόγοι για τους οποίους χαρακτηρίζονται ως ορθά ή λανθασμένα είναι οι ίδιοι με τις απλές συναισθηματικές κινήσεις.³⁷⁵ Και εδώ υπάρχει η διάκριση ανάμεσα στις «τυφλές» ή κατώτερες προτιμήσεις που οφείλονται στο γούστο και την επιθυμία, και στις ανώτερες προτιμήσεις που φέρουν μια οιονεί εναργή εμπειρία, η οποία αποκαλύπτει τη διαφορά ανάμεσα στο προτιμήσιμο (δηλ. αυτό που πραγματικά προτιμάται) και το προτιμητέο (δηλ. αυτό που πραγματικά αξίζει να προτιμηθεί).³⁷⁶ Είδαμε ότι ο Brentano θέτει εδώ μια σειρά από προφανείς «ορθές προτιμήσεις»: λ.χ. η χαρά είναι προτιμότερη από τον πόνο, η γνώση από την άγνοια, η απλή παράσταση (ιδέα) από την κατάσταση της ασυνειδησίας κ.λπ. Για τον Brentano το κοινό σημείο σε όλες τις χαρακτηριζόμενες ως ορθές προτιμήσεις ως πολύπλοκες συναισθηματικές κινήσεις είναι ότι εκδηλώνουν κατά την ερμηνεία του Reimann μια «*εσωτερική υπεροχή*» („*innere Vorzüglichkeit*“), η οποία ακριβώς επειδή είναι εσωτερική και όχι εξωτερική δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας ως προς την ορθότητα του ενεργήματος.

³⁷² *Θεμελίωση*, §44, 151/137 [von einander entgegengesetzten Gemütsstätigkeiten nur eine als richtig charakterisiert sein kann.]

³⁷³ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 118.

³⁷⁴ Στο ίδιο, 119.

³⁷⁵ Στο ίδιο, 120.

³⁷⁶ Στο ίδιο, 120.

Επομένως, το κριτήριο της ορθής προτίμησης είναι ότι είναι ακριβώς ορθή όταν συνοδεύεται από ένα οιονεί εναργές συναίσθημα εσωτερικής υπεροχής.³⁷⁷

Αν έχουμε κατανοήσει ορθά την προσπάθεια του Brentano να προσδιορίσει την υφή της ηθικής/αξιολογικής κρίσης, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι:

Η υφή της χαρακτηριζόμενης ως ορθής συναισθηματικής κρίσης συνιστά για το Brentano μια *sui generis* αξιολογική κρίση, η οποία βασίζεται σε μια ενεργητική θεώρηση των συναισθηματικών κινήσεων, όπως ονομάζει τα συναισθήματα, και στις οποίες θεμελιώνει την αξιολογική και άρα ηθική κρίση και γνώση.

Έτσι η θεωρία του Brentano για την υφή της ηθικής/αξιολογικής κρίσης και την αντίληψη της αξίας συγκροτείται ως εξής:

1. Υπάρχουν ιδιαίτερου είδους αποβλεπτικές συναισθηματικές κινήσεις που έχουν διττή κατεύθυνση: μια θετική στάση ή, αλλιώς, *αγάπη* και μια αρνητική ή, αλλιώς, *μίσος*.

2. Οι συναισθηματικές κινήσεις μπορούν να είναι ορθές ή λανθασμένες, όπως οι κρίσεις. Ως αποτέλεσμα αυτής της θέσης η *ενάργεια της ορθότητας της συναισθηματικής κίνησης θεμελιώνεται στη βάση της αρχής της αντίφασης: δεν μπορεί κανείς να αγαπά και να μισεί κάτι ταυτόχρονα*.

3. Η *ορθότητα ή μη των συναισθηματικών κινήσεων* θεμελιώνεται μέσω μιας ανάλυσης των συνειδητών ψυχικών γεγονότων, δηλαδή των ενεργημάτων του υποκειμένου, στη *βάση της εσωτερικής αντίληψης*, δηλ. με τη μπρεντανική έννοια σε ένα καθαρά εμπειρικό πλαίσιο.

Η ηθική/αξιολογική κρίση στη σκέψη του Brentano κατά την γνώμη μας εδράζεται σε ένα *ορθό συναίσθημα* που διακρίνεται από μια ενεργητική αποβλεπτικότητα ικανή να αναλάβει μια διακριτή («χαρακτηριζόμενη») ορθή στάση «αγάπης ή μίσους». Ουσιαστικά το αξιολογικό υποκείμενο με «ενάργεια» αναγνωρίζει την «ορθότητα» των στάσεων του οι οποίες συγκροτούν ταυτόχρονα το «ορθό» και το «εσφαλμένο» στο πεδίο των αξιών με ένα τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση και μας οδηγεί στην ηθική γνώση.

Από τα παραπάνω προκύπτει το ερώτημα: σε πιο σημείο του μεταηθικού πεδίου θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τη μπρεντανική θεωρία της ηθικής γνώσης και κρίσης;

³⁷⁷ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung*, 120.

3. Η τοποθέτηση του Brentano στο πεδίο της μεταηθικής

3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η τοποθέτηση του Brentano στο μεταηθικό πεδίο έχει επιχειρηθεί τα τελευταία χρόνια από ορισμένους μόνο συγγραφείς.³⁷⁸ Η απόδοση μιας μεταηθικής ταυτότητας στο Γερμανό φιλόσοφο ξεκινά από την αφετηριακή διαπίστωση ότι τοποθετείται καθαρά σε ένα ηθικό γνωσιοκρατικό πεδίο, αφού όπως είδαμε στην *Προέλευση* (§5) δηλώνει ρητά και κατηγορηματικά την δέσμευσή του σε μια ηθική αλήθεια έγκυρη για όλα τα ηθικά υποκείμενα και ικανή να γίνει αντικείμενο γνώσης. Σύμφωνα με τον Olson «η μεταηθική στάση του Brentano εμφανίζεται ολοκληρωτικά ρεαλιστική και αντικειμενικοκρατική».³⁷⁹

Ωστόσο, όπως θα δούμε στις επόμενες ενότητες του κεφαλαίου η απόδοση μιας μονοσήμαντης μεταηθικής ταυτότητας στην μπρεντανική ηθική σκέψη είναι αρκετά δύσκολη υπόθεση.

3.2. Η Κατάλληλη Στάση (*Fitting Attitude*) και η φυσιοκρατία στο Brentano

Ο Uriah Kriegel στο βιβλίο του για το φιλοσοφικό σύστημα του Brentano αφιερώνει ένα σημαντικό μέρος στη μεταηθική του φιλοσόφου.³⁸⁰ Ο Kriegel χαρακτηρίζει μεταηθικά τον Brentano ως θεωρητικό της *κατάλληλης στάσης* (ΚΣ) (*fitting attitude*), αφού όπως είδαμε στην *Προέλευση* (§23) δέχεται ότι:

Ονομάζουμε κάτι αληθινό όταν η αναγνώριση που σχετίζεται με αυτό είναι σωστή. Λέμε κάτι καλό όταν η αγάπη που σχετίζεται με αυτό είναι σωστή/ορθή.³⁸¹

³⁷⁸ Διαπιστώσαμε ότι έχουν γραφεί ελάχιστα άρθρα και βιβλία με αποκλειστικό περιεχόμενο τη μεταηθική τοποθέτηση του Γερμανού φιλοσόφου. Ωστόσο εκτιμήσεις μπορούν να αντληθούν και από βιβλιογραφία που δεν είναι αυστηρά εστιασμένη στη μεταηθική σκέψη του φιλοσόφου. Κείμενα επικεντρωμένα στη μεταηθική τοποθέτηση του Brentano: Jonas Olson, “Two Kinds of Ethical Intuitionism: Brentano’s and Reid’s.” *The Monist* 100, no. 1 (2017): 106–19, Jonas Olson “Brentano’s Metaethics.” στο: Kriegel, Uriah (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School* (London and New York: Routledge, 2017), 187- 195, Uriah Kriegel, “Metaethics: Goodness”, στο: *Brentano’s Philosophical System. Mind, Being, Value*. London: (Routledge, 2020), 218-258. Iocco Gemmo, “Brentano et le réalisme moral”. *Bulletin d’analyse phénoménologique* XIV 3, (2018), 1-19. Φυσικά εδώ δεν μπορούμε να παρουσιάσουμε τις ερμηνείες των παραπάνω ειδικών σε όλες τους τις λεπτομέρειες, αλλά θα χρησιμοποιήσουμε τα πορίσματά τους για να δώσουμε ένα κατά το δυνατό πλήρες μεταηθικό «πορτραίτο» του Brentano.

³⁷⁹ Jonas Olson, “Brentano’s Metaethics.” στο: Uriah Kriegel, (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School*, (London and New York: Routledge, 2017), 187.

³⁸⁰ Uriah Kriegel, “Metaethics: Goodness”, στο: *Brentano’s Philosophical System. Mind, Being, Value*. London: (Routledge, 2020), 218-258.

³⁸¹ *Προέλευση*, §23, 19/ CS18. [Wir nennen etwas wahr, wenn die darauf bezügliche Anerkennung richtig ist. Wir nennen etwas gut, wenn die darauf bezügliche Liebe richtig ist.]

Ο Kriegel υποστηρίζει ότι στην παραπάνω διατύπωση βρίσκουμε τον πυρήνα της θεωρίας της *κατάλληλης στάσης* (*fitting attitude*), η οποία στο πλαίσιο της αξιολογίας υποστηρίζει ότι:

το να είσαι πολύτιμος σημαίνει να είσαι κατάλληλο αντικείμενο μιας ευνοϊκής στάσης. Αν είναι κατάλληλο να ευνοηθεί ένα αντικείμενο για χάρη του, τότε, από αυτή την άποψη, το αντικείμενο έχει τελική αξία, δηλαδή είναι πολύτιμο για χάρη του. Αν είναι κατάλληλο να έχουμε μια ευνοϊκή στάση απέναντι σε ένα αντικείμενο για χάρη των αποτελεσμάτων του, τότε η αξία του είναι καθοριστική. Και ούτω καθεξής. Η μη απόδοση αξίας συνδέεται με ανάλογο τρόπο με μη-ευνοϊκές στάσεις.³⁸²

«Η μεταηθική του εικοστού πρώτου αιώνα», τονίζει ο Kriegel, «έχει δει μια εντυπωσιακή άνοδο της ΚΣ περιγραφής της αξίας, η οποία είναι παραδειγματικά προσανατολισμένη-στο-υποκείμενο (subject-end)».³⁸³

Μια πρώτη διατύπωση της ΚΣ¹ είναι η εξής: Για κάθε αγαθό (g), (1) είναι αρμόζον/ κατάλληλο να υιοθετήσουμε μια ευνοϊκή στάση για το g και (2) το g είναι αγαθό επειδή (1).³⁸⁴

Ο Kriegel θεωρεί ότι η οδός προς μια μεταηθική θεώρηση του Brentano περνά μέσα από την ΚΣ. Από την άλλη ενώ επισημαίνει ότι ο Brentano έχει ένα σημαντικό προβάδισμα για την ιδιότητα του πρώτου θεωρητικού της, δεν παραβλέπει την ύπαρξη διατυπώσεων όπου δίνεται προτεραιότητα στην αγαθότητα του αντικειμένου, αφού σε ορισμένα σημεία της *Θεμελίωσης* τονίζεται η ανεξαρτησία της αγαθότητας από το υποκείμενο:

Η καλοσύνη/αγαθότητα ενός αντικειμένου είναι η αντικειμενική προϋπόθεση για να είναι σωστή κάθε αγάπη που στρέφεται προς αυτό. Ωστόσο, αυτό δεν λέει τίποτα για το αν υπάρχει κάποιος που θα μπορούσε να τρέφει τέτοιο ενδιαφέρον. Η αναλογία με το αληθές με την έννοια της ύπαρξης θα το κάνει αμέσως ξεκάθαρο. Το να πει κανείς ότι είναι αληθινό σημαίνει ότι κάτι μπορεί να κριθεί με μια σωστή αναγνωρίζουσα κρίση δεν σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει. Αυτό που είναι, θα έμενε [έτσι], ακόμα κι αν δεν υπήρχε κανείς να το αναγνωρίσει.³⁸⁵

³⁸² Wlodek Rabinowicz, Toni Rønnow-Rasmussen. "The Strike of the Demon: On Fitting Pro-attitudes and Value." *Ethics* 114, no. 3 (2004): 391. Για μια περιεκτική θεώρηση της «κατάλληλης στάσης» εκτός από το παραπάνω άρθρο βλ. Christopher Howard, "Fitting Attitude Theories of Value", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (February 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = < <https://plato.stanford.edu/entries/fitting-attitude-theories/> >.

³⁸³ Kriegel, "Metaethics: Goodness", 221.

³⁸⁴ Στο ίδιο, 221.

³⁸⁵ *Θεμελίωση*, §59, 208/191. [In der Güte eines Gegenstandes liegt die objektive Bedingung dafür, daß ein eventuell darauf gerichtetes Lieben richtig sei. Nicht aber ist damit etwas darüber ausgesagt, ob jemand vorhanden sei, der ein solches Interesse hegen könne. Die Analogie mit dem Wahren im Sinne der Existenz wird das sofort klarmachen. Sagt man, wahr besage, daß etwas in einem richtigen anerkennenden Urteil beurteilt werden könne, so ist damit nicht gesagt, daß es einen solchen geben müsse. Was ist, bliebe bestehen, auch wenn niemand wäre, der es anerkennte.]

Ο Kriegel ερμηνεύει το παραπάνω απόσπασμα ως μια προσπάθεια του Brentano να τονίσει την ανεξαρτησία του τί είναι κατάλληλο για μια εκ μέρους μας ευνοϊκή στάση σε σχέση με τις στάσεις που πραγματικά έχουμε. Έτσι ενώ μπορεί να υποστηρίξουμε ότι αν κάποιος πρέπει να έχει μια στάση υπέρ της γενναιοδωρίας, τότε αυτή η στάση θα ήταν κατάλληλη, ωστόσο αυτό δεν αποτελεί εγγύηση ότι όντως θα έχει αυτή τη στάση.³⁸⁶

Ο Brentano είναι λοιπόν ένας υποστηρικτής της ΚΣ, και στη δική του εκδοχή το ουσιώδες γνώρισμα των ευνοϊκών στάσεων είναι το να παρουσιάζεται κάτι -ως-καλό/αγαθό. Έτσι η μπρεντανική ΚΣ διατυπώνεται ως εξής:

ΚΣ² : Για κάθε αγαθό g , (1) είναι κατάλληλο/αρμόζον να έχουμε μια ψυχική κατάσταση που παρουσιάζει-ως-καλό το g , και (2) το g είναι καλό επειδή (1).³⁸⁷

Αν και η κυκλική μορφή της παραπάνω διατύπωσης είναι ξεκάθαρη, η έμφαση πρέπει να δοθεί κατά τον Kriegel στο ότι η κατάλληλη στάση του να παρουσιάζεται κάτι-ως-αγαθό τοποθετείται πριν την αγαθότητα: μπορούμε να καταλάβουμε τί σημαίνει για κάτι να είναι αγαθό, μόνο κατανοώντας τί σημαίνει να έχουμε κατάλληλη ευνοϊκή στάση απέναντι σε αυτό.³⁸⁸ Η μπρεντανική αυτή εκδοχή της ΚΣ εφαρμόζεται στην εγγενή, στη μη εργαλειακή αγαθότητα, δηλ. στην αγαθότητα με την ορθή έννοια. Υπάρχουν πράγματα που είναι αγαθά ως μέσα για άλλα, δηλαδή είναι αγαθά μόνο με μια έννοια παραγωγική, ωστόσο αυτό που ζητάμε είναι τί καθιστά οτιδήποτε εγγενώς αγαθό, αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε μόνο με την ΚΣ.³⁸⁹

Έτσι ο Kriegel προτείνει μια πιο ολοκληρωμένη περιγραφή της μπρεντανικής ΚΣ ως εξής:

ΚΣ³ Για κάθε αγαθό g , είτε (α) (1) είναι κατάλληλο/αρμόζον να έχουμε μια ψυχική κατάσταση που παρουσιάζει-ως-αγαθό g , και (2) το g είναι αγαθό επειδή (1), είτε (β) υπάρχει ένα g^* , έτσι ώστε (3) το g είναι καθοριστικό/εργαλειακό για την επίτευξη του g^* , (4) είναι κατάλληλο/αρμόζον να έχουμε μια ψυχική κατάσταση που παρουσιάζει-ως-αγαθό το g^* , και (5) g^* είναι καλό επειδή (4).³⁹⁰

Η περιγραφή του Brentano για την καταλληλότητα της στάσης παραλληλίζεται με την αντίστοιχη για την καταλληλότητα των πεποιθήσεων. Όπως είδαμε η αναλογία αυτή προετοιμάζεται στην §26 και στη συνέχεια αναλύεται στην §27 της *Προέλευσης*.

³⁸⁶ Kriegel, "Metaethics: Goodness", 223.

³⁸⁷ Στο ίδιο, 223.

³⁸⁸ Στο ίδιο, 223.

³⁸⁹ Στο ίδιο, 223.

³⁹⁰ Στο ίδιο, 223-224.

Η θέση προχωρά σε δύο βήματα: 1) η περιγραφή της καταλληλότητας από την άποψη της *ενάργειας* (*Evident*) και 2) μια σε πολύ αρχικό στάδιο περιγραφή της *ενάργειας*, η οποία συλλαμβάνεται μέσα από μια «*βοηθητική αποκάλυψη*», η οποία συνίσταται στην *άμεση εκ μέρους μας αντίληψη άμεσων εναργών κρίσεων*, που μέσα από μια διαδικασία σύγκρισης με εκείνες που δεν είναι *εναργείς*, μας οδηγεί στην επίλυση των προβλημάτων.³⁹¹

Ο Brentano περιγράφοντας την καταλληλότητα της ευνοϊκής ή μη ευνοϊκής στάσης στο πεδίο της ηθικής/αξιολογικής κρίσης μας, περιλαμβάνει ένα εξίσου πρωταρχικό φαινόμενο, ανάλογο με εκείνο της *ενάργειας* στις κρίσεις, το οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτό μόνο μέσω της εσωτερικής αντίληψης σε μια αντιπαράθεση με τις κατάλληλες αντιθέσεις, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και κατανόηση της καταλληλότητας των ηθικών μας στάσεων.³⁹²

Ο Kriegel δίνει το παρακάτω παράδειγμα:

Για να δείτε τι έχει στο μυαλό του ο Brentano εδώ, εξετάστε πρώτα ένα κατά προσέγγιση παράδειγμα. Ας υποθέσουμε ότι πληρώνετε έναν ταμιά για τις μύρες σας με έναν λογαριασμό 10€, αλλά σας δίνει πίσω ρέστα για 20€. Καταγράφετε αμέσως το λάθος του, οπότε δύο απτές δυνάμεις αρχίζουν να στροβιλίζονται αμέσως στη συνείδησή σας: (α) μια επιθυμία να πείτε στον ταμιά για το λάθος του και (β) μια επιθυμία να βάλετε στην τσέπη τα επιπλέον χρήματα. Μετά το γεγονός, μπορείτε να δημιουργήσετε διάφορους λόγους υπέρ και κατά των (α) και (β). Αλλά κατά τη διάρκεια του μεσοδιαστήματος των δύο δευτερολέπτων στο οποίο όλα αυτά συμβαίνουν, υπάρχει κάτι πολύ απλό που απλά βιώνετε: αισθάνεστε ότι το (α) είναι σωστό ή ταιριάζει ενώ το (β) είναι λάθος και ακατάλληλο. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η καταλληλότητα στον πρακτικό τομέα είναι απλώς το χαρακτηριστικό που αναδεικνύει αυτή η βιωματική αντίθεση – το χαρακτηριστικό που το (α) παρουσιάζει και το (β) στερείται.³⁹³

Η παραπάνω περίπτωση είναι διαφωτιστική ως προς την υφή της καταλληλότητας των στάσεων μας σε ορισμένες περιπτώσεις όπου μπορούμε να δούμε μια αναλογία με τις *εναργείς κρίσεις* για τις *πεποιθήσεις* μας. Αν και μιλάμε μόνο για μια αναλογία όπως τονίζει η McAlister που σχετίζεται με την *άμεση αντίληψη της ορθότητας* στο πεδίο των *πεποιθήσεων* και των *ηθικών κρίσεων*³⁹⁴, εν τούτοις κατά τον Kriegel:

μπορούμε να πούμε ίσως ότι με την ίδια έννοια με την οποία ορισμένες κρίσεις είναι *αυτονόητες/αυταπόδεικτες/προφανείς*, ορισμένες στάσεις υπέρ ή κατά είναι *αυτοεπιβαλλόμενες (self-imposing)*. Είναι αυτό το γνώρισμα, αυτό το αυτό-επιβαλλόμενο, που ο Brentano εκλαμβάνει να είναι πρωταρχικό και μη αναλύσιμο, αντιληπτό μόνο άμεσα στην εσωτερική αντίληψη. Και είναι αυτό που χρησιμεύει ως κανονιστικό θεμέλιο

³⁹¹ Kriegel, “Metaethics: Goodness, 138, 224. Για τη φύση της *ενάργειας* στις κρίσεις στο Brentano βλ. στο ίδιο, 136-138.

³⁹² Στο ίδιο, 224.

³⁹³ Στο ίδιο, 224.

³⁹⁴ McAlister, *The Development of Franz’s Brentano Ethics*, 85.

στην ηθική του φιλοσοφία – όλες οι αξιολογικές συζητήσεις πρέπει τελικά να αναλυθούν με όρους αυτής της έννοιας.³⁹⁵

Έτσι μόλις συλλάβουμε στην εσωτερική αντίληψή μας τη φύση αυτής της κατά Kriegel *αυτοεπιβολής*, η καταλληλότητα ορίζεται με όρους αυτής της γνωστής σε μας καταλληλότητας των πεποιθήσεών μας με όρους της *ενάργειας*.³⁹⁶ Εδώ ο Kriegel χρησιμοποιεί τον όρο *αυτοεπιβολή* (*self-imposing*) για να μιλήσει για το πρακτικό/αξιολογικό ανάλογο της μπρεντανικής *ενάργειας* στο πεδίο των κρίσεων.³⁹⁷ Απλά μια τέτοια «ετικέτα» είναι ένας περιγραφικός χαρακτηρισμός για κάτι που δεν μπορεί στην πραγματικότητα να περιγραφεί, αλλά είναι «πρωταρχική και συλλήψιμη/κατανοητή στην εσωτερική αντίληψη».³⁹⁸

Έτσι, αφότου αντιληφθούμε/συλλάβουμε στην εσωτερική μας αντίληψη τη φύση της αυτοεπιβολής, η καταλληλότητα ορίζεται με όρους αυτής (δηλ. της αυτοεπιβολής), με τον ίδιο τρόπο που η καταλληλότητα των πεποιθήσεων ορίστηκε με όρους του εναργούς.³⁹⁹ Η ερμηνεία αυτή του Brentano μας οδηγεί στο να κατανοήσουμε καλύτερα την ΚΣ στη δική του εκδοχή. Εν προκειμένω:

μια ευνοϊκή στάση είναι κατάλληλη εάν και μόνο εάν είτε είναι αυτό-επιβαλλόμενη είτε είναι τέτοια που εάν η στάση του υποκειμένου ήταν αυτό-επιβαλλόμενη, θα ήταν μια ευνοϊκή στάση παρά μια αρνητική/απορριπτική στάση.⁴⁰⁰

Ο Kriegel διατυπώνει την κατά Brentano ΚΣ σε πληρέστερη μορφή:

ΚΣ⁴ Για οποιοδήποτε αγαθό *g*, είτε (α) (1) κάθε αυτό-επιβαλλόμενη κατάσταση συμφερόντων που απευθύνεται/κατευθύνεται στο *g* θα παρουσίαζε-ως-καλό-το-*g*, και (2) το *g* είναι καλό επειδή (1), είτε (β) υπάρχει ένα *g**, έτσι ώστε (3) το *g* είναι καθοριστικής σημασίας για την επίτευξη του *g**, (4) κάθε αυτό-επιβαλλόμενη κατάσταση συμφερόντων που απευθύνεται/κατευθύνεται στο *g** θα παρουσιάζει-ως-καλό το *g** και (5) το *g** είναι καλό επειδή (4).⁴⁰¹

Μετά την τελική αυτή διατύπωση της μπρεντανικής ΚΣ ο Kriegel διατυπώνει το ερώτημα: εφόσον στη μπρεντανική μεταηθική η αγαθότητα/καλοσύνη ανάγεται στις ευνοϊκές στάσεις και στην εν γένει καταλληλότητα της στάσης με όρους της

³⁹⁵ Kriegel, “Metaethics: Goodness”, 225.

³⁹⁶ Στο ίδιο, 225.

³⁹⁷ Στο ίδιο, 225.

³⁹⁸ Στο ίδιο, 226. [Just like self-evidence, self-imposition cannot actually be described – it is primitive and graspable only in inner perception.] Ο Kriegel με τον όρο *self-evident* μεταφράζει το γερμανικό *Evident*, το οποίο αποδίδουμε ως «ενάργεια», «εναργές».

³⁹⁹ Στο ίδιο, 226.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, 226.

⁴⁰¹ Στο ίδιο, 226.

(πραγματικής ή μη) αυτό-επιβολής, μπορούμε να μιλάμε για μια μορφή ηθικής φυσιοκρατίας ή μη στο Brentano;⁴⁰²

Η επιλογή του Kriegel να πλαισιώσει τη μεταηθική του Brentano στην ΚΣ και να τονίσει έτσι την αυτό-επιβολή ως την πηγή της ηθικής στάσης οδηγεί πιο εστιασμένα στην προσπάθεια να προσδιοριστεί η φυσιοκρατική ή μη φυσιοκρατική υφή της μπρεντανικής ηθικής κρίσης. Η αφετηρία εδώ είναι η φυσιοκρατία σε τρεις εκδοχές, σύμφωνα με τις οποίες το φυσικό είναι α) αυτό που ανάγεται στις φυσικές επιστήμες, β) το χωροχρονικό ή το αιτιακά αποτελεσματικό χωροχρονικό, γ) το εμπειρικά παρατηρήσιμο.⁴⁰³ Με οδηγό αυτούς τους ορισμούς θα προχωρήσουμε στην πρώτη σημαντική μεταηθική οριοθέτηση του Brentano – φυσικά δεν ξεχνούμε την αφετηρία της παραδοχής ότι έχουμε τη δυνατότητα της ηθικής γνώσης.

Με βάση την πρώτη εκδοχή της φυσιοκρατίας σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν ηθικές αλήθειες των οποίων οι *αληθοποιητές* (*truthmakers*) έχουν μη φυσικά χαρακτηριστικά, ο Brentano είναι μη φυσιοκράτης.⁴⁰⁴ Πράγματι, είναι σαφές ότι ο Brentano αποδέχεται την ύπαρξη των ηθικών αληθειών.⁴⁰⁵ Ο αληθοποιητής μιας ηθικής αλήθειας όπως λ.χ. «η γενναιοδωρία είναι καλή» έγκειται στο γεγονός ότι αρμόζει να έχουμε μια ευνοϊκή στάση σε πράξεις γενναιοδωρίας, και, τελικά οποιοσδήποτε υιοθετήσει μια αυτό-επιβαλλόμενη υπέρ ή κατά στάση έναντι των πράξεων της γενναιοδωρίας, θα υιοθετήσει την ευνοϊκή στάση.⁴⁰⁶

Σύμφωνα με τον Kriegel το κεντρικό πρόβλημα είναι η αυτό-επιβολή, νοούμενη ως η εναργής ηθική μας στάση. Αυτή η έννοια είναι σαφώς κανονιστική και δεν μπορεί να αναχθεί ως πρωταρχική σε όρους εννοιών που χρησιμοποιεί ή ενδέχεται να χρησιμοποιήσει η φυσική επιστήμη. Υπό το πρίσμα του κριτηρίου της «φυσικής επιστήμης» η ΚΣ του Brentano προσδιορίζεται ως μη φυσιοκρατική.⁴⁰⁷

Υπάρχει όμως και μια άλλη εκδοχή, αν αναλογιστούμε ότι ίσως αυτό που ο Brentano ονομάζει *περιγραφική ψυχολογία*, θα μπορούσε να θεωρήσει την *αυτό-επιβαλλόμενη εν είδει ενάργειας αρμόζουσα ηθική στάση* ως μια «φυσική οντότητα».

⁴⁰² Kriegel, “Metaethics: Goodness”, 226.

⁴⁰³ Στο ίδιο, 219-220.

⁴⁰⁴ Στο ίδιο, 226.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, 226.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, 226.

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, 226.

Άλλωστε ο Kriegel τονίζει ότι :

η αντιθετική διαδικασία με την οποία η αυτό-επιβολή εισέρχεται στην εσωτερική-αντιληπτική αρωγή/ενίσχυση είναι λίγο της περιγραφικής ψυχολογίας του Brentano.⁴⁰⁸

Ακριβώς αυτή η ψυχολογική πλαισίωση της αυτό-επιβολής ή της «ορθότητας» των στάσεών μας που δεν μπορεί να αναλυθεί με άλλους όρους ως πρωταρχική/αρχέγονη έννοια, αφήνει ανοικτό το ερώτημα να είναι μια φυσική ή μη φυσική ιδιότητα.⁴⁰⁹ Σύμφωνα με τον Olson, αν θεωρήσουμε μαζί με το Moore ότι οι φυσικές ιδιότητες είναι τα μόνα αντικείμενα των φυσικών επιστημών, της ψυχολογίας συμπεριλαμβανομένης, τότε από την άποψη αυτή η αυτό-επιβαλλόμενη «ορθότητα» φαίνεται να είναι μια φυσική ιδιότητα, αφού μάλιστα είναι ένα εμπειρικό χαρακτηριστικό των κρίσεων και των συναισθηματικών κινήσεων. Τέλος, η απόρριψη κάθε δυνατότητας a priori γνώσης από το Brentano, δηλαδή της μόνης γνωσιολογικής δυνατότητας για μια μη φυσιοκρατική ηθική γνώση, οδηγεί σε μια φυσιοκρατική εκδοχή της ηθικότητας.⁴¹⁰

Εδώ έρχεται η τρίτη αντίληψη για το φυσικό ως το εμπειρικά παρατηρήσιμο. Η αυτό-επιβολή, επισημαίνει ο Kriegel, αποκαλύπτεται στην εσωτερική αντίληψη και η εσωτερική αντίληψη αποτελεί το θεμέλιο της «ψυχολογίας από εμπειρική σκοπιά», δηλ. της εμπειρικής ψυχολογίας. Μπορούμε να θεωρήσουμε την αυτό-επιβολή ως εμπειρικά αντιληπτή και έτσι ως φυσικό φαινόμενο. Η εμπειρική αντιληπτότητα θεμελιώνεται στην περιγραφική ψυχολογία και άρα σε μια φυσική κατά τον Brentano επιστήμη.⁴¹¹ Από την άλλη όμως, συνεχίζει ο Kriegel, η εμπειρική αντιληπτότητα δεν είναι ακριβώς εμπειρική παρατηρησιμότητα, αφού η τελευταία απαιτεί την ικανότητα να παρακολουθεί κανείς αυτό που αντιλαμβάνεται. Ο φυσικός επιστήμονας δεν βλέπει απλώς τα πράγματα, αλλά τα κοιτάζει και τα παρατηρεί, δηλαδή τα μελετά. Τυπικά, ό,τι είναι αντιληπτό είναι και παρατηρήσιμο. Αλλά η μετάβαση από την αντίληψη στην παρατήρηση είναι ένα σημείο αρκετά προβληματικό στο ψυχικό πεδίο το οποίο μελετά η μπρεντανική περιγραφική ψυχολογία.⁴¹²

Πράγματι σύμφωνα με τον Kriegel στον Brentano:

⁴⁰⁸ Kriegel, “Metaethics: Goodness”, 226. [The contrastive procedure by which self-imposition comes into inner-perceptual relief is a bit of Brentanian descriptive psychology.]

⁴⁰⁹ Jonas Olson “Brentano’s Metaethics.” στο: Kriegel, Uriah (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School* (London and New York: Routledge, 2017),194.

⁴¹⁰ Olson “Brentano’s Metaethics”, 194.

⁴¹¹ Kriegel, “Metaethics: Goodness”, 227.

⁴¹² Στο ίδιο, 227.

Αυτό που είναι εξωτερικά αντιληπτό είναι τυπικά και εξωτερικά-παρατηρήσιμο τη στιγμή της εμφάνισής του, αλλά αυτό που είναι εσω-αντιληπτό δεν είναι επίσης εσω-παρατηρήσιμο τη στιγμή της εμφάνισής του. Αυτό συμβαίνει επειδή η εξωτερική παρατήρηση δεν αλλάζει τον χαρακτήρα του παρατηρούμενου πράγματος, ενώ η εσωτερική παρατήρηση το κάνει.⁴¹³

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούμαστε στο να αρνηθούμε το ενδεχόμενο ο Brentano να θεωρήσει την αυτό-επιβαλλόμενη «ορθότητα» της ηθικής μας στάσης ως παρατηρήσιμη – δηλ. παρατηρήσιμη όπως πραγματικά είναι ανεξάρτητα από την παρατήρησή της.⁴¹⁴ Βρισκόμαστε επομένως ακόμη σε μια αδυναμία να προσδιορίσουμε ή ακόμα και να αποδώσουμε ένα φυσιοκρατικό καθεστώς στην ηθικότητά μας.

Υπάρχει ακόμα μια εκδοχή του φυσικού ως χωροχρονικού, αλλά αυτή απορρίπτεται ακόμα πιο απόλυτα εντός της μπρεντανικής ψυχολογίας και οντολογίας αλλά και της θεώρησης του προβλήματος της σχέσης νου – σώματος. Τα ψυχικά φαινόμενα στη μπρεντανική οντολογία δεν έχουν καμιά χωρική διάσταση, παράλληλα στη σύγχρονη εκδοχή της φυσιοκρατίας η χρονική διάσταση αποτελεί μέρος της χωρικής και έτσι θα λέγαμε ότι ο Brentano μοιάζει με μη φυσιοκράτη υπό το φως του χωροχρονικού κριτηρίου .⁴¹⁵

Το τελικό συμπέρασμα του Kriegel είναι ότι καμιά από τις αντιλήψεις περί φυσιοκρατίας δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε μια ξεκάθαρη ετυμηγορία για το αν ο Brentano είναι ένας ηθικός φυσιοκράτης ή μη.⁴¹⁶ Η ρίζα αυτής της απροσδιοριστίας βρίσκεται στον ίδιο τον Brentano καθώς υπάρχει μια εσωτερική ένταση στην αντίληψή του για την *αυτό-επιβολή* ή – με την μπρεντανική ορολογία – την «ενάργεια» στην ηθική/αξιολογική μας στάση. Ο Kriegel υποστηρίζει ότι στον Brentano:

Υπάρχει μια εσωτερική ένταση στην αντίληψή του για την αυτό-επιβολή [«ενάργεια»]⁴¹⁷ που μας τραβάει σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Από τη μια θέλει να είναι ένα εσωτερικά αντιληπτό χαρακτηριστικό και σε αυτόν τον βαθμό ένα ψυχολογικό χαρακτηριστικό, ένα χαρακτηριστικό που εμφανίζεται σε μια πλήρη περιγραφική ψυχολογία. Από την άλλη πλευρά, θέλει να είναι ένα γνήσιο κανονιστικό χαρακτηριστικό, κάτι που υπερβαίνει αυτό που λαμβάνει χώρα και σχετίζεται με αυτό που πρέπει να λάβει χώρα. Είναι σημαντικό, ωστόσο, ότι αυτό δεν αποτελεί μέρος ενός αναγωγικού σχεδίου εξήγησης της κανονιστικότητας με μη κανονιστικούς όρους.⁴¹⁸

⁴¹³ Kriegel, “Metaethics: Goodness”, 227.

⁴¹⁴ Στο ίδιο, 227.

⁴¹⁵ Στο ίδιο, 228.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, 228.

⁴¹⁷ Δική μου συμπλήρωση.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, 228.

Στον Brentano οι ισχυρισμοί: α) το x είναι αγαθό/καλό γιατί το x μας προκαλεί μια ευνοϊκή στάση, και β) το x είναι αγαθό/καλό γιατί είναι κατάλληλο/αρμόζον για το x να μας προκαλεί μια ευνοϊκή στάση, είναι εντελώς διαφορετικοί και ο σκοπός μας πρέπει να είναι να προχωρήσουμε από το (α) στο (β).⁴¹⁹

Ο Kriegel εξηγεί το παραπάνω με το παράδειγμα της στάσης μας έναντι της γενοκτονίας.

Ως εκ τούτου, τα γεγονότα ότι είναι ταιριαστό να αποδοκιμάζουμε τη γενοκτονία και ότι είναι αταίριαστο να εγκρίνουμε τη γενοκτονία είναι πλήρως ανεξάρτητα από το τι πραγματικά συμβαίνει στον κόσμο. Αν συνέβαινε έτσι ώστε κανείς να μην είχε ποτέ πραγματικά μια στάση αυτό-επιβολής, τότε μια πλήρης εμπειρική περιγραφή του κόσμου θα άφηνε έξω το γεγονός ότι αρμόζει να αποδοκιμάζουμε τη γενοκτονία. Και όμως, αυτό δεν θα καθιστούσε λιγότερο [σωστή] την υπόθεση/περίπτωση ότι είναι κατάλληλο να αποδοκιμάζουμε τη γενοκτονία και ακατάλληλο να εγκρίνουμε τη γενοκτονία. Άρα: δεν υπάρχει αναγωγικό έργο εδώ, άρα η αυτο-επιβολή είναι μια μη αναγώγιμη κανονιστική ιδιότητα – και όμως είναι μια εσωτερική-αντιληπτή ιδιότητα, επομένως μια ψυχολογική ιδιότητα.⁴²⁰

Ως προς το ζητούμενό μας, δηλαδή για το εάν ο Brentano μπορεί να χαρακτηριστεί τελικά μεταηθικός φυσιοκράτης ή όχι, ο Kriegel αποδίδει το χαρακτηρισμό του Ιανού στην μπρεντανική αυτό-επιβολή («ενάργεια»)⁴²¹.

Από τη μια πλευρά, φαίνεται να είναι φυσιοκράτης στο βαθμό που θεωρεί ένα συγκεκριμένο ψυχολογικό χαρακτηριστικό ως κανονιστικό υπόβαθρο. Αλλά τελικά, δεν μπορούμε να αποδώσουμε σοβαρά στον Brentano [μετα-] ηθική φυσιοκρατία, δεδομένου ότι επιτρέπει σε μια πλήρη περιγραφή του φυσικού κόσμου να παραλείψει/αγνοήσει το γεγονός ότι αρμόζει να αποδοκιμάζουμε τη γενοκτονία (άρα ότι η γενοκτονία είναι κακή) - και όχι λόγω οποιασδήποτε φυσιοκρατίας για το τι ως εκ τούτου λέγεται. Αν αυτό είναι φυσιοκρατία, δεν μοιάζει με καμιά φυσιοκρατία που γνωρίζουμε. Δεν μπορούμε λοιπόν άνετα να κατατάξουμε τον Μπρεντάνο ούτε ως φυσιοκράτη ούτε ως μη φυσιοκράτη. Επιπλέον, αυτό δεν φαίνεται σαν μια περίπτωση απόλυτα σταθερής άποψης που απλώς αγνοεί τις παραδοσιακές κατηγορίες· μοιάζει περισσότερο με μια ασταθή άποψη που προσπαθεί να έχει και την πίτα ολάκερη και τον σκύλο χορτάτο – σε αυτή την περίπτωση, για να διατηρήσει την μη αναγώγιμη κανονιστικότητα, αλλά να την υποβάλει σε αντιληπτική αντίχρυσση.

Ελλείψει μιας καλύτερης επιλογής, αποφασίζω να θεωρήσω ότι ο Μπρεντάνο είναι μια μορφή ηθικής *α-φυσιοκρατίας* [*a-naturalism*]. Τι σημαίνει «*α-φυσιοκρατία*»; Τίποτα περισσότερο από μια μεταηθική θεωρία που δεν μπορεί άνετα να χαρακτηριστεί ως φυσιοκρατική.⁴²²

Η παραπάνω ερμηνεία του Kriegel θεωρούμε ότι μας δίνει ένα σημαντικό στοιχείο της μεταηθικής ταυτότητας του Brentano και μας οδηγεί σε περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος. Πράγματι, υπό την επίδραση και της θεώρησης του Moore της

⁴¹⁹ Kriegel, “Metaethics: Goodness”, 228.

⁴²⁰ Στο ίδιο, 228-229.

⁴²¹ Στο ίδιο, 229.

⁴²² Στο ίδιο, 229. Οι εντός αγκύλης προσθήκες είναι δικές μου.

μπρεντανικής μεταθητικής σκέψης, η τελευταία τοποθετήθηκε εντός μιας ενορασιοκρατικής και ρεαλιστικής οπτικής.

3.3. Η ενορασιοκρατία και ο ηθικός ρεαλισμός στον Brentano

Όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο τελευταίο κεφάλαιο (Δ. G.E. Moore και Franz Brentano) ο G.E. Moore εντάσσει τον Brentano στο ενορασιοκρατικό πεδίο, κάτι που έκτοτε επηρέασε σημαντικά τη μεταθητική τοποθέτηση του φιλοσόφου. Και όχι αδικαιολόγητα καθώς τεκμηριώνεται στον ίδιο το Brentano, ο οποίος ήδη στην 5η παράγραφο της *Θεμελίωσης* τονίζει σαφώς την ύπαρξη μιας άμεσης γνώσης. Εκεί υποστηρίζει ότι όπως συμβαίνει με τη γλώσσα και τις λέξεις όπου μερικές φορές μαθαίνουμε τη σημασία μιας λέξης άμεσα χωρίς τη μεσολάβηση κάποιας άλλης συνώνυμης λέξης, το ίδιο συμβαίνει όταν έχουμε μια άμεση γνώση, ενόραση, μέσα στην αλήθεια μιας αρχής χωρίς να χρειαζόμαστε τη μεσολάβηση αποδείξεων.⁴²³ Μια αρχή που γνωρίζεται με τέτοιο τρόπο, άμεσα, ή στη μπρεντανική ορολογία με «ενάργεια» (*Evident*), είναι δυνατό να χρησιμεύει ως «μια αυθεντική πρώτη αρχή της γνώσης σε οποιοδήποτε πεδίο της έρευνας, συμπεριλαμβανομένης της ηθικής».⁴²⁴

Τέτοιες προτάσεις [ενοράσεις/άμεσες γνώσεις] είναι από μόνες τους γνήσιες αρχές γνώσης.⁴²⁵

Έτσι, η παραπάνω θέση είναι καθοριστική σύμφωνα με τη McAlister, για την ταξινόμηση του Brentano ως ενός ηθικού ενορασιοκράτη, τουλάχιστον στις βασικές αρχές του, και αυτός είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο ο G.E Moore ένοιωθε τόσο οικεία με τη σκέψη του.⁴²⁶ Πράγματι, ο χαρακτηρισμός του Brentano ως ενορασιοκράτη θεμελιώνεται σαφώς στα κείμενά του, όπως είδαμε στην περιγραφή της μεταθητικής του στις ενότητες για την ηθική γνώση και για την αγάπη και το μίσους ως αναφορικούς/αποβλεπτικούς συνειδησιακούς τρόπους.

⁴²³ *Θεμελίωση*, §5, 16-17/14-15.

⁴²⁴ McAlister, *The Development of Brentano's Ethics*, 46.

⁴²⁵ *Θεμελίωση*, §5, 17/15. [Solche Sätze [= Einsichten] allein sind echte Erkenntnisprinzipien.] Εδώ η λέξη Sätze πρέπει να κατανοηθεί ως συνώνυμη των άμεσων γνώσεων, των ενοράσεων με την έννοια που θέλει ο Brentano. Την παραπάνω ισοδυναμία προτείνει η McAlister (46).

⁴²⁶ McAlister, *The Development of Brentano's Ethics*, 46.

Στο παραπάνω συμπέρασμα φτάνει και ο Lawrence Wilt ο οποίος στην διδακτορική του διατριβή πραγματεύεται τη μπρεντανική ηθική γνωσιολογία.⁴²⁷ Εκεί και επισημαίνει ότι:

αν η ηθική θεωρία του Brentano πρέπει να τοποθετηθεί στις οντολογίες του αγγλοαμερικανικού κόσμου, ας ονομαστεί ενορασιοκρατική, νοησιαρχική, μη φυσιοκρατική, απολυτοκρατική και αντικειμενιστική – εν ολίγοις, άμεσος ρεαλισμός χωρίς κανένα αναγωγισμό.⁴²⁸

Η ηθική ενορασιοκρατία είναι μια μορφή απολυτοκρατίας, χωρίς όλες οι απολυτοκρατικές θεωρίες να αναγνωρίζουν ηθικές ενοράσεις/διαισθήσεις.⁴²⁹ Ο Crisp με αφετηρία τον Sidgwick δίνει τον εξής γενικό ορισμό της ηθικής ενόρασης που μπορεί να γίνει γενικά αποδεκτός:

Η ηθική ενόραση είναι η ικανότητα να διατυπώνουμε μη συμπερασματικές/επαγωγικές, αυταπόδεικτες πεποιθήσεις ότι συγκεκριμένες πράξεις, κανόνες ή οτιδήποτε, είναι ορθές και λογικές, και οι ηθικές ενοράσεις είναι τέτοιες.⁴³⁰

Σύμφωνα με τη McAlister η ηθική ενόραση στον Brentano μπορεί να εξηγηθεί ως «*ενορατική επαγωγή*» (*intuitive induction*). Σύμφωνα με αυτού του τύπου την επαγωγή η γνώση των καθολικών αρχών αποκτάται από μοναδικές συγκεκριμένες περιστάσεις, όπως λ.χ. η γνώση της διαφοράς απόχρωσης μεταξύ χρωμάτων.⁴³¹ Η McAlister παραθέτει την περιγραφή της «ενορατικής επαγωγής» από τον William Kneale :

Δεν ξεκινούμε επισημαίνοντας μια αλήθεια για ένα συγκεκριμένο και τότε προχωρούμε προς ένα καθολικό συμπέρασμα για το οποίο είναι αυτό είναι τεκμήριο. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει εδώ επιχειρηματολογία, αφού η αναγνώριση της αναγκαιότητας και η αναγνώριση της καθολικότητας του ό,τι ισχυριζόμαστε δεν είναι διακρίσιμες πράξεις· και είναι ένα λάθος να υποθέτουμε ότι η συνεισφορά της εμπειρίας σ' αυτού του είδους τη γνώση είναι στο να παρέχει προϋποθέσεις συλλογισμού. Η συνεισφορά της συνίσταται μάλλον στο να παρέχει περιπτώσεις. [Η πηγή των παρερμηνειών μας φαίνεται να είναι η χρήση της λέξης επαγωγή, η οποία σε άλλα πλαίσια αντιπροσωπεύει τη μέθοδο μιας επιχειρηματολογίας. Αν πρόκειται να κρατήσουμε τη φράση 'ενορατική επαγωγή', πρέπει να καταστήσουμε σαφές στους εαυτούς μας ότι δεν εννοούμε τίποτα περισσότερο με την

⁴²⁷ Lawrence Wilt, "Franz Brentano's Epistemology for Ethics". Dissertation Thesis. Indiana University Press, 1980.

⁴²⁸ Στο ίδιο, 44. [If Brentano's ethical theory is to be placed among the ontologies of the Anglo-American world, let it be called intuitionist, mentalist, non-naturalist, absolutist, and objectivist – in short, direct realism without any reductionism].

⁴²⁹ Imtiaz Moosa, "Naturalistic Explanations of Apodictic Moral Claims: Brentano's Ethical Intuitionism and Nietzsche's Naturalism." *Ethical Theory and Moral Practice* 10, no. 2 (2007), 160.

⁴³⁰ Roger Crisp, "Sidgwick and the boundaries of intuitionism". Στο: Philip Stratton-Lake (ed.) *Ethical Intuitionism. Re-evaluations*. 56-75, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 64.

⁴³¹ McAlister, *The Development of Brentano's Ethics*, 16.

‘επαγωγή’ (...) από μια μέθοδο τεκμηρίωσης καθολικών αληθειών διαφορετική από την υπαγωγή σε καθολικές αλήθειες μεγαλύτερης γενικότητας»].⁴³²

Την παραπάνω αναλυτική περιγραφή μπορούμε να εντοπίσουμε όπως έχουμε δει στην *Θεμελίωση* όπου η αντίληψη μιας ορθής πράξης γίνεται:

με μιας [με ένα χτύπημα], χωρίς επαγωγή ιδιαίτερων περιπτώσεων, το αγαθό όλης της αναφερθείσας τάξης ξεκάθαρο.⁴³³

Αυτό που λέει παραπάνω ο Brentano είναι μια ξεκάθαρη ενορασιοκρατική θέση. Η ενορασιοκρατία του Brentano μπορεί να χαρακτηριστεί πιο συγκεκριμένα ως «πραξιακή/πραξεολογική ενορασιοκρατία», αφού «η ηθική αξία συγκεκριμένων και πραγματικών πράξεων, προθέσεων ή χαρακτηριστικών γνωρισμάτων ενοράται άμεσα».⁴³⁴ Όπως έχουμε ήδη δει η ηθική κρίση ότι κάτι είναι ορθό προϋποθέτει την «ορθή αγάπη», η οποία μας πληροφορεί για τη δική της ορθότητα όπως και για την αξία του πράγματος που αγαπάμε. Έτσι, η ενορασιοκρατία στο Brentano σύμφωνα με το Moosa συνίσταται σ’ αυτό:

Οι αληθινές ηθικές κρίσεις σχετικά με το ότι ορισμένα πράγματα είναι καλά/αγαθά γίνονται δυνατές και είναι αποτέλεσμα του ότι κατανοούμε ή ενοράμεθα την ορθότητα συγκεκριμένων πράξεων αγάπης άμεσα και με ενάργεια.⁴³⁵

Η παραπάνω οριοθέτηση τεκμηριώνεται από τον ίδιο το Brentano που επισημαίνει σε ένα γράμμα στον Oskar Kraus ότι:

Οποτεδήποτε αντιλαμβάνομαι ότι κρίνω με ενάργεια, αντιλαμβάνομαι τον εαυτό μου ως κρίνοντα ορθώς ... Και όσον αφορά τη συναισθηματική μας στάση, βρίσκουμε ότι η κατάσταση είναι ανάλογη. Γνωρίζουμε με άμεση ενάργεια ότι συγκεκριμένες από τις συναισθηματικές μας στάσεις είναι ορθές.⁴³⁶

Από το παραπάνω ο Moosa καταλήγει στην οριστική ερμηνεία του ότι η απόδοση μιας ενορασιοκρατικής θέσης στο Brentano δεν είναι κάτι αβάσιμο.⁴³⁷ Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Moosa πραγματεύεται την ενορασιοκρατία του Brentano υπό

⁴³² William Kneale, *Probability and Induction* (Oxford: Oxford University Press, 1949), 37. Η McAlister (17) δεν παραθέτει τη φράση εντός της αγκύλης εδώ παραθέτουμε ολόκληρη την παράγραφο.

⁴³³ *Θεμελίωση*, §44, 150/136 [Indem wir einen solchen Akt als richtig charakterisierter Liebe in uns wahrnehmen, wird uns darum mit einem Schlage, ohne Induktion besonderer Fälle, die Güte der ganzen betreffenden Klasse klar.] Η ίδια διατύπωση υπάρχει και στην *Προέλευση*, Σημείωση 24, σελ. 82 [mit einem Schlage, ohne Induktion besonderer Fälle].

⁴³⁴ Moosa, “Brentano’s Ethical Intuitionism”, 161.

⁴³⁵ Στο ίδιο, 161.

⁴³⁶ Από γράμμα του Brentano στον Oskar Kraus (21 Μαρτίου 1906). Το απόσπασμα παρατίθεται από την αγγλική μετάφραση του γράμματος στο McAlister, Linda L. (editor). *The Philosophy of Brentano*. (London: Duckworth, 1976), 163.

⁴³⁷ Moosa, “Brentano’s Ethical Intuitionism”, 162.

ένα πρίσμα φυσιοκρατικών εξηγήσεων των αποδεικτικών ηθικών αληθειών συγκρίνοντάς την με τη νιτσεική φυσιοκρατία, και μας δίνει με ευσύνοπτο και εποπτικό τρόπο ένα διάγραμμα των παραδοχών της μπρεντανικής ενορασιοκρατίας σε μια αντίστιξη με τη ηθική φυσιοκρατία.⁴³⁸

Η ανασυγκρότηση της ενορασιοκρατίας του Brentano εν είδει επιχειρηματολογίας σε αντιπαράθεση με τη φυσιοκρατική ηθική μας δίνει σύμφωνα το Moosa τα παρακάτω:⁴³⁹

1. Επιχείρημα της Αλήθειας (EAL)

EAL1: Οι εμπειρίες της εγγενούς υπεροχής των αποδεικτικών λογικών νόμων τεκμηριώνουν την αλήθεια τους.

EAL2: Ανάλογα, η εμπειρία της εγγενούς ορθότητας μιας αγάπης επαρκεί για να δικαιώσει την ηθική αλήθεια ότι αυτή η αγάπη είναι ορθή.

EAL3: Μια αληθής δήλωση, στη λογική ή την ηθική, είναι μη-σχετική και έτσι αληθής καθαυτή.

EAL4: Εάν μια αληθής δήλωση είναι αληθής καθαυτή, τότε αυτή είναι αληθής ανεξάρτητα από οποιαδήποτε γενεαλογικές, αιτιώδεις εξηγήσεις του πώς και γιατί πιστεύουμε σ' αυτές.

EAL5: Το μη σχετικό (irrelevancy) και το εσφαλμένο της ηθικής φυσιοκρατίας μπορούν να συναχθούν από αυτό. Οι ηθικοί ισχυρισμοί καθόσον είναι αληθείς, απλώς δεν είναι υποκείμενοι σε φυσιοκρατικές εξηγήσεις.⁴⁴⁰

2. Επιχείρημα της Αναγκαιότητας (EAN)

EAN1: Ό,τι είναι απολύτως αναγκαίο, όπως οι νόμοι της λογικής, δεν μπορεί να είναι ψευδές σε οποιοδήποτε κατανοητό σύμπαν.

EAN2: Οι ισχυρισμοί είναι είτε ενδεχόμενοι είτε είναι αναγκαίοι.

EAN3: Δεδομένου ότι ορισμένοι ηθικοί ισχυρισμοί δεν είναι ενδεχόμενοι, έχουν επομένως την απόλυτη εγκυρότητα των νόμων της λογικής.

EAN4: Και αφού οι γενεαλογικές περιγραφές της φυσιοκρατικής ηθικής εξαρτώνται από τη φύση των ανθρώπων και τον κόσμο μας, δεν μπορούν να είναι αναγκαίες αλήθειες.

EAN5: Αφού ενδεχόμενα γεγονότα δεν μπορούν να εξηγήσουν αναγκαίες αλήθειες, οι γενεαλογικές εξηγήσεις δεν μπορούν να εξηγήσουν αναγκαίες ηθικές αλήθειες.⁴⁴¹

Η παραπάνω επιχειρηματολογική δομή ολοκληρώνεται με το Επιχείρημα της Ενάργειας (EE).

EE1: Ό,τι βρίσκεται να είναι εναργές είναι απολύτως ορθό.

[Όπως το διατυπώνει ο ίδιος ο Brentano]: Επίσης, καθώς ό,τι λέω εδώ ανήκει στην ουσία της αλήθειας, όποιος βλέπει κάτι ως αληθινό μπορεί να αναγνωρίσει ότι δικαιούται να το θεωρεί ως μια αλήθεια για όλους.⁴⁴²

⁴³⁸ Ο Moosa ονομάζει τις ενορασιοκρατικές μπρεντανικές θέσεις «επιχειρήματα ενάντια στη γενετική πλάνη», δηλ. σε αντίθεση με φυσιοκρατικές ερμηνείες της ηθικής γνώσης.

⁴³⁹ Θέτουμε εντός αγκύλης τις αναφορές σε σχέση με τη φυσιοκρατία στην ηθική.

⁴⁴⁰ Moosa, "Brentano's Ethical Intuitionism", 165-166.

⁴⁴¹ Στο ίδιο, 170.

⁴⁴² Προέλευση, Συμπληρωματικές σημειώσεις: Για το εναργές, 67/CS80. [Auch mag, da was ich hier sage zum Wesen der Wahrheit gehört, wer etwas als wahr einsieht, erkennen, daß er es als eine

EE2: Δεν χρειάζονται εξηγήσεις, θεωρίες, ή λόγοι για να εξηγήσουν ή να υπερασπιστούν μια αλήθεια που δίνεται με ενάργεια.⁴⁴³

Η ενορασιοκρατική λοιπόν θεώρηση εντοπίζεται στην καρδιά της μπρεντανικής μεταηθικής και τον κατατάσσει σύμφωνα με τον Olson δίπλα σε ενορασιοκράτες φιλοσόφους όπως ο Thomas Reid⁴⁴⁴ και όπως θα δούμε παρακάτω αυτή η συγκατάταξη θα μας βοηθήσει περισσότερο να κατανοήσουμε τη μπρεντανική ενορασιοκρατία.

Ο Brentano και ο Reid δεσμεύονται σε ένα ηθικό ρεαλισμό και ταξινομούνται ως ενορασιοκράτες όσον αφορά την ηθική γνώση και την φύση της ηθικής κρίσης.⁴⁴⁵ Αν και οι απόψεις τους έχουν κοινά γνωρίσματα και διαφέρουν σε άλλα σύμφωνα με τον Olson έχουν κοινό ακόμα το ότι τα στοιχεία αυτά τους κάνουν να αντιστέκονται σε κάθε κατηγοριοποίηση.⁴⁴⁶ Η ενορασιοκρατία του Reid είναι περισσότερο κοντά σε εκείνη των G.E. Moore και W.D. Ross, ενώ η αντίστοιχη του Brentano είναι ακόμα σε πολλές πτυχές της «μια ανεξερεύνητη εναλλακτική».⁴⁴⁷ Το σημείο εκείνο που έχουν κοινό κατά κύριο λόγο είναι η δέσμευσή τους σε μια αντικειμενική ηθική αλήθεια που αντιπαρατίθεται έντονα με το ηθικό σκεπτικισμό του Hume αν και με διαφορετικό τρόπο.⁴⁴⁸

Ο Reid συμφωνεί με το Hume ότι οι ηθικές κρίσεις συνδέονται αξιόπιστα αλλά και αναγκαία ορισμένες φορές για να αποτελέσουν κίνητρο για τις συμπεριφορές της επιδοκimasίας και της αποδοκimasίας, διαφωνεί όμως στο ότι οι ηθικές κρίσεις μπορούν να εξηγηθούν ως συναισθήματα και ότι πηγάζουν από αυτά. Αυτό που μάλλον συμβαίνει κατά το Reid είναι ότι τα συναισθήματα της επιδοκimasίας και της αποδοκimasίας είναι συνέπειες των ηθικών κρίσεων.⁴⁴⁹

Ο Brentano δεν αποδέχεται την παραπάνω άποψη του Reid, αλλά αποδέχεται μαζί του την άποψη του Hume για το στενό σύνδεσμο ανάμεσα στα συναισθήματα και την

Wahrheit für alle zu betrachten berechtigt ist.] Ο Moosa παραθέτει το Brentano ως απόδειξη της ορθότητας της προσέγγισής του.

⁴⁴³ Moosa, “Brentano’s Ethical Intuitionism”, 177.

⁴⁴⁴ Για τον Τόμας Ρηντ (Thomas Reid) βλ. ομόνυμο το λήμμα του Keith Lehrer στο Audi, Robert (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, (Αθήνα: Κέδρος, 2011), 973-978.

⁴⁴⁵ Jonas Olson, “Two Kinds of Ethical Intuitionism: Brentano’s and Reid’s.” *The Monist* 100, no. 1 (2017): 106–119. Για μια σύγκριση της γνωσιολογίας Brentano – Reid βλ. Mark Textor, “What Brentano criticizes in Reid.” *British Journal for the History of Philosophy*, 12:1 (2004): 75-92.

⁴⁴⁶ Olson, “Two Kinds of Ethical Intuitionism”, 107.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, 107.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, 109.

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, 109.

παρακίνηση. Ο Hume όμως σε δυο σημεία έχει αστοχήσει: αφ' ενός στο ότι δεν καταλήγει με πειστικό τρόπο στο συμπέρασμα ότι τα συναισθήματα είναι αναγκαίες προϋποθέσεις για τις ηθικές κρίσεις, αφ' ετέρου ότι έκανε απόλυτα λάθος όταν παρέλειψε το φαινόμενο των *ορθών* συναισθημάτων ή συγκινήσεων, δηλ. της ορθότητάς τους.⁴⁵⁰

Οι διαφορές ανάμεσα στον Brentano και το Reid εντοπίζονται σε δυο ζητήματα: του κινήτρου και της ηθικής γνώσης. Και οι δυο, επισημαίνει ο Olson, δέχονται την άποψη του Hume ότι η σύνδεση παρακίνησης και ηθικής κρίσης είναι αξιόπιστη, και ίσως αναγκαία, αλλά αντιμετωπίζουν το ζήτημα της εξήγησης της σύνδεσης με διαφορετικό τρόπο. Για τους συναισθηματοκράτες όπως ο Hume η εξήγηση της σύνδεσης γίνεται εύκολα στο μέτρο που πιστεύουν ότι οι ηθικές κρίσεις είναι είτε παρακινήτικα αποτελεσματικές συμπεριφορές είτε μπορούν να εκφραστούν με όρους αυτών των συμπεριφορών.⁴⁵¹

Όμως η σύνδεση της ηθικής κρίσης με το κίνητρο για ένα ρασιοναλιστή ενορασιοκράτη όπως ο Reid αποδεικνύεται ανυπέρβλητο εμπόδιο. Αν κρίνουμε ότι μια συμπεριφορά αξίζει εκτίμηση, δεν μπορούμε παρά να την εκτιμάμε και να τη βλέπουμε με ευχαρίστηση. Στο εύλογο ερώτημα γιατί να συμβαίνει αυτό, η μόνη απάντηση του Reid είναι ότι ο Θεός έχει ενσταλάξει μια ισχυρή ροπή στη συγκρότηση των ανθρώπων για να εγκρίνουν ό,τι είναι ενάρετο και να αποδοκιμάζουν ό,τι είναι κακό, και επομένως και την επιθυμία να κάνουν ό,τι είναι κρίνεται ως ορθό και να αποφεύγουν ό,τι δεν είναι ορθό. Επικαλείται επομένως ο Reid ένα τρίτο παράγοντα (Θεός) για τη σύνδεση ηθικής κρίσης και παρακίνησης.⁴⁵²

Από την άλλη ο Brentano υποστηρίζει ότι οι ηθικές κρίσεις μας έχουν σαφές γνωσιακό καθεστώς, χρειάζονται όμως ως αναγκαίες προϋποθέσεις τους τις συναισθηματικές κινήσεις. Δεν χρειάζεται επομένως ένας τρίτος παράγοντας για την αξιόπιστη σύνδεση ανάμεσα στην ηθική κρίση και την παρακίνηση.⁴⁵³

Η δεύτερη εξίσου σημαντική διαφορά ανάμεσα στο Reid και στον Brentano είναι ότι ο πρώτος – όπως τον ερμηνεύει ο Brentano – «υποστηρίζει ότι οι πρώτες ηθικές αρχές είναι a priori δυνατό να γίνουν γνωστές».⁴⁵⁴ Όπως έχουμε ήδη δει γενικά στη

⁴⁵⁰ Olson, “Two Kinds of Ethical Intuitionism”, 109.

⁴⁵¹ Στο ίδιο, 109.

⁴⁵² Στο ίδιο, 110.

⁴⁵³ Στο ίδιο, 110.

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, 110.

γνωσιολογία του Brentano αλλά και στο πεδίο της ηθικής γνώσης δεν υπάρχει πεδίο για ένα συνθετικό a priori.⁴⁵⁵

Σε σχέση με πιο ορθόδοξες εκδοχές της ενορασιοκρατίας χρειάζεται να επισημάνουμε τη μεγαλύτερη διαφορά με τη μπρεντανική ενορασιοκρατία που αφορά στα συναισθήματα. Ο ρόλος των συναισθημάτων είναι γνωσιολογικός στην ενορασιοκρατική εκδοχή του Brentano καθώς αυτά μας δίνουν πρόσβαση σε αξιολογικές και ηθικές αλήθειες και έτσι είναι προϋπόθεση της ηθικής γνώσης. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι το a priori στον Brentano είναι στην ουσία μια εμπειρική συνθήκη.

Έχουμε παραπάνω κάνει λόγο για τον ηθικό ρεαλισμό στον Brentano. Πράγματι, από τη στιγμή που η αφετηρία της ηθικής του σκέψης είναι σαφώς γνωσιοκρατική οδηγούμαστε στο περαιτέρω ερώτημα αν αυτή η γνώση ανταποκρίνεται σε μια ηθική πραγματικότητα έξω από το νου, η οποία αναπαρίσταται στις ηθικές μας κρίσεις. Οι Baumgartner & Pasquarella αναλύοντας τη θεωρία της αξίας του Brentano αναφέρονται στον αντικειμενισμό του σε σχέση με την αισθητική και την ηθική κρίση.⁴⁵⁶ Τέλος, σύμφωνα με το Gemmo Iocco μπορούμε να μιλήσουμε για ηθικό ρεαλισμό στον Brentano με μια πολύ συγκεκριμένη έννοια κυρίως λόγω της πλαστικότητας της έννοιας του ρεαλισμού, η οποία μπορεί να συμπεριλάβει τη μπρεντανική αντίληψη ότι η ψυχολογία ως μελέτη των ψυχικών δραστηριοτήτων είναι η μόνη μέθοδος που μπορεί νόμιμα να περιγραφεί ως «προφανής».⁴⁵⁷

Η οδός προς τον ηθικό ρεαλισμό του Brentano περνάει από τη διάκριση των ψυχικών δραστηριοτήτων την οποία έχουμε ήδη δει σε: (α) *παρουσιάσεις/παραστάσεις (Vorstellungen)*, (β) *κρίσεις (Urteilen)* και (γ) *τις συναισθηματικές κινήσεις/συναισθήματα (Gemütsbewegungen)*. Αυτό που διαφοροποιεί τις ψυχικές δραστηριότητες δεν είναι το αντικείμενο αλλά ο τρόπος αναφοράς.

Είναι εν προκειμένω διαφωτιστικό το παρακάτω παράδειγμα: Αν σκεφτώ το Θεό έχω μια *παρουσίαση/παραστάση*. Αν επιβεβαιώσω ότι «Θεός υπάρχει» προβαίνω σε μια *κρίση*, αν, τέλος, πω «ο Θεός θα με προστατεύει» εκφράζω μια *επιθυμία*, δηλ. μια

⁴⁵⁵ Olson, "Two Kinds of Ethical Intuitionism", 110.

⁴⁵⁶ Wilhelm Baumgartner & Lynn Pasquaerrela. "Brentano's value theory: beauty, goodness, and the concept of correct emotion". Στο: D. Jacqueline (ed.) *The Cambridge Companion to Brentano* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 230-232.

⁴⁵⁷ Gemmo Iocco, "Brentano et le réalisme moral". *Bulletin d'analyse phénoménologique* XIV 3, (2018): 1.

συναισθηματική κίνηση.⁴⁵⁸ Τα συναισθήματα λοιπόν βασίζονται αναγκαστικά σε παρουσιάσεις/παραστάσεις. Βέβαια ίσως εδώ δεν εκφράζεται απλώς μια επιθυμία, αλλά και η καταλληλότητα της πίστης στην αγαθότητα του Θεού, ο οποίος θα με προστατεύει, δηλαδή μια κατάλληλη στάση απέναντι στη θεία αγαθότητα. Κατά τη γνώμη μας θα μπορούσαμε εδώ να μιλήσουμε για μια μετριοπαθή ρεαλιστική θεμελίωση των συναισθηματικών κινήσεων που αποτελούν το γνωσιολογικό θεμέλιο της ηθικής κρίσης στον Brentano.

Αν δανειστούμε την ορολογία του Husserl – επισημαίνει ο Iocco – θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι κρίσεις και τα συναισθήματα έχουν έναν «χαρακτήρα ενεργήματος» που οι παρουσιάσεις/παραστάσεις δεν διαθέτουν.⁴⁵⁹ Όπως έχουμε δει και επισημαίνεται και από τον Iocco οι κρίσεις και τα συναισθήματα βασίζονται στις παρουσιάσεις/παραστάσεις και οι παρουσιάσεις της αξίας ή της απαξίας προέρχονται από την εσωτερική εμπειρία αυτών. Στην περίπτωση της κρίσης πρόκειται για επιβεβαίωση ή άρνηση, στην περίπτωση της συναισθηματικής κίνησης για φαινόμενο αγάπης ή μίσους. Η αντίληψη ότι μια συγκεκριμένη ενέργεια είναι ορθή ή όχι είναι μια μορφή ρεαλιστικής *suī generis* αναφοράς που πρέπει να βασίζεται στην κρίση και επομένως και στην παρουσίαση/παράσταση.⁴⁶⁰

Ο Brentano είναι γνωστός στο πεδίο της οντολογίας και της γνωσιολογίας για τον «εμμενή ρεαλισμό»⁴⁶¹ του που χαρακτηρίζει την εμπειρική του ψυχολογία και βάσει της οποίας αναπτύσσει μια μεταφυσική της επιστήμης της ψυχής και η οποία διέπει εν τέλει και την μεταηθική του.

Έχοντας υπόψη την παρουσίαση της μεταηθικής του Brentano στο παρόν κεφάλαιο συμφωνούσαμε μαζί με τον Iocco ότι:

Ο εμμενής ρεαλισμός που χαρακτηρίζει τη θεωρία της γνώσης του Brentano μετατρέπεται στην ηθική σφαίρα σε ένα είδος συναισθηματοκρατικού αντικειμενισμού που βασίζεται στη θέση ότι αυτό που είναι ορθό, αναγνωρίζεται ως τέτοιο χάρη σε μια τροπικότητα της αποβλεπτικής αναφοράς συναισθηματικού τύπου, η οποία αναγνωρίζεται με τη σειρά της από την εσωτερική αντίληψη ως ορθή.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Gemmo Iocco, “Brentano et le réalisme moral”, 1.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, 4.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, 4.

⁴⁶¹ Βλ. Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano* (Dordrecht: Springer, 2006), 83-155.

⁴⁶² Iocco, “Brentano et le réalisme moral”, 12. [Le réalisme immanent qui caractérise la théorie de la connaissance de Brentano se transforme, dans la sphère éthique, en une sorte d’objectivisme émotionnel fondé sur la thèse que ce qui est juste est reconnu comme tel, grâce à une modalité de référence intentionnelle de type émotionnel, qui est à son tour reconnue par la perception interne comme juste.]

Αν και εδώ πρέπει να έχουμε υπόψη ότι δεν μπορούμε να αποδώσουμε στο Brentano μια παραδοσιακή βρετανικού τύπου συναισθηματοκρατία, στο μέτρο που σ' αυτόν γίνεται λόγος για «ορθά» συναισθήματα. Για το Brentano το συναίσθημα είναι ενεργό και βρίσκεται υπό τον έλεγχο ενός ατόμου όσο και η κρίση.⁴⁶³

Ο Iocco καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Brentano με την περιγραφική ψυχολογία του προτείνει μια θεωρία της αξίας η οποία βασίζεται στη θέση ότι δεν υπάρχει μόνο μια γνωσιολογική αλλά και μια οντολογική διαφορά ανάμεσα στα γεγονότα και τις αξίες. Ο Brentano τάσσεται ξεκάθαρα υπέρ μιας ενιαίας πραγματικότητας που είναι μεν εμμενής στο υποκείμενο, το οποίο αναφέρεται σε αυτή με τους τρεις τρόπους αναφοράς (παράσταση/παρουσίαση – κρίση – συναισθηματική κίνηση) και τελικά δεν υπάρχουν διαφορετικές πραγματικότητες. Θα συμφωνήσουμε τον Wilt ότι η ιδέα αυτή είναι σημαντική για την υπεράσπιση ενός «ηθικού ρεαλισμού» στο Brentano⁴⁶⁴ αλλά θα τον χαρακτηρίζαμε μετριοπαθή στο βαθμό που η πραγματικότητα φαίνεται να είναι εμμενής στο υποκείμενο.

Στην επόμενη ενότητα θα δώσουμε ένα σύντομο διάγραμμα μεταηθικών τοποθετήσεων του Brentano.

3.4. Απόπειρα μεταηθικής «χαρτογράφησης» του Brentano

Αν και στο μεταηθικό «χάρτη» ο Brentano μπορεί με ξεκάθαρο τρόπο να τοποθετηθεί σε γνωσιοκρατική και ενορασιοκρατική του θέση, εν τούτοις ο κυρίαρχος ρόλος των συναισθημάτων και μάλιστα με το χαρακτηρισμό τους ως «ορθών» περιπλέκει τα πράγματα. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε αξιοποιώντας ένα μεταηθικό «χάρτη» να δούμε σε ποια κατεύθυνση οδηγούμαστε στο μεταηθικό πεδίο ακολουθώντας τη μπρεντανική σκέψη.

Θα αξιοποιήσουμε για το σκοπό το διάγραμμα μεταηθικών τοποθετήσεων του Στέλιου Βιρβιδάκη.⁴⁶⁵ Η «χαρτογράφηση» γίνεται μέσω απαντήσεων σε ερωτήσεις που αφορούν το μεταηθικό καθεστώς των ηθικών μας κρίσεων.

⁴⁶³ Wilt, *Franz Brentano's Epistemology for Ethics*, 14-15.

⁴⁶⁴ Στο ίδιο, 18.

⁴⁶⁵ Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, (Αθήνα: Leader Books, 2009), 403-404.

Εφαρμόζοντας το διάγραμμα μεταηθικών τοποθετήσεων λαμβάνουμε τις εξής «απαντήσεις».

1. *Έχει η όλη συζήτηση [για την ηθική πραγματικότητα και αλήθεια] φιλοσοφικό ενδιαφέρον; Επιδέχεται φιλοσοφική διερεύνηση.* Στο παραπάνω η απάντηση του Brentano είναι σαφώς θετική.

2. *Εκφράζουν οι ηθικές κρίσεις πεποιθήσεις μάλλον παρά θυμικές / επιθυμητικές καταστάσεις; Επιδέχονται οι ηθικές κρίσεις τιμές αλήθειας;* Εδώ ο Brentano θα απαντούσε πρώτα την τελευταία ερώτηση με θετικό τρόπο. Στη συνέχεια θα μας έλεγε ότι οι ηθικές μας κρίσεις είναι μεν αποτέλεσμα της «ορθής» συναισθηματικής κίνησης, αλλά όμως εν τέλει είναι μια διαμορφωμένη και όχι απλά θυμική κατάσταση. Αφού μπορούμε να μιλάμε για *ηθική γνώση*.

3. *Είναι ορισμένες τουλάχιστον ηθικές κρίσεις αληθείς;* Η ηθική μας γνώση θα απαντούσε ο Brentano μας οδηγεί σε αληθινές κρίσεις και μάλιστα με τρόπο ανάλογο των λογικών μας κρίσεων (αρχή της αντίφασης, του αποκλειόμενου τρίτου).

4. *Οι ηθικές πεποιθήσεις αναφέρονται σε γεγονότα ανεξάρτητα ως προς το περιεχόμενό τους από τον ανθρώπινο νου και τις γνώμες;* Εδώ ο Brentano όπως έχουμε θα απαντούσε ότι από τη δική του οπτική γωνία όταν μιλάει για «ορθή» αγάπη και μίσος κάνει λόγο για αποβλεπτικού χαρακτήρα συναισθηματικές κινήσεις που διαμορφώνουν την «ορθή στάση» απέναντι στα αντικείμενα και τις καταστάσεις πραγμάτων, δεν μιλάει για κάτι υποκειμενικό, αλλά για κάτι αναντίρρητα θεμελιωμένη στην «εσωτερική» αντίληψη, τη μόνη βέβαιη γι' αυτόν αντίληψη. Ενώ η «εναργής» κρίση μας πάνω στις πεποιθήσεις μας είναι αυτή που έρχεται σε αντίθεση με τις «τυφλές» κρίσεις μας και μας οδηγεί στην αντικειμενική ηθική αλήθεια και τη γνώση μας γι' αυτή.

5. *Τα γεγονότα αυτά είναι φυσικά γεγονότα;* Ο Brentano θα μας έλεγε ότι ενώ οι ηθικές μας κρίσεις διαμορφώνονται στη βάση των «ορθών» συναισθημάτων και αυτά με τη σειρά τους στη βάση των παραστάσεών μας, εντούτοις είμαστε εμείς που με «ενάργεια» βλέπουμε τις ηθικές καταστάσεις και γεγονότα. Βέβαια όπως έχουμε ήδη αναφέρει την άποψη του Krieger ότι η απόδοση μιας φυσιοκρατίας στον Brentano δεν είναι εύκολη υπόθεση. Το ζήτημα αυτό προβάλλουν οι εντάσεις και αμφισημίες που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με το αν μπορούμε να αποδώσουμε στον Brentano φυσιοκρατικές θέσεις.

6. *Τα ηθικά γεγονότα ανάγονται σε άλλα φυσικά γεγονότα;* Εδώ ο Brentano θα έδινε «θετική» απάντηση μόνο στο μέτρο που η πραγματικότητα κατανοείται από αυτόν

ενιαία και έχουμε σε αυτήν πρόσβαση μόνο μέσα από την εμπειρία. Με την έννοια ότι τόσο οι κρίσεις μας όσο και οι ηθικές μας στάσεις πηγάζουν από τις παρουσιάσεις/παραστάσεις μας, θα λέγαμε ότι είναι «φυσικές». Αλλά όμως δεν μπορούμε να μιλάμε για «φυσικά ηθικά γεγονότα». Δεν υπάρχει κάποια «φύση» στα ηθικά γεγονότα. Ο Brentano μάλλον θα έλεγε πως τα ηθικά γεγονότα δεν ανάγονται πλήρως, δηλαδή δεν ταυτίζονται με άλλα φυσικά γεγονότα. Άρα δεν τίθεται ζήτημα μιας ακραιφνούς φυσιοκρατικής αναγωγής που να «δικαιώνει» την ηθική πραγματικότητα. Να θυμίσουμε την άποψη του Kriegel ότι δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε με άνεση το Brentano ως «φυσιοκράτη». Όπως έχουμε αναφέρει στο Brentano μπορούμε να αποδώσουμε ένα μετριοπαθή ηθικό ρεαλισμό ο οποίος μπορεί να χαρακτηριστεί ενορασιοκρατικός με ένα πολύ ιδιαίτερο τρόπο, αυτού της «εσωτερικής αντίληψης» που με ενάργεια μας οδηγεί στην «άμεση γνώση» της «ορθής αγάπης» ή του «ορθού μίσους».

Γ. Η ηθική του Franz Brentano

1. Το ύψιστο πρακτικό αγαθό.

1.1. Οριοθέτηση του ερευνητικού πεδίου για το ύψιστο πρακτικό αγαθό

Ο Brentano αφού έχει τεκμηριώσει την προέλευση της ηθικής γνώσης στην *εσωτερική αντίληψη* των ενεργημάτων της *αγάπης* και της *προτίμησης* που απευθύνονται καθολικά/γενικά και *χαρακτηρίζονται ως ορθές*, αναγνωρίζει ότι παρά την απλότητά της η θεωρία του για την ηθική γνώση χρειάζεται ένα περιεχόμενο.⁴⁶⁶ Προτού προχωρήσει στη διερεύνηση του *ύψιστου πρακτικού αγαθού εντός και εκτός της ψυχικής μας δραστηριότητας* αντιμετωπίζει ορισμένες αντιρρήσεις από τις οποίες η πιο σημαντική είναι το αν τελικά υφίσταται η αντικειμενική ύπαρξη των συναισθημάτων που χαρακτηρίζονται ως ορθά.⁴⁶⁷

Ο Brentano είναι πεπεισμένος για την απλότητα και σαφήνεια της θεωρίας του για την ηθική γνώση η οποία βασίζεται στην υπόθεση της ύπαρξης ενός διακρίνοντος γνωρίσματος συγκεκριμένων πράξεων ενδιαφέροντος ανάλογων με την *ενόραση*, την *άμεση γνώση (Einsicht)*, που συνοδεύει την *αποδεικτική κρίση (apodiktischen Urteil)*.⁴⁶⁸ Πρόκειται για την *άμεση γνώση* ορισμένων ενεργημάτων *αγάπης* και

⁴⁶⁶ *Θεμελίωση*, §44, 152/137.

⁴⁶⁷ Στο ίδιο, §44, 138/154.

⁴⁶⁸ Στο ίδιο §45, 153/138.

προτίμησης και των οποίων η ύπαρξη δεν μπορεί να αμφισβητηθεί καθώς αποκαλύπτεται άμεσα από την εμπειρία και μόνο έτσι εξασφαλίζεται το θεμέλιο της ηθικής γνώσης όπως με την *ενάργεια* (*Evidenz*) εξασφαλίζεται το θεμέλιο της γνώσης εν γένει. Ο Brentano υποστηρίζει ότι η ενάργεια δεν είναι «*αίσθημα πεποίθησης*» (*Gefühl der Überzeugung*), και αυτό είναι κάτι που μπορούμε να το διαπιστώσουμε μόνο μέσα από την εμπειρία της διάκρισης *τυφλών* και *εναργών κρίσεων* – του φαίνεται ιδιαίτερα περίεργο το ότι στα εγχειρίδια λογικής παραβλέπεται το φαινόμενο αυτό σε σχέση με τις κρίσεις⁴⁶⁹ – και μάλιστα στο πεδίο των φαινομένων ενδιαφέροντος συναντούμε την αντίστοιχη διάκριση ανάμεσα στα *τυφλά φαινόμενα ενδιαφέροντος* και σε εκείνα που *χαρακτηρίζονται ως ορθά*.⁴⁷⁰

Ο Brentano θεωρεί ότι η τυχόν απόρριψη της ενάργειας στο πεδίο των κρίσεων δεν είναι αντικαταστάσιμη από μια διάκριση αληθούς και ψευδούς που να βασίζεται στην συμφωνία των κρινόντων υποκειμένων, το ίδιο συμβαίνει με την άρνηση του φαινομένου της αγάπης και της προτίμησης που χαρακτηρίζονται ως ορθές. Στην περίπτωση της ορθής αγάπης και της προτίμησης η αντικατάσταση με την απλή αγάπη και προτίμηση των πολλών δεν μας οδηγεί σωστά, αφού «ένας ψυχολογικός νόμος που όλοι αγαπούν ορισμένα αντικείμενα, [και] μισούν άλλα, δεν θα ήταν νόμος με την έννοια της ηθικής».⁴⁷¹ Και καταλήγουμε «στην πρώτη περίπτωση (των κρίσεων) γενικά σε καθόλου/καμιά γνώση, [και] σ' αυτή (των φαινομένων ενδιαφέροντος) δεν θα ήταν δυνατή καμιά ηθική γνώση».⁴⁷² Για το Brentano η θέση αυτή είναι αυτονόητη και αν δεν γίνει αποδεκτή τότε είναι καλύτερο να απέχουμε από το μιλάμε για την ηθική.⁴⁷³

Αξίζει να επισημάνουμε ότι εδώ ο Brentano ως γνώστης του Αριστοτέλη στηρίζει σε αυτόν μια προδρομική μορφή της θεωρίας της εναργούς κρίσης και του ανάλογού της στη σφαίρα των συναισθημάτων. Ο Αριστοτέλης μιλάει για το *ορθώς* και *οὐκ ὀρθώς ὀρέγεσθαι* και μάλιστα το πρώτο είναι παρόν στη βούληση και κατευθύνεται

⁴⁶⁹ *Θεμελίωση*, §46, 157/142 [Zu den seltsamsten Mängeln aber zählt wohl das völlige Übersehen der Urteilevidenz in zahlreichen Lehrbüchern der Logik.= Στις πιο περίεργες ατέλειες, ωστόσο, ανήκει η μάλιστα η πλήρης παράβλεψη της ενάργειας των κρίσεων στα πολυάριθμα εγχειρίδια λογικής].

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, §45, 154-156/139-141.

⁴⁷¹ Στο ίδιο, §45, 156/141 [Ein solches psychologisches Gesetz, daß alle gewisse Objekte lieben, andere hassen, wäre ja kein Gesetz im Sinne der Ethik.]

⁴⁷² Στο ίδιο, §45, 156/141 [im vorigen Falle überhaupt keine Erkenntnis, so wäre in diesem keine ethische Erkenntnis möglich.]

⁴⁷³ Στο ίδιο, §45, 156/141 [nur soll er dann nicht von Ethik reden und durch den äquivoken Gebrauch dieses Terminus Verwirrung stiften.]

προς το *ὄν ἀγαθὸν* ενώ το δεύτερο είναι παρόν στην επιθυμία και κατευθύνεται προς το *φαινόμενον ἀγαθὸν*.⁴⁷⁴

Στη συνέχεια ο Brentano προχωρά στη θεώρηση του ύψιστου πρακτικού αγαθού ως του περιεχομένου της ηθικής του. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάζει μια εφαρμογή της έρευνάς του για τις αρχές της ηθικής γνώσης. Ξεκινά με αφετηρία ότι έχει ξεκαθαρίσει ότι α) *ο ορθός σκοπός πρέπει να συνίσταται στο καλύτερο που μπορούμε να πετύχουμε*, β) *τί σημαίνεται με το «καλό» και το «καλύτερο»* και γ) *πώς τα αναγνωρίζουμε*.⁴⁷⁵ Έπειτα προσδιορίζει το πεδίο έρευνας για το περιεχόμενο του ορθού σκοπού σε τρεις τομείς:

α) την επισήμανση του τί είδους αγαθά και κακά υπάρχουν – αφού εδώ θέσει το ζήτημα για ένα πίνακα αγαθών, προτείνει στη συνέχεια να διερευνηθεί ο ηθικός τόπος αυτών, θέτοντας το ερώτημα: τα αγαθά και τα κακά βρίσκονται εντός της ψυχικής μας σφαίρας (*Θεμελίωση* §53-57) ή όσα βρίσκονται εκτός αυτής (*Θεμελίωση* §58-60) μπορούν να θεωρηθούν επίσης ως αγαθά ή κακά;

β) τη σύγκριση αγαθών και κακών για τον προσδιορισμό της σχετικής αξίας τους και το συνακόλουθο καθορισμό των νόμων της σωστής προτίμησης (*Θεμελίωση* §61-63).

Και τέλος,

γ) τη διερεύνηση των πεδίων του απόλυτου ύψιστου αγαθού και του υψηλότερου πρακτικού αγαθού (*Θεμελίωση* §64-67).⁴⁷⁶

Θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια πώς ο Brentano οργανώνει το περιεχόμενο της ηθικής του μέσα από την προσπάθειά του να απαντήσει στα παραπάνω ζητήματα. Η ηθική σκέψη του Brentano συνυφίνεται άρρηκτα με τον μετριοπαθή ηθικό ρεαλισμό και τη γενικότερη ενορασιοκρατική μεταηθική του τοποθέτηση και έτσι συναντάμε συχνά και στην ανάπτυξη της «κανονιστικής ηθικής» του μεταηθικής υφής διατυπώσεις. Στην εκδίπλωση της ηθικής του είναι χαρακτηριστικό ότι ο φιλόσοφος απορρίπτει εξ αρχής τον ηδονισμό ιδιαίτερα στη μορφή που του προσέδωσε ο Μπένθαμ αν και αναγνωρίζει ότι ο πίνακάς του των αγαθών είναι ιδιαίτερα

⁴⁷⁴ *Θεμελίωση*, §46, 158/142. Ο Brentano δεν δίνει παραπομπή στον Αριστοτέλη, αλλά οι εκφράσεις αυτές περιέχονται σε αρκετά έργα του.

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, §48, 165/151 [Wir wissen, daß er (=Zweck) in dem Besten, das für uns erreichbar ist, bestehen muß; wir wissen, was „gut“, was „besser“ heißt und wie man etwas als gut und als besser erkennt. = Γνωρίζουμε ότι πρέπει (= ο σκοπός) να συνίσταται στο καλύτερο που είναι εφικτό για εμάς. Ξέρουμε τι σημαίνει «καλό», τι σημαίνει «καλύτερο» και πώς να αναγνωρίσουμε κάτι ως καλό και ως καλύτερο.]

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, §48, 166/151.

σημαντικός.⁴⁷⁷ Ο Brentano αναλύει διεξοδικά και αρχαίες εκδοχές του ηδονισμού όπως του Εύδοξου και παραθέτει την επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη.⁴⁷⁸ Τελικά, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα επιχειρήματα των ηδονιστών διαψεύδονται και ότι ο ηδονισμός χαρακτηρίζεται από σημαντικές ατέλειες και επομένως δεν μπορεί να εκπληρώσει την αποστολή μιας ολοκληρωμένης θεωρίας των αγαθών.⁴⁷⁹

1.2. Το αγαθό μέσα στη σφαίρα της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας

Ο Brentano προχωρά στο δικό του πίνακα αγαθών με αφετηρία: (1) τη διαίρεση της ψυχικής (psychische) δραστηριότητας σε τρεις θεμελιώδεις κατηγορίες (Grundklassen): α) παράσταση/ιδέα (Vorstellen), β) κρίση (Urteilen) και γ) (Gemütsstätigkeit) συναίσθημα και (2) με την παρατήρηση ότι η εμπειρία που αποκαλύπτεται σε αυτές είναι κάτι εγγενώς πολύτιμο, δηλαδή αγαθό.⁴⁸⁰

Ο πίνακας αγαθών που συγκροτεί ο φιλόσοφος δομείται με βάση το αντικείμενο καθεμιάς από τις παραπάνω ψυχικές δραστηριότητες. Έτσι στο πεδίο της κρίσης η γνώση περιλαμβάνεται στον πίνακα των αγαθών και είναι παράλογο το ερώτημα της προτίμησης της γνώσης από την πλάνη/άγνοια, η αγάπη της γνώσης χαρακτηρίζεται ως ορθή και τελικά αυτή καθαυτή η γνώση είναι αγαθό.⁴⁸¹ Ο Brentano εμφανίζει το αγαθό της γνώσης να επιδέχεται βαθμούς: (α) είναι τόσο μεγαλύτερο αγαθό όσο είναι μεγαλύτερου εύρους και διεισδυτικότητας στην αλήθεια, (β) έχει τόσο μεγαλύτερη αξία όσο και η ποιότητά της, δηλ. αν είναι θετική ή αρνητική γνώση, (γ) η αξία της εξαρτάται από το αντικείμενό της.⁴⁸² Με βάση το τελευταίο κριτήριο η ψυχολογία, «που ασχολείται με τις ψυχικές μας καταστάσεις και διαδικασίες»⁴⁸³, κατατάσσεται σε υψηλότερη αξιολογική βαθμίδα έναντι των φυσικών επιστημών, αλλά η μεταφυσική είναι στην «υψηλότερη θέση» (höchster Stelle) λόγω της «καθολικότητας και της τελειότητας του αντικειμένου της»⁴⁸⁴, που αφορά στο κοινό σε όλα τα όντα και στη θεϊκή απαρχή τους.⁴⁸⁵ Τώρα στον αντίποδα όσων ισχύουν για τη γνώση στη σφαίρα της κρίσης βρίσκεται το λάθος. Το λάθος (*der Irrtum*) είναι ένα κακό καθαυτό

⁴⁷⁷ *Θεμελίωση*, §49, 171/157.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, §50, 175-177/161-162.

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, §51, 180-182/162-167.

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, §53, 183/168.

⁴⁸¹ Στο ίδιο, §53, 183/168.

⁴⁸² Στο ίδιο, §53, 183-184/168-169.

⁴⁸³ Στο ίδιο, §53, 184/169 [sich mit unserm seelischen Zuständen und Vorgängen beschäftigt]

⁴⁸⁴ Στο ίδιο, §53, 184/169 [der Allgemeinheit sowohl als dem der Vollkommenheit des Gegenstandes]

⁴⁸⁵ Στο ίδιο §53, 184/169 [gemeinsamen Gesehen für alles Seiende und seiner ersten, göttlichen Ursache]

με το μέγεθός του να εξαρτάται από την αντιστοιχία του στην αγαθή γνώση καθώς και στην απόσταση από την αλήθεια.⁴⁸⁶ Στο σημείο αυτό ο Brentano εισάγει μια ενδιαφέρουσα οπτική για το λάθος:

«Αλλά κανείς δεν μπορεί να ονομάσει ένα λάθος καθαρό κακό, γιατί ως συμπεριφορά κρίσης περιλαμβάνει μια παράσταση και κάθε παράσταση ως τέτοια είναι από μόνη της καλό».⁴⁸⁷

Την παραπάνω θέση του την αναπτύσσει και σε σχέση με το άσχημο και το ωραίο στην αισθητική (§56-57).⁴⁸⁸ Τέλος, ενώ η γνώση «είναι αγαθό και μάλιστα ένα ύψιστο αγαθό, η έρευνα είναι επίσης πολύτιμη».⁴⁸⁹ Αν και αναγνωρίζουμε ότι «η χαρά της πλήρως αποκαλυμμένης αλήθειας είναι μεγαλύτερη, αυτή της έρευνας είναι διαρκέστερη».⁴⁹⁰ Ο Brentano καταλήγει στην ωφελμιστική διατύπωση ότι «παρ' όλα αυτά, η έρευνα είναι ωστόσο γι' αυτό πολύτιμη μόνο επειδή φέρνει γνώση».⁴⁹¹

Στη συνέχεια ο φιλόσοφός μας διερευνά το αγαθό εντός της σφαίρας των *συναισθημάτων ή των συναισθηματικών κινήσεων (Gemütsstätigkeit)*. Εδώ επανέρχεται στην αναλογία με την κρίση (*Urteil*) για να εξηγήσει τις δραστηριότητες μέσα στη συναισθηματική σφαίρα ώστε να καταλήξει στην χαρά ως «την πιο ευνοϊκή κατάσταση» και το βασικό κριτήριο του ορθού συναισθήματος.⁴⁹² Τόσο στην κρίση όσο και στο συναίσθημα υφίστανται διακρίσεις ανάλογα με το αντικείμενο, την ποιότητα, τη διάκριση, την τροπικότητα αλλά και χρονικές διακρίσεις. Έτσι στη σφαίρα του συναισθήματος υπάρχει κατ' αρχήν διάκριση ως προς το αντικείμενο – σε σχέση με τις *αισθήσεις (sinnlich)* και το *νοητικό στοιχείο (noetisch)*. Ακολουθεί η

⁴⁸⁶ *Θεμελίωση*, §53,184/169.

⁴⁸⁷ Στο ίδιο, §53,184/169 [Ein reines Übel aber kann man keinen Irrtum nennen, denn als urteilendes Verhalten schließt er ein Vorstellen ein und jedes Vorstellen als solches ist, wie wir später zeigen wollen, selbst ein Gut.]

⁴⁸⁸ Ο Brentano ασχολήθηκε και με ζητήματα αισθητικής ωστόσο δεν δημοσίευσε κάτι, μόνο μετά το θάνατό του εκδόθηκαν (1959) υπό τον τίτλο *Grundzüge der Ästhetik* (Θεμέλια της αισθητικής). Για την αισθητική του Brentano βλ. Liliana Albertazzi, *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*, 300-305 και Wolfgang Huemer, “Brentano on Beauty and Aesthetics”, στο Uriel Kriegel (εκδ.). *The Routledge Handbook of Franz Brentano and Brentano School* (London: Routledge, 2017),202-209. Σύμφωνα με τον Huemer η θέση του Brentano για την αισθητική έχει ισχυρές ψυχολογικές τάσεις και τα μόνα φαινόμενα που σχετίζονται με την αισθητική είναι ψυχολογικής υφής. (205) Ενώ οι αισθητικές αρχές δεν συγκροτούνται μέσω ενός a priori συλλογισμού αλλά από τα «κάτω προς τα πάνω» μέσω συγκεκριμένων αισθητικών εμπειριών που γνωρίζουμε μέσω της εσωτερικής αντίληψης. (206)

⁴⁸⁹ Στο ίδιο, §53, 184/169 [Weil die Erkenntnis ein Gut und ein hohes Gut ist, ist auch die Forschung wertvoll.]

⁴⁹⁰ Στο ίδιο, §53, 185/169-170 [Und wenn auch die Freude an der voll enthüllten Wahrheit am höchsten ist, so ist die an der Forschung dauernder.]

⁴⁹¹ Στο ίδιο §53 185/170 [Bei alledem ist aber die Forschung doch nur darum wertvoll, weil sie Erkenntnis bringt.]

⁴⁹² Στο ίδιο, §54, 185/170 [Die günstigste Lage ist die Freude. = Η πιο ευνοϊκή κατάσταση είναι η χαρά].

διάκριση ποιότητας – αγάπης ή μίσους, η διάκριση ανάμεσα στο τυφλό συναίσθημα και σ' εκείνο που χαρακτηρίζεται ως ορθό. Υπάρχει και η διάκριση ανάμεσα στο συναίσθημα που είναι χωρίς κίνητρο και σ' εκείνο που έχει κίνητρο.⁴⁹³ Εδώ όμως συναντούμε περισσότερες δραστηριότητες που συνδέονται άρρηκτα με το πρόσωπο που αγαπά και που πιστεύει ότι στέκεται ενώπιος ενωπίω με αυτό που αγαπά. Πρόκειται για τις διακρίσεις μεταξύ χαράς, πένθους, λαχτάρας, ελπίδας και θέλησης.⁴⁹⁴

Όπως ήδη αναφέρθηκε η χαρά στη σφαίρα των συναισθημάτων είναι για τον Brentano το διακριτικό σημείο της αγάπης όταν το αντικείμενό της πραγματοποιείται ενώ χρησιμεύει και ως κριτήριο για να αναγνωρίσουμε το καλό στη σφαίρα αυτή.⁴⁹⁵ Καθώς στη συναισθηματική σφαίρα υφίστανται δύο επιμέρους σφαίρες δραστηριότητας, δηλαδή τα *ενεργήματα των αισθήσεων (sinnlichen Akten)* και τα *νοητικά ενεργήματα (noetischen Akten)*, αναμενόμενη είναι η διαφοροποίηση του καλού σε καθεμιά.

Ο Brentano αρχικά εντοπίζει το καλό στην *ηδονή/όρεξη από τις αισθήσεις (sinnliche Lust)*, αυτή είναι ένα *ενέργημα αίσθησης (Empfindungsakt)*, δηλαδή της αντίληψης μέσω των αισθήσεών μας. Ένα τέτοιο ενέργημα διαθέτει όχι μόνο τα γνωρίσματα της παράστασης αλλά και της αναγνώρισης καθώς και της έντονης αγάπης.⁴⁹⁶ Πρόκειται μεν για αγάπη τυφλή και ενστικτώδη αλλά ανήκει στην κατηγορία των αντικειμένων που, όταν τεθούν υπό ένα γενικό πρίσμα, μας οδηγούν σε μια αγάπη που χαρακτηρίζεται ως ορθή στην περίπτωση αυτή είναι ένα αγαθό καθαυτό.⁴⁹⁷ Τέτοιες πράξεις τυφλής και ενστικτώδους αγάπης σύμφωνα με τον Brentano είναι θα λέγαμε καταδικασμένες να καταλαμβάνουν κατώτερη θέση ανάμεσα στα αγαθά των συναισθημάτων, μπορούν όμως κατά κάποιο τρόπο να αναβαθμιστούν μέσω άλλων αγαθών, έτσι λ.χ. κανείς δεν θα συνέκρινε την απόλαυση από ένα καλό πούρο με εκείνη από την ακρόαση των συμφωνιών του Μπετόβεν.⁴⁹⁸

Από την άλλη οι *νοητικές συναισθηματικές κινήσεις (noetischen Gemütsstätigkeiten)* διακρίνονται στις *τυφλές* και σε εκείνες που μπορούν να *χαρακτηρισθούν ως ορθές*.

⁴⁹³ *Θεμελίωση*, §54, 185/170.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο, §54, 185/170.

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, §54,185/170 [Die günstigste Lage ist die Freude. Sie hat das Eigentümliche, daß sie die Betätigung der Liebe ist im Glauben, das, was man liebt, sei verwirklicht. = Η πιο ευνοϊκή κατάσταση είναι η χαρά. Αυτή έχει το διακριτικό, ότι αυτή η ενεργοποίηση της αγάπης είναι στην πίστη, ότι αυτό, που κανείς αγαπά, θα πραγματοποιηθεί].

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, §54, 186/170.

⁴⁹⁷ Στο ίδιο §54, 186/170.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, §54, 186/171. Το παράδειγμα του Brentano.

Το *εγγενές αγαθό* μπορεί να βρεθεί και στις δυο κατηγορίες. Στα τυφλά νοητικά συναισθήματα μπορούμε να έχουμε μια τυφλή, δηλαδή συνηθισμένη ευχαρίστηση, ενώ μπορούμε να έχουμε και μια τυφλή θλίψη, η οποία είναι κακή.⁴⁹⁹ Να θυμίσουμε εδώ ότι η έννοια «τυφλό» στο Brentano σημαίνει ότι κάτι μπορεί να είναι αληθές ή ψευδές και διακρίνεται έτσι από μια ενδεχομενικότητα και δεν είναι με ενάργεια δοσμένο. Από την άλλη υπάρχουν τα νοητικά συναισθήματα που χαρακτηρίζονται ως ορθά, τότε έχουμε εγγενώς καλά συναισθήματα. Έτσι υπάρχει εγγενής αξία στον ευγενικό πόνο ή στη θλίψη από την αδικία ή την αποτυχία αναγνώρισης της αλήθειας. Υπάρχει αγαθό στο μίσος για κάτι που αξίζει το μίσος. Ωστόσο, το μίσος εν γένει είναι κατώτερο από την αγάπη.⁵⁰⁰

Εδώ ο Brentano συμπληρώνει ότι εφόσον η *τυφλή αισθησιακή ευχαρίστηση/ηδονή* (*blinde Sinnliche Lust*) είναι ένα κατώτερο αγαθό, δεν όμως είναι πόθος για κακό, και στο μέτρο που περιέχει ηδονή είναι αγαθό. Από την άλλη κακό είναι η απόλαυση στο κακό ως μη ορθή νοητική δραστηριότητα.⁵⁰¹ Τέλος, στη σφαίρα των νοητικών συναισθηματικών καταστάσεων περιλαμβάνεται και η αγάπη που ενεργοποιείται από την πίστη στην ύπαρξη του αγαπώμενου πράγματος. Αλλά εδώ έχει σημασία η ορθή πίστη ως προϋπόθεση της ορθής χαράς, έτσι δεν θέλω να χαίρομαι για υποτιθέμενες αρετές που δεν έχω. Στην περίπτωση αυτή η ευχαρίστησή μου λαμβάνει λάθος μορφή παρά το γεγονός ότι η αγάπη είναι εν γένει ορθή.⁵⁰²

Στη σφαίρα των συναισθημάτων το ορθό συναίσθημα είναι ένα αγαθό σε όλες τις μορφές και είναι πάντα αμιγές. Για το Brentano είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσουμε ότι στη σφαίρα των συναισθημάτων βρισκόμαστε σε μια ψυχική δραστηριότητα που περιέχει παραστάσεις, ιδέες, τις οποίες περιέχουν καλό σε διάφορους βαθμούς.⁵⁰³ Εδώ ο φιλόσοφος παρουσιάζει μια ιδιαίτερη θέση σύμφωνα με την οποία στην τρίτη κατηγορία των ψυχικών πράξεων, δηλαδή τις *παραστάσεις*, ή αλλιώς *ιδέες* στο μέτρο που είναι υπαρκτές εντός της ψυχικής μας σφαίρας ανιχνεύουμε ένα αγαθό σε διαφορετικό βαθμό κάθε φορά.⁵⁰⁴

Για το φιλόσοφο η *παράσταση* ή *ιδέα* (*Vorstellung*) μας είναι κάτι αγαπητό, ακόμα και αν δεν υπάρχει, όπως λ.χ. συμβαίνει με τις παραστάσεις που απολαμβάνουμε

⁴⁹⁹ *Θεμελίωση*, §54, 186/171.

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, §54, 186/171.

⁵⁰¹ Στο ίδιο, §54, 187/171.

⁵⁰² Στο ίδιο, §54, 187/172.

⁵⁰³ Στο ίδιο, §54, 187/172.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, §55, 188-189/173.

μέσω της λογοτεχνίας ή της μουσικής.⁵⁰⁵ Οι ιδέες για τον Brentano είναι εγγενώς κάτι πολύτιμο: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ιδέες είναι επίσης πολύτιμες από μόνες τους, και μάλιστα κάθε ιδέα θεωρείται αυτή καθαυτή».⁵⁰⁶ Επίσης: «είναι η παράσταση/ιδέα ένα αγαθό και ως τέτοιο μπορεί να αναγνωρισθεί/γνωσθεί».⁵⁰⁷ Περαιτέρω «κάθε παράσταση/ιδέα λοιπόν εμφανίζεται ως εμπλουτισμός της ζωής με αξία»,⁵⁰⁸ δηλ. η ιδέα αυτή καθαυτή προσδίδει για το Brentano αξία στη ζωή. Μάλιστα όπως τονίζει χαρακτηριστικά ακόμα και οι πιο ασήμαντες ιδέες είναι πολύτιμες έναντι μιας κατάστασης ασυνειδησίας.⁵⁰⁹ Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι οι παραστάσεις/ιδέες διαφοροποιούνται από τις τάξεις των κρίσεων και των συναισθημάτων κατά το ότι δεν έχουν αντίθετες καταστάσεις αληθούς – ψευδούς, ορθού – εσφαλμένου, αλλά οι παραστάσεις/ιδέες δεν είναι ούτε ορθές ούτε εσφαλμένες.⁵¹⁰ Έτσι, οι λανθασμένες ιδέες δεν αφορούν αυτή καθαυτή την παράσταση/ιδέα αλλά την κρίση γι' αυτήν. Η τάξη των παραστάσεων/ιδεών είναι η θεμελιώδης.⁵¹¹

Η παραπάνω θέση μπορεί να φαίνεται περίεργη - όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Brentano - καθώς προσκρούει στην αναμφισβήτητη ύπαρξη ενοχλητικών, άσχημων και κακών ιδεών/παραστάσεων, οι οποίες εν τέλει μισούνται με ένα ορθό μίσος. Για τον Brentano αυτή θα ήταν η πιο σοβαρή αντίρρηση στη θέση του ότι όλες οι ιδέες αυτές καθαυτές έχουν αξία και ως εκ τούτου είναι αγαθές.⁵¹² Υποστηρίζει όμως ότι πρόκειται για μια αντιμετώπιση αντίρρηση αν αναλογιστούμε τί πραγματικά σημαίνει μια κακή ιδέα/παράσταση: είναι η κακή ιδέα μια έννοια στενότερη από την εγγενή αξία της ιδέας καθαυτήν.⁵¹³ Ο Brentano υποστηρίζει παρά τις δυσκολίες⁵¹⁴ την

⁵⁰⁵ *Θεμελίωση*, §55, 188/172-173.

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, §55, 188/173 [Ohne Zweifel zählen auch die Vorstellungen zu dem in sich Wertvollen, und zwar (...) jede Vorstellung an und für sich betrachtet.]

⁵⁰⁷ Στο ίδιο, §55, 188/173 [...ist das Vorstellen ein Gut und als solches erkennbar.]

⁵⁰⁸ Στο ίδιο, §55, 189/173 [So erscheint jede Vorstellung als eine Bereicherung des Lebens von Wert.]

⁵⁰⁹ Στο ίδιο, §55, 189/173.

⁵¹⁰ Στο ίδιο, §56, 189/173.

⁵¹¹ Στο ίδιο, §56, 189/173-174 [Die Klasse des Vorstellens ist die fundamentale Klasse. = Η τάξη των παραστάσεων/ιδεών είναι η θεμελιώδης τάξη].

⁵¹² Στο ίδιο, §56, 190/174.

⁵¹³ Στο ίδιο, §56, 200/183.

⁵¹⁴ Ο Brentano στην προσπάθειά του να υπερασπίσει τη θέση του για την εγγενή αξία της παράστασης/ιδέας αναφέρεται στην έννοια του όμορφου και του ευχάριστου, του ωραίου και του άσχημου ιδιαίτερα σε σχέση με τις παραστάσεις/ιδέες στον τομέα της τέχνης στην §57 (193-201/177-184), αν και τα όσα αναφέρει εκεί σχετίζονται με ζητήματα αισθητικής, εντούτοις είναι ενδιαφέρουσα η προσπάθειά του να υπερασπιστεί την εγγενή αξία και αγαθότητα κάθε ιδέας στην τέχνη.

εγγενή αξία της παράστασης/ιδέας και επομένως ότι είναι μεταξύ των πραγμάτων που είναι καλά καθαυτά.⁵¹⁵

Έχοντας αναλύσει το αγαθό εντός της ψυχικής σφαίρας ο Brentano θα προχωρήσει στην πραγμάτευση του αγαθού έξω από τη σφαίρα της δικής μας δραστηριότητας. Όπως θα δούμε εδώ αγγίζει περισσότερο ζητήματα ηθικής πράξης και προτίμησης.

1.3. Το αγαθό έξω από τη σφαίρα της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας

Ο Brentano συνεχίζει τη συγκρότηση της ηθικής σφαίρας αυτή τη φορά αναζητώντας το αγαθό εκτός της δικής μας ψυχικής σφαίρας. Ο φιλόσοφος σε μια δύσκολη νοηματικά παράγραφο⁵¹⁶, ξεκινά από την κριτική θεώρηση μια βασικής θέσης που καθορίζει αποφασιστικά την αξία της ηθικής πράξης, διατυπώνοντας το ερώτημα: «είναι άξια αγάπης μόνο η δική μας ψυχική δραστηριότητα ή ακόμα και του άλλου;»⁵¹⁷ Οι απαντήσεις που δίνονται είναι κατά το φιλόσοφο δύο: α) μόνο η δική μας ψυχική δραστηριότητα αξίζει αγάπης, ενώ κάθε τι άλλο αγαπιέται μόνο ως μέσο γι' αυτήν, β) μόνο η δική μας ψυχική δραστηριότητα αξίζει αγάπης, ενώ είναι αδύνατο να αγαπήσουμε οτιδήποτε άλλο για χάρη του ίδιου.⁵¹⁸

Αν οι παραπάνω ισχυρισμοί αληθεύουν τότε κατά τον Brentano:

αν ήταν αλήθεια ότι μόνο η ιδική/ίδια μας ψυχική δραστηριότητα μπορούσε να αγαπηθεί, τότε ολόκληρος ο κόσμος θα έλεγε ψέματα στον εαυτό του, γιατί ισχυρίζεται διαρκώς το αντίθετο».⁵¹⁹

Ο Brentano θεωρεί τις δύο παραπάνω θέσεις ως παράλογες και υποστηρίζει ότι τις διαψεύδει η εμπειρία. Έτσι γι' αυτόν είναι σίγουρα ψευδές ότι μόνο η δική μας ψυχική δραστηριότητα είναι ικανή να αγαπηθεί, αφού πράξεις αυτοθυσίας και πατριωτισμού διαψεύδουν τον ισχυρισμό.⁵²⁰ Επιπροσθέτως, μια τέτοια η αντίληψη ότι είμαστε ικανοί να αγαπούμε μόνο τη δική μας ψυχική δραστηριότητα είναι κάτι που θέτει το ερώτημα του εαυτού.

⁵¹⁵ *Θεμελίωση*, §56,201/184.

⁵¹⁶ Ο μεταφραστής της αγγλικής έκδοσης αναφερόμενος στην εισαγωγική παράγραφο του Brentano γράφει: “This is a confusing passage” (Αγγλική μετάφραση *Θεμελίωσης*, σελ. 185, υποσημείωση μεταφραστή).

⁵¹⁷ Στο ίδιο, §58,202/185 [Ist nur eigene psychische Tätigkeit liebenswürdig oder noch anderes?]

⁵¹⁸ Στο ίδιο, §58,202/185.

⁵¹⁹ Στο ίδιο, §58,202/185 [Eines ist sicher: wenn es richtig wäre, daß nur eigene psychische Tätigkeit geliebt werden könne, so belügt sich die ganze Welt, denn das Gegenteil wird fort und fort versichert.]

⁵²⁰ Στο ίδιο, §58,203-204/186-187.

Πράγματι για τον Brentano η αγάπη προς τον εαυτό προϋποθέτει ότι ο εαυτός παραμένει αναλλοίωτος στο πέρασμα του χρόνου και στην ψυχοσωματική του διάσταση και ανάπτυξη, κάτι που είναι παράλογο.⁵²¹ Όταν αγαπούμε τον εαυτό μας οφείλουμε να τον αγαπούμε και στο μέλλον αλλά σύμφωνα με τον Brentano στη διάσταση αυτή αγαπούμε έναν άλλο άνθρωπο. Ακόμα και να θεωρήσουμε ότι υπάρχει μια *εκτεταμένη ομοιότητα (weitgehende Ähnlichkeit)* είναι σαφές ότι «ο άνδρας είναι πολύ ανόμοιος με το αγόρι από ό,τι αυτό με τα άλλα αγόρια». ⁵²² Στον Brentano η ενότητα της συνείδησης είναι η ενότητα του τί αντιλαμβάνεται ο καθένας με την εξωτερική και εσωτερική αντίληψη, μάλιστα η *per se* εξατομίκευση συμβαίνει όταν κανείς ταυτίζεται συνειδητά με τον εαυτό του και όχι με τον εαυτό των άλλων και είναι ιδιαίτερα σημαντική για την συγκρότηση της ταυτότητας του εγώ. ⁵²³ Φυσικά η ταύτιση αυτή δεν παραμένει ίδια καθώς η ψυχική δραστηριότητά μας αλλάζει στο χώρο και το χρόνο, επομένως θα συμφωνούσαμε με τη μπρεντανική θέση ότι όταν αγαπάμε τον εαυτό μας τον αγαπάμε ως κάθε φορά ένα διαφορετικό εαυτό.

Από την άλλη ένας άλλος τρόπος για τον Brentano να ξεκαθαρίσουμε το ζήτημα είναι να αναρωτηθούμε εμείς οι ίδιοι αν μόνο η δική μας παρούσα ευημερία αξίζει να αγαπηθεί ή και η μέλλουσα επίσης ευημερία. Είναι πρακτικά αδύνατο να βρίσκαμε κάποιον που να μη συμπεριλάμβανε και την διάσταση του μέλλοντος.⁵²⁴

Ο Brentano υποστηρίζει τέλος ότι κανείς μας δεν θεωρεί ως περίπτωση αυτοενοχοποίησης το ενδιαφέρον του για την ευτυχία των άλλων, και ότι ο εγωισμός μας οδηγεί συχνά στο να καυχόμαστε γι' αυτό. Αλλά εν γένει θα ήταν κάτι το ακατανόητο αν αυτό βασιζόταν στη θέση ότι τίποτα δεν έχει αξία πέραν της δικής μας ευτυχίας.⁵²⁵ Τέλος, είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι αυτό που αφορά τους άλλους δεν είναι μόνο ικανό να αγαπηθεί αλλά και άξιο αγάπης.⁵²⁶

Είναι χαρακτηριστική η διατύπωσή του Brentano:

Έτσι όταν προτιμάμε και επιλέγουμε να θυσιάσουμε ένα μικρότερο δικό μας αγαθό για το ασύγκριτα μεγαλύτερο όφελος των άλλων και των ευρύτερων κύκλων, τότε αυτή η συναισθηματική δραστηριότητα, αν υπάρχει, φέρει τον χαρακτήρα της ορθότητας.⁵²⁷

⁵²¹ *Θεμελίωση*, §58,204/187.

⁵²² Στο ίδιο, §58, 204/188 [Der Mann ist dem Knaben viel unähnlicher als dieser anderen Knaben.]

⁵²³ James G. Hart, "Individuality of the "I": Brentano and Today" *The Journal of Speculative Philosophy*, Volume 26 (2) (2012), 233,239.

⁵²⁴ *Θεμελίωση*, §58,205/188.

⁵²⁵ Στο ίδιο, §58,205/188.

⁵²⁶ Στο ίδιο, §58,205/188 [Es ist also Fremdes nicht nur liebbar, sondern liebenswürdig. = Είναι επίσης το ξένο όχι μόνο ικανό να αγαπηθεί, αλλά άξιο να αγαπηθεί.]

⁵²⁷ Στο ίδιο, §58,205/188 [Wenn wir so vorziehen und wählen, daß wir ein kleineres eigenes Gut opfern zum unvergleichlich größeren Nutzen anderer und weiterer Kreise, so trägt diese Gemütsstätigkeit, wenn irgendeine, den Charakter der Richtigkeit.]

Στη συνέχεια ο φιλόσοφος διερευνά την ύπαρξη άλλων εγγενών αγαθών πέρα από εκείνα που σχετίζονται με τις ψυχικές δραστηριότητες τις δικές μας και των άλλων.

1.4. Άλλα αγαθά έξω από τη σφαίρα της δικής μας ψυχικής δραστηριότητας

Ο Brentano στη συνέχεια αναζητά άλλα αγαθά εκτός της ψυχικής δραστηριότητας της δικής μας και των άλλων. Εδώ το βασικό ερώτημα είναι: «αν και άλλα πράγματα είναι αγαθά αυτά καθαυτά ή αν όλα όσα ονομάζουμε αγαθά είναι μόνο για χάρη αυτών των ψυχικών αγαθών».⁵²⁸ Η πρόθεσή του είναι να διερευνήσει το ζήτημα της ύπαρξης άλλων εγγενών αγαθών εκτός της σφαίρας των ψυχικών αγαθών. Πράγματι δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι οι άνθρωποι δεν αγαπούν τίποτα άλλο πέραν των ψυχικών δραστηριοτήτων, άλλωστε ο φιλάργυρος αγαπά το χρήμα δίχως κάποιο κίνητρο.⁵²⁹ Το ζητούμενο όμως είναι να προσδιοριστεί αν υπάρχουν άλλα πράγματα που να περιέχουν ένα στοιχείο «εγγενώς άξιο αγάπης».⁵³⁰

Η πρώτη απάντηση που δίνεται σύμφωνα με το φιλόσοφο είναι αρνητική. Ο Brentano παρουσιάζει ένα ακόμα επιχειρήμα αναλογίας. Η *ψυχική πραγματικότητα του άλλου/ξένου (fremde psychische Tätigkeit)* είναι άξια αγάπης για την ίδια, όντας και άξια αγάπης γι' αυτόν που την ασκεί. Το ίδιο θα πρέπει να ισχύει για την *ουσία των φυτών (Wesen der Pflanze)*, που χρησιμοποιούνται από τον Brentano ως παράδειγμα των φυσικών άψυχων όντων, προφανώς γιατί έχουν μεν μια τελεολογία αλλά δεν έχουν συνείδηση. Στο μέτρο που τα φυτά είναι άξια αγάπης γι' αυτά τα ίδια, δηλαδή έχουν μια εγγενή αξία, θα έπρεπε τα ίδια να αξίζουν την ίδια τους την αγάπη. Ο Brentano ολοκληρώνει το επιχειρήμα: «Αλλά γι' αυτά τα ίδια δεν είναι η φύση τους ικανή να αγαπηθεί με μια αγάπη ορθή, εδώ βέβαια η φύση τους δεν είναι ικανή για καμιά αγάπη».⁵³¹ Και συνεχίζει: «Άρα δεν είναι προς το δικό της συμφέρον⁵³², μόνο προς το συμφέρον μας, δηλ. ως μέσο αγάπης. Η αξία των φυτών δεν έγκειται στην ουσία τους».⁵³³ Θεωρούμε ότι το παραπάνω επιχειρήμα δομείται στη βάση μιας αριστοτελικής τελεολογικής οπτικής, του σκοπού δηλαδή που επιτελεί κάθε όν και εν

⁵²⁸ *Θεμελίωση*, §59,206/189 [Es fragt sich, ob auch anderes gut in sich sei, oder ob alles, was wir gut nennen, es nur um jener psychischen Güter willen sei.]

⁵²⁹ Στο ίδιο, §59,206/190.

⁵³⁰ Στο ίδιο, §59,206/190 [in sich liebenswürdig]

⁵³¹ Στο ίδιο, §59,207/190 [Analog also müßte es bei dem Wesen der Pflanze sein. Aber für diese selbst ist ihre Natur nicht mit einer richtigen Liebe liebbar, da sie ja überhaupt keiner Liebe fähig ist.]

⁵³² Δηλ. της φύσης των φυτών.

⁵³³ Στο ίδιο, §59,207/190 [Also ist sie nicht im Interesse ihrer selbst, sondern nur in unserem Interesse, d. h. als Mittel, zu lieben. Der Wert der Pflanze liegt nicht in ihrem Wesen selbst.]

προκειμένω ενός φυσικού όντος όπως τα φυτά. Το επιχείρημα φαίνεται να το διατυπώνει ο φιλόσοφος κατά την πραγμάτευση του τι θα θεωρούσαμε εγγενώς αγαθό και πρέπει να το δούμε στο πλαίσιο αυτό.

Ίσως περισσότερη σημασία έχει το συμπέρασμά του ότι εφόσον τελικά θεωρούμε ότι τα φυτά είναι εγγενώς πολύτιμα αυτό οφείλεται στο ότι:

«(...) αυτό που για μας είναι άξιο αγάπης ως μέσο, εύκολα διαμορφώνει μια στενή σχέση με αυτό που είναι άξιο αγάπης καθαυτό και δικαιολογημένης αγάπης, τότε αυτή [ενν. η αγάπη] μας παρασύρει προς αυτό: να θεωρούμε το αγαθό καθαρά ως μέσο ως αγαθό καθαυτό».⁵³⁴

Από τα παραπάνω διαφαίνεται η κατεύθυνση της μπρεντανικής σκέψης προς μια στενή θεώρηση του ψυχικού ή του πνευματικού αγαθού ως του μόνου εγγενώς αγαθού. Αξίζει εδώ να παρακολουθήσουμε τον τρόπο που ο Brentano παρουσιάζει ένα ακόμα επιχείρημα υπέρ της διεύρυνσης του πεδίου του *εγγενούς/καθαυτού πολύτιμου* (*in sich Wertvollen*). Πρόκειται για ένα επιχείρημα μεταφυσικής υφής σύμφωνα με το οποίο το εγγενές αγαθό εντοπίζεται σε όλες τις δραστηριότητες και όντα και ειδικά σε εκείνες που αφορούν στη συμπαντική αρμονία και ενότητα.⁵³⁵ Ο Brentano παραθέτει την άποψη του Γάλλου ψυχολόγου και φιλοσόφου Pierre (sic) Janet⁵³⁶ ότι το «καλό ενός όντος συνίσταται στην αρμονική ανάπτυξη των ικανοτήτων του».⁵³⁷

Για τον Brentano η θέση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη θεοδικία καθώς αν η ψυχική δραστηριότητα ήταν το μόνο εγγενές αγαθό, θα βρισκόμασταν αντιμέτωποι με την *απορία* (*Aporie*) γιατί ο Θεός δεν παραμέρισε όλα τα έμμεσα μέσα και δεν τοποθέτησε όλα τα όντα σε μια τέτοια τέλεια κατάσταση να γνωρίζουν τα πάντα και να αγαπούν με ορθό τρόπο. Τέτοιες μεταφυσικές θεωρήσεις μας οδηγούν λέει ο Brentano στο συμπέρασμα ότι «ο περιορισμός του καλού στο ψυχικό (Psychisches)

⁵³⁴ *Θεμελίωση*, §59, 207/190 [...was uns als Mittel liebenswürdig ist, leicht eine enge Assoziation mit dem an sich Liebenswürdigen und der gerechtfertigten Liebe bilde, die uns dann dazu verleite, das bloß als Mittel Gute als in sich gut anzusehen.]

⁵³⁵ Στο ίδιο, §59,207/190.

⁵³⁶ Ο Brentano αποδίδει το επιχείρημα και τη φράση στο Γάλλο ψυχολόγο και φιλόσοφο Pierre Janet (1859-1947), ωστόσο πρόκειται για τον επίσης Γάλλο φιλόσοφο Paul Janet (1823-1899). Ο Paul Janet έχει γράψει ένα έργο με τίτλο *La Morale*, Paris, 1874. Ο Émile Beaussire χρησιμοποιεί στο άρθρο του για την εξελικτική ηθική του Herbert Spencer την ίδια φράση με το Brentano. ("LA MORALE LAIQUE: LA MORALE ÉVOLUTIONNISTE DE M. HERBERT SPENCER." *Revue Des Deux Mondes* (1829-1971) 46, no. 2 (1881), 319.

⁵³⁷ *Θεμελίωση*, §59,207/190.

δεν είναι βάσιμος». ⁵³⁸ Πράγματι, με βάση τα παραπάνω, όλα τα όντα και οι καταστάσεις του κόσμου θα θεωρούνταν εγγενώς αγαθές.

Ωστόσο, το αντεπιχείρημα αυτό για το φιλόσοφο δεν είναι αρκετά ισχυρό. Το επιχείρημα αυτό βασίζεται στη θέση πως εφόσον ό,τι αξίζει την αγάπη είναι προς το συμφέρον το δικό μας ή των άλλων, αν αυτό σημαίνει ότι είναι μέσο για τις ψυχικές δραστηριότητες τις δικές μας ή των άλλων, τότε είναι μια απλή λήψη ζητουμένου (*petitio principii*). Αν όμως από την άλλη με το επιχείρημα νοείται ότι το αγαθό είναι αντικείμενο ενός δικαιολογημένου ενδιαφέροντος και συνεπώς συνδέεται αποκλειστικά με την ύπαρξη όντων ικανών για κάτι τέτοιο, τότε αντιμετωπίζουμε μια παρανόηση. ⁵³⁹

Είναι ενδιαφέρον ότι στην αναίρεση του παραπάνω επιχειρήματος ο Brentano επανέρχεται στην αναλογία του αγαθού με το αληθές και υποστηρίζει την αντικειμενική ύπαρξη του αγαθού κατ' αναλογία με εκείνη του αληθούς. Διαπιστώνουμε για μια ακόμα φορά τον ιδιότυπο μεταηθικό ρεαλισμό του. Έτσι το να είναι ένα αντικείμενο αγαθό είναι για το Brentano η αντικειμενική προϋπόθεση ώστε να είναι σωστή κάθε αγάπη που κατευθύνεται σε αυτό. Λέγοντας όμως κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται ότι υπάρχει κάποιος που είναι όντως παρών και ίσως έχει τέτοιο ενδιαφέρον. Εδώ μας είναι ξανά χρήσιμη η αναλογία με το αληθές.

Το να πει κανείς: είναι αληθινό, σημαίνει ότι κάτι μπορεί να κριθεί με μια σωστή αναγνωριστική κρίση, έτσι με αυτό δεν λέει, ότι κάποιος πρέπει να υπάρχει. Αυτό που είναι, θα έμενε [έτσι], ακόμα κι αν δεν υπήρχε κανείς να το αναγνωρίσει. ⁵⁴⁰

Μεταφέροντας το παραπάνω στην περίπτωση των φυτών λέει ο Brentano θα οδηγηθούμε σε ένα ξεκάθαρο σόφισμα. Αν για να ισχύει για μένα κάποιο χαρακτηριστικό ενός άλλου ατόμου, τότε πρέπει να ισχύει και γι' αυτό το άλλο άτομο. Αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό για τα φυτά λέει ο Brentano, αφού είναι αδύνατο τα χαρακτηριστικά ενός φυτού να είναι αληθινά γι' αυτό, γιατί δεν μπορεί να τα αναγνωρίσει. Επομένως τα χαρακτηριστικά των φυτών δεν έχουν καμιά αλήθεια για μας! ⁵⁴¹

Όλα αυτά μπορεί να έχουν αξία για το μεταφυσικό αλλά όχι για τον ηθικό φιλόσοφο. Εδώ ο Brentano προβαίνει σε μια σημαντική παρατήρηση καθώς δίνει

⁵³⁸ *Θεμελίωση*, §59, 207/191 [daß die Beschränkung des Guten auf Psychisches nicht haltbar ist.]

⁵³⁹ Στο ίδιο, §59, 208/191.

⁵⁴⁰ Στο ίδιο, §59, 208/191. [Sagt man, wahr besage, daß etwas in einem richtigen aner kennenden Urteil beurteilt werden könne, so ist damit nicht gesagt, daß es einen solchen geben müsse. Was ist, bliebe bestehen, auch wenn niemand wäre, der es anerkennte.]

⁵⁴¹ Στο ίδιο, §59, 208/191.

προτεραιότητα στο αποτέλεσμα των πράξεων πέραν από την όποια εγγενή αξία των ίδιων των ενάρετων διαθέσεων. Ειδικότερα, τονίζει ότι:

Είτε υποθέσει κανείς, για παράδειγμα, ότι οι ενάρετες διαθέσεις είναι αυτές καθαυτές ανώτερες από τις αντίθετες, είτε μόνο σε σχέση με τις πράξεις—σε κάθε περίπτωση οι πράξεις είναι υπερισχύουσας αξίας, και επομένως η αξία της διάθεσης εξαιτίας του καλού, που προέρχεται από αυτό, [είναι] το πρακτικά πιο σημαντικό.⁵⁴²

Διαπιστώνουμε δηλαδή την υιοθέτηση μιας συνεπειοκρατικής και όπως θα δούμε στη συνέχεια ωφελμιστικής στάσης από τον Brentano.

Η τελική θέση του σε σχέση με το αρχικό ερώτημά του είναι ότι τα ψυχικά αγαθά είναι ύψιστης θέσης και αξίας εντός της σφαίρας επιρροής μας, ώστε όποια εγγενή αξία και να αναγνωρίσουμε στα φυσικά αγαθά αυτή είναι αμελητέα.⁵⁴³

Έτσι ο Brentano εντοπίζει το εγγενές αγαθό στην ψυχική δραστηριότητα τη δική μας και των άλλων και συγκεκριμένα: α) κάθε *παρουσίαση/ιδέα* είναι εγγενώς αγαθή, β) στην *κρίση* κάθε γνώση είναι εγγενώς αγαθή και γ) σε κάθε *συναίσθημα/δραστηριότητα/συναίσθημα* η δικαιολογημένη αγάπη (δηλ. η ευνοϊκή στάση) και η ευχαρίστηση είναι εγγενώς αγαθές.⁵⁴⁴

Εν τέλει, ένα ερώτημα προκύπτει αβίαστα: είναι τα ίδια πράγματα αγαθά για όλους; Ο Brentano απαντά πως το ερώτημα έχει διττή σημασία. Αν εννοούμε ότι το ίδιο εγγενές αγαθό αφορά όλα τα όντα, τότε προφανώς δεν μπορούμε να απαντήσουμε καταφατικά. Αν από την άλλη εννοούμε ότι είναι επιθυμητό να υπάρχει για όλους ένα οποιοδήποτε δεδομένο εγγενές αγαθό, τότε η απάντηση είναι καταφατική.⁵⁴⁵

Το κυριότερο όμως για την ηθική μας πράξη είναι ότι όχι μόνο η δική μας τελειότητα είναι αξία αγάπης αλλά και των άλλων, ενώ η τελειότητα του άψυχου φυσικού και ζωικού κόσμου και η θεώρησή του ως τέτοιας υφής, δεν οδηγεί σε διαφοροποιήσεις στην ηθική πράξη, στην ορθότητα ή το λάθος της αγάπης. Και το πιο σημαντικό:

όπως το ίδιο είναι αληθές για όλους, το ίδιο επίσης είναι αγαθό για όλους.⁵⁴⁶

⁵⁴² *Θεμελίωση*, §59,208-209/191-192 [Ob man annimmt, daß zum Beispiel tugendhafte Dispositionen in sich selbst vorzüglicher seien als die entgegengesetzten oder nur in Ordnung zu den Akten, — jedenfalls sind die Akte von überwiegendem Werte und darum der Wert der Disposition wegen des Guten, das daraus hervorgeht, das praktisch Wichtigere.]

⁵⁴³ Στο ίδιο, 59,209/192.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, 59,209/192.

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, §60,209-210/192-193

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, §60,210/193 [wie dasselbe wahr für alle ist, so ist dasselbe auch gut für alle.]

Στην επόμενη ενότητα θα δούμε πως ο Brentano συγκροτεί μια ωφελμιστική ηθική μέσα από την αναφορά στις σχέσεις αξίας των αγαθών και διατυπώνει τη δική του ιδιαίτερη «κατηγορική προσταγή».

1.5. Οι σχέσεις αξίας των αγαθών και οι περιπτώσεις άμεσης γνώσης του καλύτερου. Οι «νόμοι» προτίμησης ως τροπικότητες του ηθικού πράττειν και περιπτώσεις μη εφαρμογής τους.

Ο Brentano έχοντας ξεκαθαρίσει α) την έννοια του καλύτερου και β) ότι οι άμεσες γνώσεις των σχέσεων αξίας μέσω των οποίων αναγνωρίζουμε ένα καλό είναι πάντα περιπτώσεις προτίμησης που χαρακτηρίζονται ως ορθές, προχωρά στην παρουσίαση συγκεκριμένων περιπτώσεων προτίμησης. Πρόκειται για εκτενέστερη παρουσίαση των λεγόμενων «νόμων προτίμησης» που έχει αναφέρει στην *Προέλευση*. Εδώ γίνεται περισσότερο αναλυτικός εφόσον στόχος του είναι να καθοδηγήσει την ηθική πράξη.

Ο Brentano συγκροτεί τις τροπικότητες ηθικής πράξης μέσα από τους «νόμους προτίμησης». Οι νόμοι αυτοί θεμελιώνονται στην ποσοτική αρχή του αθροίσματος. Στην ουσία είναι το υπόβαθρο του ηθικού πράττειν στο οποίο τελικά θα οδηγήσει η επιλογή για την πραγμάτωσή του. Ο Brentano κάνει μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στην *προτίμηση* (*Vorziehen*) και την *επιλογή* (*Wählen*). Η προτίμηση είναι το ορθολογικό υπόβαθρο της ηθικής μας πράξης, μια «γενικότερη έννοια».⁵⁴⁷ Είναι θα λέγαμε η ηθική πράξη *in vitro*. Παρ' όλα αυτά όμως είναι για το φιλόσοφο οι νόμοι της προτίμησης ιδιαίτερα σημαντικοί γι' αυτό και τους παρουσιάζει αναλυτικά.

Συγκεκριμένα:

(1) Προτιμούμε κάτι που είναι αγαθό/καλό και είναι γνωστό ότι είναι καλό, σε σχέση με εκείνο που είναι κακό και είναι γνωστό ότι είναι κακό. Ως παράδειγμα δίνεται η προτίμησή μας της χαράς έναντι της λύπης, της γνώσης έναντι της άγνοιας.

(2) Προτιμούμε την ύπαρξη ενός αγαθού/καλού σε σχέση με την ανυπαρξία του. Αντίθετα προτιμούμε την ανυπαρξία του κακού σε σχέση με την ύπαρξή του.

(3) Προτιμούμε ένα αμιγές αγαθό σε σχέση με την πρόσμειξή του με ένα κακό. Αντίθετα προτιμούμε ένα κακό σε πρόσμειξη με ένα καλό/αγαθό αντί της καθαρής κατάστασης του κακού.

⁵⁴⁷ *Θεμελίωση*, §64, 218/200 [Vorziehen ist der allgemeinere Begriff. = Η επιλογή/το επιλέγειν είναι η γενικότερη έννοια].

(4) Προτιμούμε ένα ολόκληρο καλό/αγαθό σε σχέση με μέρος του, όπως προτιμούμε ένα μέρος του κακού σε σχέση με το σύνολό του.⁵⁴⁸

Ο Brentano θεωρεί ότι οι παραπάνω «νόμοι» είναι δυνατό να αφορούν και τη χρονική διάσταση. Σε αυτήν εφαρμόζεται επίσης η αρχή του αθροίσματος, έτσι: «Η ίδια χαρά αν κρατήσει μια ώρα είναι καλύτερη παρά αν σβήσει σε μια στιγμή».⁵⁴⁹

Ο Brentano υποστηρίζει ότι εδώ χρειαζόμαστε να συμπεριλάβουμε και τις διαφορές βαθμού, δηλ. περιπτώσεις στις οποίες η αξία των πραγμάτων γίνεται μεγαλύτερη όταν αυτά συνδυάζονται με άλλα πράγματα αξίας. Έτσι ανάμεσα σε δύο όμοιες απολαύσεις, προτιμούμε την εντονότερη απόλαυση. Αντίθετα, ανάμεσα σε δύο όμοια κακά, το εντονότερο δεν προτιμάται.⁵⁵⁰ Το πεδίο της έντασης εντοπίζεται στη σφαίρα των αισθήσεων και γενικά των επιδράσεων της αίσθησης μας λέει ο Brentano, περιοριζόμενος σε ένα καθαρά αισθησιοκρατικό πλαίσιο.⁵⁵¹

(5) Προτιμούμε το πιο πιθανό από δύο εξίσου πολύτιμα αγαθά. Νομίζουμε ότι δεν είναι τυχαίο ότι στην *Προέλευση* σε υποσημείωση⁵⁵² εξηγεί με τον παραπάνω νόμο της προτίμησης την αρχή που συνιστά θα λέγαμε τη δική του «κατηγορική προσταγή»: «*Επιλέξτε το καλύτερο μεταξύ των σκοπών που είναι εφικτοί*».⁵⁵³ Εδώ ο φιλόσοφος διατυπώνει την ωφελμιστική θέση ότι όταν ένα μεγαλύτερο αγαθό με μικρότερη πιθανότητα ύπαρξης ανταγωνίζεται ένα μικρότερο αγαθό που είναι πιο πιθανό να επιτευχθεί, τότε πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη τις πιθανότητες ώστε να κάνουμε τη σωστή επιλογή.⁵⁵⁴

Όλοι οι παραπάνω νόμοι της προτίμησης βασίζονται στο νόμο της άθροισης, ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις προτιμήσεων που χαρακτηρίζονται ως ορθές αλλά εκεί το καλύτερο δεν προκύπτει από το νόμο της άθροισης. Σε αυτές «η προτίμηση συνδέεται με μια ποιοτική διαφορά».⁵⁵⁵ Έτσι η θετική γνώση (τι είναι κάτι) είναι προτιμότερη από την αρνητική γνώση (τι δεν είναι κάτι), λ.χ. όσο ωφέλιμη και αν είναι η γεωμετρία, αφού μας αποκαλύπτει «γενικούς νόμους» (*allgemeine Gesetze*), η αξία της θα μειωνόταν σημαντικά αν αποδεικνυόταν ότι δεν υπάρχουν φυσικά εκτατά

⁵⁴⁸ *Θεμελίωση*, §61,211/194.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, §61, 211-212/195 [Die gleiche Freude, wenn sie eine Stunde währt, ist besser, als wenn sie im Augenblick schon erlischt.] Στο σημείο αυτό ο Brentano αναφέρεται στο γνωστό επιχείρημα του Επίκουρου για το θάνατο και το απορρίπτει υπό το πρίσμα της αρχής του αθροίσματος.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο, §61, 212/195.

⁵⁵¹ Στο ίδιο, §61,212/195.

⁵⁵² Προέλευση §17, 52-53/CS13.

⁵⁵³ Στο ίδιο, §17, /CS13. [...wähle das Beste unter dem Erreichbaren! = ...επίλεξε το βέλτιστο μεταξύ των εφικτών!].

⁵⁵⁴ *Θεμελίωση*, §61,212-213/195.

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, §61,213/196 [... der Vorzug sich an eine qualitative Differenz knüpft.]

αντικείμενα.⁵⁵⁶ Εδώ ο φιλόσοφος δεν διατυπώνει σαφώς ένα νόμο προτίμησης, μας εφιστά όμως την προσοχή στην ποιοτική διάσταση.

(6) Προτιμούμε ένα συναίσθημα αγάπης από ένα συναίσθημα μίσους. Αυτή είναι μια περίπτωση ποιοτικής διάκρισης της ορθής προτίμησης σύμφωνα με τον Brentano.⁵⁵⁷ Στη συνέχεια προσθέτει περιπτώσεις ποιοτικής προτίμησης.

(7) Η ευχαρίστηση από αυτό που είναι καλό προτιμάται έναντι της ευχαρίστησης από αυτό που είναι κακό. Και ο πόνος σε σχέση με το κακό τοποθετείται πάνω από τον πόνο σε σχέση με το καλό.⁵⁵⁸

Ο Brentano στη συνέχεια αναφέρεται στην περίπτωση της άντλησης ευχαρίστησης από το κακό στην οποία εντοπίζει ένα ποιοτικό σφάλμα που όμως μας τελικά οδηγεί στην ελευθερία από το κακό. Έτσι:

(8) Η ευχαρίστηση από αυτό που είναι κακό είναι κάτι καλό στο μέτρο που είναι ευχαρίστηση, ταυτόχρονα ένα κακό στο μέτρο που είναι ένα λάθος συναίσθημα, είναι σ' ένα μεγαλύτερο βαθμό κακό, αλλά όχι «καθαρά κακό» (reines Übel).⁵⁵⁹ Θεωρούμε ότι με τη φράση «καθαρά κακό» ο Brentano εννοεί το καθαρά ηθικό κακό, αυτό που είναι στη μορφή και στο περιεχόμενό του κακό.

Ως συνέχεια της παραπάνω σκέψης δίνεται η θέση ότι:

(9) Η απόρριψη της ευχαρίστησης από το κακό δεν είναι μια απλή επιτέλεση πράξης μίσους, αλλά μια πράξη προτίμησης στην οποία η ελευθερία από το κακό επιλέγεται έναντι της κατοχής του καλού.⁵⁶⁰

Συνακόλουθα:

(10) Πρέπει να προτιμούμε την ελευθερία από το κακό, η οποία είναι μια προτίμηση που χαρακτηρίζεται ως ορθή. «Καλύτερα καμιά ευχαρίστηση, παρά ευχαρίστηση στο κακό».⁵⁶¹

(11) Η δυσαρέσκεια για το κακό, δηλ. η *μετάνοια* (*Reue*) είναι μια ορθή προτίμηση. Η δυσαρέσκεια για τον πόνο απέναντι στην καταπιεσμένη αθωότητα ή στον πόνο που μας προξενεί η συνειδητοποίηση ότι έχουμε κάνει κακό, είναι κάτι καλό για το Brentano, μια κατάσταση ακριβώς αντίστροφη σε σχέση με την

⁵⁵⁶ *Θεμελίωση*, §61,213/196.

⁵⁵⁷ Στο ίδιο, §61,213/196.

⁵⁵⁸ Στο ίδιο, §61,213/196.

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, §61,213/196. [Sie (= Die Lust) ist überwiegend schlecht, aber kein reines Übel. = Αυτή (= η ευχαρίστηση) είναι κυρίως άσχημη/κακή, αλλά όχι καθαρά (ηθικά) κακή.] Το επίθετο schlecht στα γερμανικά σημαίνει το κακό αλλά και το άσχημο, το επίθετο Übel χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του böse και έχει κυρίως ηθική σημασία.

⁵⁶⁰ Στο ίδιο, §61,213/196.

⁵⁶¹ Στο ίδιο, §61,213/196. [... lieber keine Lust als Lust an Schlechtem.]

ευχαρίστηση από το κακό. «Ένας τέτοιος πόνος για τα κακά πράγματα είναι συντριπτικά ευχάριστος, αλλά όχι αγνός. Δεν είναι καθαρό καλό. Ένα καθαρό αγαθό θα ήταν η ευγενής χαρά στη θέα του αντίθετου από αυτό για το οποίο έχει κανείς ώρα λόγους να θρηνεί».⁵⁶²

(12) Τέλος, μια άλλη προτίμηση ποιοτικής υφής που δεν υπόκειται στην αρχή της άθροισης είναι μια διαδικασία που οδηγεί από το καλό στο κακό ή από το μεγαλύτερο καλό στο λιγότερο καλό, αυτή συγκρίνεται με τη διαδικασία που οδηγεί από το κακό στο καλό ή από το μικρότερο καλό στο μεγαλύτερο καλό. Η τελευταία αυτή διαδικασία είναι προτιμότερη σύμφωνα με τον Brentano ακόμα και αν έχουμε το ίδιο «ποσό» καλού. Προτιμότερη είναι η *bonum progressionis*, δηλ. η πρόοδος στο αγαθό, παρά η *malum regressionis*, η οπισθοδρόμηση/υποχώρηση στο κακό.⁵⁶³

Την παραπάνω μπρεντανική σκέψη ο Chisholm τη σχηματοποιεί ως εξής:

«Αν Α είναι μια κατάσταση στην οποία ένα συγκεκριμένο ποσό αξίας x αυξάνεται σε ένα μεγαλύτερο ποσό y, και αν Β είναι όπως το Α εκτός από το ότι στο Β υπάρχει μια μείωση από τη μεγαλύτερη ποσότητα της αξίας y σε ένα μικρότερο ποσό z, τότε το Α είναι προτιμότερο από το Β».⁵⁶⁴

Ο Brentano ολοκληρώνει τους παραπάνω «νόμους» προτίμησης επισημαίνοντας ότι ισχύουν για αγαθά που ανήκουν στις ίδιες τάξεις. Υπάρχει όμως και μια άλλη πραγματικότητα, πιο συνηθισμένη όπως αναγνωρίζει και αφορά στην σύγκριση αγαθών σε διαφορετικές τάξεις. Η πιο γνωστή διαφωνία είναι το αν η γνώση ή η ευχαρίστηση είναι προτιμότερη.⁵⁶⁵

⁵⁶² *Θεμελίωση*, §61,214/196 [Ein solcher Schmerz über Schlechtes gefällt überwiegend, aber nicht rein. Es ist kein reines Gut. Ein reines Gut wäre die edle Freude beim Anblick des Gegenteils von dem, worüber man jetzt zu trauern Grund hat.]

⁵⁶³ Στο ίδιο, §61,214/196-197. [Zu den Fällen als richtig charakterisierter Bevorzugung, die sich ebenfalls nicht dem Summierungsprinzip unterordnen lassen, zählt auch der folgende: Wenn wir uns einen Prozeß vorstellen, der von Gutem zu Schlechtem oder von größerem Guten zu geringerem Guten führt und ihn mit dem in umgekehrter Richtung verlaufenden vergleichen, so scheint uns dieser als der vorzügliche. Und dies auch dann, wenn die Summe des Guten hier und dort die gleiche wäre. Auch diese Bevorzugung ist als richtig charakterisiert. Man kann in diesem Sinne von einem *bonum progressionis* und einem *malum regressus* sprechen.= Στην περίπτωση της χαρακτηριζόμενης ως ορθής προτίμησης, η οποία επίσης δεν μπορεί να υποταχθεί στην αρχή της άθροισης, μετράει επίσης το εξής: εάν φανταστούμε μια διαδικασία, η οποία οδηγεί από το αγαθό στο κακό ή από το μεγαλύτερο καλό στο μικρότερο καλό και αυτή με εκείνη [ενν. τη διαδικασία] που πηγαίνει στην αντίθετη κατεύθυνση συγκρίνουμε, μας φαίνεται έτσι ως η υπέροχη. Και αυτό επίσης ύστερα, ακόμα και αν το άθροισμα των αγαθών εδώ και τώρα ήταν το ίδιο. Αυτή η προτίμηση χαρακτηρίζεται ως ορθή. Με αυτή την έννοια μπορεί κανείς να μιλήσει για *bonum progressionis* και για ένα *malum regressus*.]

⁵⁶⁴ Roderick M Chisholm, "Brentano's Theory of Correct and Incorrect Emotion." *Revue Internationale de Philosophie* 20, no. 78 (4) (1966), 408.

⁵⁶⁵ *Θεμελίωση*, §62,214/197.

Η εδραίωση της ανωτερότητας μιας τάξης (*Klasse*) αγαθών απέναντι στην άλλη είναι δυνατή μόνο μέσα από τη σύγκριση ανάμεσα στα καλύτερα παραδείγματα ανάμεσα στις τάξεις αυτές τονίζει ο Brentano.⁵⁶⁶ Για να το δείξει αυτό χρησιμοποιεί τη σύγκριση δύο αδιαμφισβήτητων αγαθών: της άμεσης γνώσης/ενόρασης (*Einsicht*) και της ορθής αγάπης (*richtiger Liebe*). Παραθέτει την πιο διαδεδομένη θέση: «κάθε πράξη ευγενούς αγάπης (...) είναι από μόνη της τόσο μεγάλο αγαθό που ξεπερνά κάθε επιστημονική γνώση».⁵⁶⁷ Τη θέση αυτή τη βρίσκει «μάλιστα παράλογο» (*geradezu absurd*). Κάθε πράξη ευγενούς αγάπης είναι ένα πεπερασμένο αγαθό, τονίζει ο Brentano, ενώ και η άμεση γνώση, η ενόραση, που φιλόσοφοι όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης τοποθετούν σε υψηλότερη αξία, είναι επίσης κάτι πεπερασμένο. Αν επικαλεστούμε την αρχή της άθροισης των αγαθών θα οδηγηθούμε σε μια ατέρμονη διαδικασία με αποτέλεσμα η αξία του αθροίσματος να υπερβαίνει κάθε φορά το μεμονωμένο αγαθό.⁵⁶⁸

Στο σημείο αυτό ο Brentano προσθέτει ότι είναι το ίδιο αδύνατο να αναγνωρίσουμε σε μεμονωμένες περιπτώσεις κατά πόσον μια βέβαιη γνώση (*gewisse Erkenntnis*) είναι τελικά πολυτιμότερη (*wertvoller*) από μια συγκεκριμένη ευχαρίστηση (*bestimmte Lust*), και ο λόγος είναι ότι δεν έχουν όλες οι γνώσεις την ίδια αξία.⁵⁶⁹ Μια λύση στο αδιέξοδο μπορεί να δοθεί μέσα από το φαινόμενο της προτίμησης που προσφέρει ένα κριτήριο γενικότερης φύσης, έτσι με βάση αυτό, θα εγκαταλείψουμε μια τυφλή ευχαρίστηση για μια γνώση.⁵⁷⁰

Υπάρχουν όμως εκτός από τις περιπτώσεις στις οποίες αποτυγχάνουμε να έχουμε μια ορθή προτίμηση και άρα να εντοπίσουμε μια διαφορά στην αξία, και εκείνες οι περιπτώσεις που δεν υπάρχει πραγματικά τέτοια διαφορά. Μια τέτοια περίπτωση είναι παρούσα στη διαπίστωση ότι είναι άσχετο αν μια αξία αφορά εμάς ή τους άλλους. Όσο λάθος είναι να θεωρούμε πως μόνο ό,τι αφορά τον εαυτό μας είναι άξιο αγάπης, άλλο τόσο είναι λάθος να θεωρούμε ότι ένα αγαθό έχει μεγαλύτερη αξία επειδή αφορά τον εαυτό μας.⁵⁷¹

⁵⁶⁶ *Θεμελίωση*, §62,214/197.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, §62,215/197 [Jeder Akt edler Liebe (...) sei in sich selbst ein so hohes Gut, daß er besser sei als alle wissenschaftliche Erkenntnis].

⁵⁶⁸ Στο ίδιο, §62,215/197.

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, §62,215/198.

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, §62/215/198.

⁵⁷¹ Στο ίδιο, §62/215-216/198.

Εδώ ο Brentano υπογραμμίζει ότι αυτή «είναι μια θεμελιώδης γνώση για την ηθική».⁵⁷² Μια ηθική αρχή δηλαδή δεοντοκρατικής υφής: αυτή της αξίας όλων των ανθρώπων και της ίσης αξίας των αγαθών ανεξάρτητα από τον αποδέκτη τους. Πρόκειται για μια αρχή που κινείται μεταξύ εγωισμού και αλτρουισμού σύμφωνα με τον Brentano.

Το μόνο που είναι σωστό είναι να αγαπάμε και να προτιμάμε σύμφωνα με το μέτρο της αληθινής αξίας, δηλαδή να προτιμάμε το μεγαλύτερο καλό από το μικρότερο, ακόμα κι αν αποδειχθεί ότι εμείς οι ίδιοι μείνουμε με άδεια χέρια, αλλά και αν αποδειχθεί να ισχύει ότι το μεγαλύτερο καλό είναι δικό μας.⁵⁷³

Αν η παραπάνω διατύπωση είναι τώρα ασαφής θα κατανοηθεί καλύτερα μας λέει ο Brentano στην τελική θεώρηση του ύψιστου πρακτικού αγαθού.

1.6. Το ύψιστο πρακτικό αγαθό και η «κατηγορική προσταγή» του Brentano. Η ωφελμιστική κατεύθυνση της ηθικής του.

Ο Brentano ολοκληρώνει την ηθική θεωρία του με μια ανάλυση του ύψιστου πρακτικού αγαθού που το συσχετίζει με την ορθή επιλογή. Ο Brentano αναγνωρίζει ότι η μέχρι τώρα συζήτηση για τη σωστή αγάπη και προτίμηση είναι δυνατό να κατευθύνονται σε κάτι έξω από τη δύναμή μας, σε κάτι που δεν τίθεται υπό τους όρους της πραγματοποίησης, πρόκειται δηλαδή για μια θεωρητική προτίμηση. Η ηθική όμως απαιτεί να επιτελούμε ή να απέχουμε από ορισμένες πράξεις.⁵⁷⁴ Η ηθική αφορά όχι απλώς την αγάπη, το μίσος και την προτίμηση, αλλά πιο συγκεκριμένα την *θέληση (Wollen)* και την *επιλογή (Wählen)*. Καθώς η ηθική πράξη σημαίνει πάντα να θέλεις και να επιλέγεις να πράττεις εκείνο που θεωρείς ορθό, είναι λογικό ο φιλόσοφός μας να εστιάζει σε αυτό στην πορεία προς τον καθορισμό του ύψιστου πρακτικού αγαθού, δηλαδή του πρακτέου.

Είναι σημαντικό να ξεκαθαρίσουμε ότι «η προτίμηση (*Vorziehen*) είναι η γενικότερη έννοια».⁵⁷⁵ Η επιλογή (*Wählen*) από την άλλη «είναι μια προτίμηση, αλλά δεν είναι όλες οι προτιμήσεις μια επιλογή».⁵⁷⁶ Για να έχουμε μια επιλογή πρέπει να συντρέχουν δύο προϋποθέσεις: α) να έχουμε μια απόφαση και β) να κατευθύνεται η

⁵⁷² *Θεμελίωση*, §62,216/198 [eine fundamentale Erkenntnis für die Ethik]

⁵⁷³ Στο ίδιο, §62,216/198 [Richtig allein ist, zu lieben und zu bevorzugen nach dem Maße des wahren Wertes, dem größeren Gute also den Vorzug vor dem kleineren zu geben, auch wenn es sich zeigen sollte, daß wir dann selbst leer ausgehen, aber auch, wenn es sich zeigen sollte, daß das größere Gut das unsere ist.]

⁵⁷⁴ Στο ίδιο, §64,218/200.

⁵⁷⁵ Στο ίδιο, §64,218/200 [Vorziehen ist der allgemeinere Begriff.]

⁵⁷⁶ Στο ίδιο, §64,218/200 [Das Wählen ist ein Vorziehen, aber nicht alles Vorziehen ein Wählen.]

απόφαση αυτή σε κάτι που είναι στην αρμοδιότητά μας και που μπορεί να πραγματοποιηθεί στη βάση της θέλησής μας.⁵⁷⁷

Το αποφασίζει δεν σημαίνει πάντα θέλει, αλλά κάθε θέληση είναι μια απόφαση και τα ενεργήματα της θέλησης αφορούν πάντα κάτι που πρόκειται να εκπληρώσουμε εμείς οι ίδιοι. Επομένως είναι κρίσιμο για την ηθική πράξη ότι σύμφωνα με τον Brentano μπορούμε να θέλουμε μόνο ό,τι βρίσκεται στη δύναμή μας.⁵⁷⁸ Η θέληση ορίζεται ως η επιθυμία που περιλαμβάνει μια απόφαση που έχει ως αντικείμενό της κάτι που εμείς οι ίδιοι μπορούμε να πραγματοποιήσουμε και αναμένουμε με βεβαιότητα να συμβεί ως αποτέλεσμα της επιθυμίας μας, πρόκειται για μια έννοια ιδιαίτερα περίπλοκη.⁵⁷⁹

Η θέληση δεν είναι ένα θεμελιώδες/στοιχειώδες φαινόμενο δηλ. μη περαιτέρω αναλύσιμο, όπως είναι η αγάπη ή η γνώση, το κόκκινο, ο χώρος.⁵⁸⁰ Αντίθετα περιέχει πολλαπλότητα στοιχείων τα οποία ανάγονται σε άλλα φαινόμενα όπως τις έννοιες της αγάπης που περιλαμβάνει μια προτίμηση, της κρίσης με πεποίθηση, την πραγματοποίηση ενός σκοπού.⁵⁸¹ Εδώ όμως δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι μέσα από την ανάλυση των συστατικών εννοιών της θέλησης μπορούμε να έχουμε επίγνωση του τι είναι στην πραγματικότητα η θέληση.⁵⁸² Ο Brentano είναι θα λέγαμε ένας εμπειριστής στην προσέγγιση της θέλησης και άρα της ηθικής πράξης.

Αν και ένας άνθρωπος μπορεί, μας λέει ο Brentano, να έχει ασκηθεί να αγαπά και να μισεί, αν δεν έχει εμπειρία ενός ενεργήματος της θέλησης, τότε αδυνατεί να κατανοήσει την ανάλυσή της. Αυτό δεν σημαίνει ότι η θέληση είναι στοιχειώδης και μη αναλύσιμη έννοια, αυτό άλλωστε το έχει ξεκαθαρίσει, αλλά ότι είναι αναλύσιμη μόνο υπό το πρίσμα της εμπειρίας.⁵⁸³ Τελικά, για τον Brentano, στη σφαίρα των φαινομένων ενδιαφέροντος (*Interessephänomen*) - μια άλλη ορολογία για τα συναισθήματα - αν και υπάρχουν διαφορές λεπτομέρειας σε φαινόμενα όπως η

⁵⁷⁷ *Θεμελίωση*, §64,218/200. [a) es muß ein Entscheiden sein, b) es muß auf etwas gerichtet sein, was wir selbst zu vollbringen haben und kraft unseres Begehrens vollbringen können. = α) πρέπει να υπάρχει μια απόφαση, β) αυτή πρέπει να αφορά, αυτό που εμείς οι ίδιοι κατορθώνουμε και δυνάμει της επιθυμίας μπορούμε να κατορθώσουμε.]

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, §64,219/201.

⁵⁷⁹ Στο ίδιο, §64,219/201.

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, §64,219/201 [Das Wollen ist also kein elementares Phänomen in dem Sinne etwa wie Lieben oder Anerkennen oder Rotes oder Ort. = Η θέληση δεν είναι επίσης ένα θεμελιώδες/στοιχειώδες φαινόμενο με την έννοια όπως η αγάπη, ή αναγνώριση, ή το κόκκινο ή ο χώρος.]

⁵⁸¹ Στο ίδιο, §64,219/201.

⁵⁸² Στο ίδιο, §64,219/201.

⁵⁸³ Στο ίδιο, §64,220/202.

αγάπη και το μίσος, η διάκριση σε *συναίσθημα* (*Fühlen*) και *θέλαιν* (*Wollen*) είναι ανεπαρκής.

Πέρα από αυτές τις χρήσιμες αναλύσεις ωστόσο χρειαζόμαστε μια απάντηση στο ερώτημα:

Πότε μια απόφαση προσανατολίζεται στον σωστό σκοπό;⁵⁸⁴

Η απάντηση στην ερώτηση αυτή δίνεται με μια διατύπωση που θα ονομάζαμε «κατηγορική προσταγή» του Brentano.

Όταν το καλύτερο μεταξύ των εφικτών επιλέγεται.⁵⁸⁵

Πρόκειται για μια «προσταγή» που έχει ήδη διατυπώσει στην ενεργητική φωνή και με προστακτική έγκλιση στην *Προέλευση* (§17) όταν γράφει:

Επίλεξε το βέλτιστο μεταξύ των σκοπών που είναι εφικτός!⁵⁸⁶

Διαπιστώνουμε δηλαδή τη συνεπειοκρατική και τελικά ωφελιμιστική κατεύθυνση της ηθικής του Brentano, και εδώ, σύμφωνα με τον Reimann, έχουμε μια καθαρά τελεολογική προσέγγιση της ηθικής, καθώς αυτή εξαρτάται από σκοπούς που επιδιώκονται από τις πράξεις.⁵⁸⁷ Για να εξηγήσει τη θέση του κατασκευάζει μια ιδανική περίπτωση. Κινούμενοι προς μια απόφαση με σκοπό το βέλτιστο ανάμεσα στα εφικτά πρέπει να λάβουμε υπόψη δύο παράγοντες: α) τη σφαίρα επιρροής μας, και επομένως τις συνέπειες της δράσης μας και β) να τεκμηριώσουμε ποιες από τις συνέπειες των πράξεων μας είναι καλές και ποιες κακές.⁵⁸⁸

Σε σχέση με τη σφαίρα επιρροής μας η ανάλυσή μας πρέπει να περιλαμβάνει τα αντικείμενα στα οποία μπορούμε να ασκήσουμε επίδραση, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τις άμεσες αλλά και τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των αποφάσεών μας. Ο

⁵⁸⁴ *Θεμελίωση*, §64,221/202. [Wann ist eine Entscheidung auf den richtigen Zweck gerichtet?]

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, §64, 221/202 [wenn das Beste unter dem Erreichbaren gewählt wird.]

⁵⁸⁶ *Προέλευση*, §17,16/CS13 [wähle das Beste unter dem Erreichbaren!]

⁵⁸⁷ Reimann, *Das Problem der Ethikbegründung aus evidenzphilosophischer Sicht*, 129. Ο Reimann θεωρεί άστοχη την απόδοση στην μπρεντανική ηθική αρχή του χαρακτήρα μιας «κατηγορικής προσταγής» και υποστηρίζει ότι ενώ τόσο ο Brentano όσο και ο Καντ επιχειρούν να καθορίσουν τις συνθήκες της ηθικής αποκλειστικά μέσα από το υποκείμενο, ωστόσο το κάνουν με διαφορετικό τρόπο. Ο Καντ εντοπίζει τον κατηγορηματικό χαρακτήρα της ηθικής στην αυτάρκεια του ηθικού υποκειμένου με την προϋπόθεση ότι έχει την αυτάρκεια να δημιουργεί απολύτως δεσμευτικούς νόμους για τον εαυτό του. Από την άλλη ο Brentano επικαλείται έναν ηθικό κανόνα που θα ήταν ορθός και έγκυρος ακόμα και αν δεν υπήρχε ηθικό υποκείμενο, ενώ μόνο με την ενάργεια μπορούμε να πούμε ότι αυτή η αρχή είναι ορθή. (στο ίδιο, 129-130).

⁵⁸⁸ *Θεμελίωση*, §64,221/203.

Brentano αναγνωρίζει ότι η τελική μας κρίση μπορεί να επιτύχει μόνο ένα βαθμό πιθανότητας και σε καμιά περίπτωση βεβαιότητας.⁵⁸⁹

Στη συνέχεια μέσα από την απόκτηση της γενικής εικόνας προβαίνουμε σε μια συγκριτική αξιολόγηση, δηλαδή διερευνούμε ποιες από τις αμοιβαία αποκλειόμενες αξίες είναι η καλύτερη ή χειρότερη. Πρέπει να θυμόμαστε ότι δεν λαμβάνεται υπόψη κατά πόσο οι εν λόγω αξίες αφορούν εμάς ή τους άλλους. Στη γνώση και στη χαρά ως αναγνωρισμένα αγαθά αυτά καθαυτά πρέπει να δίνουμε προτεραιότητα, χωρίς να τίθενται αυτά υπό το πρίσμα της δικής μας κατοχής ή των άλλων. Οι συγκριτικές αξιολογήσεις μας οδηγούν στο να δούμε πιο είναι το καλύτερο εντός της σφαίρας της δραστηριότητάς μας, δηλ. το ύψιστο πρακτικό αγαθό σε μια δεδομένη περίπτωση.⁵⁹⁰

Βέβαια εδώ έχουμε μόνο μια ιδανική περίπτωση καθώς της απόφασης της επιλογής μας προηγείται μια προτίμηση, η οποία δεν είναι από μόνη της ενέργημα επιλογής. Έτσι υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες μια προτίμηση που χαρακτηρίζεται ως ορθή να αδυνατούμε να τη μετατρέψουμε σε πρακτική προτίμηση, δηλ. η ορθή προτίμηση δεν έχει τη δύναμη να καθορίσει τη θέληση. Σε κάθε περίπτωση ο καθοριστικός παράγοντας για τη λήψη της απόφασης είναι η επιλογή του καλύτερου από αυτά που είναι εφικτά.⁵⁹¹

Τα παραπάνω οδηγούν τον Brentano στην οριστική και περισσότερο εξειδικευμένη τοποθέτηση για την ηθική πράξη. Διατυπώνει ως συνέπεια των παρατηρήσεών του για τις προτιμήσεις που χαρακτηρίζονται ως ορθές τη «σημαντική πρόταση» (*wichtige Satz*) ότι:

Το πεδίο του ύψιστου πρακτικού αγαθού περιλαμβάνει όλα όσα υπόκεινται στην ορθολογική μας επιρροή.⁵⁹²

Στη σφαίρα αυτή εντάσσει ο Brentano σχεδόν κάθε κοινωνική και εγκόσμια πραγματικότητα που μας περιβάλλει, παροντική και μελλοντική.

Όλα τα παραπάνω είναι άμεση συνέπεια της θέσης ότι μια μεγαλύτερη ποσότητα αγαθού είναι προτιμότερη από μια μικρότερη. Αυτό τον οδηγεί σε μια περαιτέρω εξειδίκευση της ύψιστης ηθικής αρχής:

Το καλό κατά τη δυνατότητα να προωθείται σε αυτόν τον ευρύ κύκλο, αυτό είναι προφανώς ο σωστός σκοπός της ζωής, προς τον οποίο κάθε πράξη πρέπει να ρυθμίζεται.⁵⁹³

⁵⁸⁹ *Θεμελίωση*, §64,221/203.

⁵⁹⁰ Στο ίδιο, §64,221/203.

⁵⁹¹ Στο ίδιο, §64,221-222/203.

⁵⁹² Στο ίδιο, §65,222/204 [der Bereich des höchsten praktischen Gutes die ganze unserer vernünftigen Einwirkung unterworfenen Sphäre ist.], Βλ. και *Προέλευση*, §35,

⁵⁹³ Στο ίδιο, §65,222/204 [Das Gute in diesem weiten Kreise nach Möglichkeit zu fördern, das ist offenbar der richtige Lebenszweck, zu dem jede Handlung geordnet sein soll.

Το καλό αυτό είναι για τον Brentano το μεγαλύτερο δυνατό ψυχικό αγαθό για όλα τα έμψυχα όντα που emπίπτουν στη σφαίρα της επιρροής μας, το οποίο καλό πρέπει μάλιστα να κατανοηθεί και ποσοτικά και ποιοτικά.⁵⁹⁴ Και αυτό οδηγεί σε μια ακόμα εξειδίκευση του ύψιστου πρακτικού αγαθού:

Και βέβαια κάποιος που κατέχει αυτά τα αγαθά σε μεγάλο βαθμό αποκαλείται ευτυχισμένος, το υψηλότερο πρακτικό αγαθό μπορεί επίσης να οριστεί ως η υψηλότερη δυνατή ευτυχία του ευρύτερου κύκλου ζωντανών όντων που έχουμε πρόσβαση.⁵⁹⁵

Η παραπάνω διατύπωση προσιδιάζει ξεκάθαρα στον ωφελιμισμό και ο ίδιος ο Brentano μας παραχωρεί την ελευθερία να ονομάσουμε την αρχή του ωφελιμιστική.⁵⁹⁶ Άλλωστε αναγνωρίζει και στην *Προέλευση* ότι στη βάση ωφελιμιστικών στοχασμών είναι δυνατό να ξεκαθαριστεί το σκοτεινό πεδίο της ηθικής πράξης.⁵⁹⁷

Πράγματι στην *Προέλευση* αναφέρεται ότι η σφαίρα του ύψιστου πρακτικού αγαθού περιλαμβάνεται εντός:

Ολόκληρης της δικής μας ορθολογικής υποκείμενης σφαίρας, απ' όσο σ' αυτήν ένα αγαθό μπορεί να πραγματοποιηθεί. Όχι μόνον ο εαυτός του καθενός: η οικογένεια, η πόλη, το κράτος, ο όλος παρών γήινος κόσμος της ζωής, βεβαίως οι καιροί του μακρινού μέλλοντος θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν. Όλα αυτά απορρέουν από την αρχή της άθροισης του αγαθού. Το αγαθό σ' αυτό το ευρύ σύνολο κατά τη δυνατότητα να επιτύχουμε, αυτό είναι προφανώς ο σκοπός της ζωής, προς στον οποίο κάθε προσπάθεια πρέπει να ρυθμίζεται [να προσαρμόζεται]. Αυτό είναι η μία και ύψιστη εντολή από την οποία όλες οι υπόλοιπες εξαρτώνται.⁵⁹⁸

Η αρχή της άθροισης του αγαθού τοποθετεί ξεκάθαρα τον Brentano στο πεδίο του ωφελιμισμού. Πράγματι, η κανονιστική ηθική του κατά μεγάλο μέρος αντλείται από τη φιλοσοφία του J.S. Mill. Όπως ο Mill, έτσι και ο Brentano υποστηρίζει την ορθότητα της πράξης, στο μέτρο που αυτή παράγει μια ύψιστη εγγενή αξία. Ωστόσο, υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση: ο Mill διακηρύσσει την ευχαρίστηση ή την

⁵⁹⁴ *Θεμελίωση*, §65, 223/204.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, §65, 223/204 [Und da man einen, der diese Güter in hohem Maße besitzt, einen Glücklichen nennt, so kann man das höchste praktische Gut auch als das höchstmögliche Glück des weitesten, unserer Einwirkung zugänglichen Kreises von Lebewesen definieren.]

⁵⁹⁶ Στο ίδιο, §65, 223/204.

⁵⁹⁷ *Προέλευση*, §36, 31/CS33 [utilitarischen Erwägungen]

⁵⁹⁸ Στο ίδιο, §35, 30/ CS 32. [die ganze unserer vernünftigen Einwirkung unterworfenen Sphäre ist, soweit in ihr ein Gutes verwirklicht werden kann. Nicht allein das eigene Selbst: die Familie, die Stadt, der Staat, die ganze gegenwärtige irdische Lebewelt, ja die Zeiten ferner Zukunft können dabei in Betracht kommen. Das alles folgt aus dem Satze der Summierung des Guten. Das Gute in diesem weiten Ganzen nach Möglichkeit zu fördern, das ist offenbar der richtige Lebenszweck, zu welchem jede Handlung geordnet werden soll; das ist das eine und höchste Gebot, von dem alle übrigen abhängen.]

ευτυχία ως το ένα ύψιστο αγαθό, ενώ ο Brentano όπως και ο G.E. Moore απορρίπτει όλες τις μορφές του ηδονιστικού ωφελιμισμού, πρεσβεύοντας ένα πλουραλιστικό ωφελιμισμό, ο οποίος θέτει τη φιλία, το ωραίο, την ευχαρίστηση, ως εγγενή αγαθά, αλλά και την αγάπη, τη γνώση, τη δικαιοσύνη και την άσκηση της αρετής.⁵⁹⁹

Ο Brentano πιστός στο θεϊσμό του βρίσκει την παραπάνω αρχή του ότι δηλαδή πρέπει να αγωνιζόμαστε για το καλύτερο, να το αγαπάμε, να το προωθούμε και να το υπηρετούμε, σύμφωνη με τη χριστιανική ηθική. Βέβαια έχει επίγνωση ότι η θεολογική αυτή ευθυγράμμιση της ηθικής του αρχής λειτουργεί μόνο ενισχυτικά. Αναγνωρίζει ότι η ηθική μας πράξη, δηλαδή η αναγνώριση του τί είναι καλό και τί είναι καλύτερο είναι κάτι εντελώς άλλο από τις όποιες μεταφυσικές μας παραδοχές και ότι η «φυσική φιλοσοφική γνώση είναι επαρκής για την κατασκευή της σωστής ηθικής».⁶⁰⁰

Ο Brentano κατά την παρουσίαση της ωφελιμιστικής ηθικής του αρχής αντιμετωπίζει τρεις αντιρρήσεις. Οι αντιρρήσεις που προβάλλονται στην ωφελιμιστική ηθική αρχή του είναι: α) ότι θέτει υπεράνθρωπες απαιτήσεις, β) ότι οδηγεί τους ανθρώπους που την ακολουθούν στην παραμέληση των οικείων τους και γ) ότι είναι αυτοαναιρούμενη αφού θέτει δύο υπερθετικά: τη μεγαλύτερη ευτυχία για το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων.⁶⁰¹ Ο Brentano απορρίπτει και τις τρεις αιτιάσεις.

Στην πρώτη αντίρρηση απαντά με μια αναλογία. Όπως οι σκοποί της λογικής δεν μεταβάλλονται λόγω της ανθρώπινης νοητικής αδυναμίας να τις ακολουθήσει με τον ίδιο τρόπο η ηθική δεν εμποδίζεται από την αδυναμία της θέλησής μας να προτιμήσει το καλύτερο δυνατό, να απαιτεί από τον άνθρωπο να προτιμά και να επιλέγει το καλύτερο δυνατό. Τη δεύτερη αντίρρηση την αντιμετωπίζει μέσα από μια ερμηνεία της εντολής του Ευαγγελίου: «αγάπα τον πλησίον σου ως εαυτόν». Ο Brentano ερμηνεύει την εντολή αυτή με τρόπο όχι αυστηρό. Δεν πρέπει να συμπεράνουμε λέει με μια αυστηρή ερμηνεία ότι πρέπει να φροντίζουμε τους άλλους όπως ακριβώς τον εαυτό μας. Αυτό δεν προωθεί το γενικό καλό.⁶⁰²

⁵⁹⁹ Lynn Pasquerella, “Brentano’s Normative Ethics”, στο: Uriah Kriegel (ed.), *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School*. (London and New York: Routledge, 2017), 197.

⁶⁰⁰ *Θεμελίωση*, §67, 230/212 [Die natürliche philosophische Erkenntnis reicht aus zum Aufbau der richtigen Ethik.]

⁶⁰¹ Στο ίδιο, §66, 223/205.

⁶⁰² Στο ίδιο, §65, 224-225/205-206.

Έτσι, σε κάθε λογική ηθική, συναντά κανείς την υπενθύμιση να φροντίζει πρώτα τον εαυτό του. *Ο καθένας σκουπίζει μπροστά στην πόρτα του.*⁶⁰³

Βέβαια αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο του εγωισμού και τονίζει ότι η φροντίδα του εαυτού είναι πλήρως δικαιολογημένη μόνο όταν τίθεται στην υπηρεσία του ύψιστου πρακτικού καλού.

Την τελευταία αντίρρηση τη θεωρεί παράλογη. Φυσικά η διανομή ενός αγαθού λ.χ. χρημάτων σε έναν αριθμό ανθρώπων έχει περιορισμούς, ωστόσο αυτό που είναι το καθήκον μας είναι να κερδίσουμε όσο το δυνατό περισσότερα χρήματα για να τα διαθέσουμε σε όσο το δυνατόν περισσότερο αριθμό ανθρώπων. Τελικά, αυτό απαιτεί η αρχή:

Πρέπει κανείς να διαδώσει όσο περισσότερο από το καλό μπορεί να φτάσει σε όσους ανθρώπους μπορεί να προσεγγίσει.⁶⁰⁴

Αλληλένδετη με την έννοια του ύψιστου πρακτικού αγαθού στην ηθική του Brentano είναι η θέληση, η οποία είναι αποτέλεσμα ελευθερίας και έλλογου στοχασμού, και γι' αυτό έχει ακριβώς έναν ηθικό χαρακτήρα. Η ηθικότητα της θέλησης συνδέεται άρρηκτα με την προώθηση του υπέρτατου πρακτικού αγαθού.⁶⁰⁵ Ωστόσο η θέλησή μας για το υπέρτατο πρακτικό αγαθό δεν σημαίνει ότι είναι δυνατό να το σκεφτόμαστε συνεχώς, αλλά εντάσσεται σε ένα *σχέδιο ζωής (einen Lebensplan)* που αξιολογεί την προηγούμενη εμπειρία της ζωής.⁶⁰⁶ Στο σημείο αυτό ο Brentano κατά κάποιο τρόπο γίνεται πρόδρομος του αρετοκρατικού ωφελιμισμού.⁶⁰⁷

Σημαντική είναι εδώ η μπρεντανική διάκριση μεταξύ αντικειμενικής και υποκειμενικής ηθικότητας, η οποία εφαρμόζεται εξίσου στην θέληση και στην ηθική πράξη. Με αυτή τη διάκριση ο Brentano μας υποδεικνύει ότι το να επιδιώκουμε το καλό και το να το επιτυγχάνουμε δεν είναι πάντα εφικτό. Έτσι, μια πράξη της θέλησής μας είναι υποκειμενικά ηθική αν και μόνο αν διαμορφώνουμε μια πρόθεση να κάνουμε μια πράξη με την πεποίθηση ότι επιτυγχάνουμε το ύψιστο πρακτικό αγαθό. Από την άλλη, η θέλησή μας είναι αντικειμενικά ηθική αν και μόνο αν οδηγεί

⁶⁰³ *Θεμελίωση*, §65,225/206 [So begegnet man denn auch in jeder vernünftigen Moral der Mahnung, sich zunächst um sich selbst zu kümmern. Jeder kehre vor der eigenen Tür.] Προφανώς πρόκειται για γερμανική παροιμία.

⁶⁰⁴ Στο ίδιο, §65,224/205. [Man soll soviel des Guten, als einem erreichbar ist, unter soviel Personen, als erreichbar sind, verbreiten.]

⁶⁰⁵ Στο ίδιο, §91, 311/286.

⁶⁰⁶ Στο ίδιο, §90, 309-310/284-285.

⁶⁰⁷ Pasquerella, "Brentano's Normative Ethics", 198. Για τον αρετοκρατικό ωφελιμισμό και μια συνεπειοκρατική ανάλυση της αρετής βλ. Julia Driver, *Uneasy Virtue*. (Cambridge University Press: Cambridge, 2004), 63-84.

πράγματι στο ύψιστο πρακτικό αγαθό. Με τον τρόπο αυτό έχουμε τους εξής συνδυασμούς: μια πράξη αντικειμενικά αλλά όχι υποκειμενικά ηθική, και το αντίστροφο, υποκειμενικά αλλά όχι αντικειμενικά ηθική. Μια πράξη μας τελικά είναι αντικειμενικά ηθική αν και μόνο αν οδηγεί στο ύψιστο πρακτικό αγαθό ανεξάρτητα από τα κίνητρά μας. Αντίθετα, η συμπεριφορά μας είναι υποκειμενικά ηθική μόνο όταν προκύπτει από ένα ενέργημα της θέλησης που είναι αγαθή.⁶⁰⁸

Αξίζει, τέλος, να αναφερθούμε στην άποψη του Brentano ότι αν είναι αδύνατο να απασχολεί συνεχώς τη σκέψη μας η πραγματοποίηση του ύψιστου πρακτικού αγαθού, καθώς αυτό εξαλείφει το ίδιο το αγαθό, είναι εξίσου αδύνατο να απαιτεί πράξεις υπεράνω της ηθικής ή *υπερηθικές*, δηλ. πράξεις που της χαρακτηρίζει μια θετική ιδιότητα υπέρβασης του καθήκοντος.⁶⁰⁹ Το *καθήκον (Pflicht)* είναι κάτι κοινό στην ανθρώπινη μοίρα, όμως αφορά στους καλύτερους των ανθρώπων.⁶¹⁰ Ο Brentano διατυπώνει ως εξής τη θέση του για τις υπερηθικές πράξεις:

Αυτό που κάνει ο μέσος όρος μεταξύ αυτών των καλύτερων είναι καθήκον, αλλά αυτό που είναι πάνω από αυτό είναι απλή συμβουλή.⁶¹¹

2. Ατομικές ηθικές εντολές

2.1. Από τη γενική ηθική αρχή στις ηθικές εντολές ενδιάμεσης γενικότητας.

Ο Brentano στη *Θεμελίωση* συμπεριλαμβάνει ένα τμήμα αφιερωμένο στις ατομικές ηθικές εντολές (§101-111). Σε αυτό εξειδικεύει τη γενική ηθική του αρχή σύμφωνα με την οποία πρέπει να προσπαθούμε να επιτύχουμε το καλύτερο δυνατό ή εφικτό αποτέλεσμα. Επειδή ίσως αντιλαμβάνεται τη γενικότητα αυτής της αρχής προχωρά στην αναφορά ορισμένων ηθικών εντολών ατομικής υφής. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί περιεκτικά το τμήμα αυτό της *Θεμελίωσης* καθώς συμπληρώνει τις απόψεις του για τη γενική ηθική αρχή που πρέπει να διέπει την ανθρώπινη πράξη. Προτού όμως αναλύσει αυτές τις ηθικές εντολές ατομικής υφής έχει ξεκαθαρίσει ότι οι ηθικές αρχές έχουν απόλυτο χαρακτήρα και ότι έχουν νομοειδή χαρακτήρα.⁶¹² Οι νόμοι της ηθικής είναι δεοντοκρατικής υφής και απόλυτοι, ενώ η σύγκρουση των καθηκόντων οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι αντικρουόμενοι ηθικοί κανόνες έχουν

⁶⁰⁸ *Θεμελίωση*, §92, 312/286-287.

⁶⁰⁹ Bernard Gert, “υπερηθικότητα”, Στο: Robert Audi (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, (Αθήνα: Κέδρος, 2011), 1177. Επίσης βλ. Τζούλιαν Μπαγκίνι & Πήτερ Φόσιλ, *Τα εργαλεία της ηθικής*, (Αθήνα: Καστανιώτης, 2007), 388-391.

⁶¹⁰ *Θεμελίωση*, §96, 322/297.

⁶¹¹ Στο ίδιο, §96, 322/297. [... was von diesen Besten der Durchschnitt tut, das ist Pflicht, was aber noch darüber liegt, ist bloßer Rat.]

⁶¹² Στο ίδιο, §87, 303-304/279-280.

τεθεί με σιωπηρές παραδοχές ή με αφαίρεση από ορισμένες περιστάσεις. Το αποτέλεσμα είναι ότι μια πιο ακριβής σύλληψη του ηθικού κανόνα που θα λάμβανε υπόψη τις πολυπλοκότητες, αποκλείοντας έτσι τις όποιες συγκρούσεις, είναι μάλλον δυσχερής.⁶¹³ Ο Brentano αναγνωρίζει την «πολυπλοκότητα των πραγμάτων»⁶¹⁴ με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος κάθε ηθικός κανόνας με αποτέλεσμα να είναι κατά μία έννοια υποθετικοί οι περισσότεροι ηθικοί κανόνες.⁶¹⁵ Στο σημείο αυτό ο Brentano διατυπώνει μια ιδιαίτερη άποψη σύμφωνα με την οποία:

Εάν η ηθική ήταν άπειρα αναπτυγμένη, τότε φυσικά όλοι οι κανόνες που ανταγωνίζονται τώρα σε μία μόνο περίπτωση θα είχαν εξελιχθεί σε έναν ενιαίο, αρκετά συγκεκριμένο κανόνα που ισχύει χωρίς εξαίρεση. Ωστόσο, μια τέτοια εκπαίδευση δεν είναι πρακτικά εφικτή, γιατί δεν θα είναι ποτέ δυνατό να θεσπιστούν τόσο πολλοί κανόνες ώστε να εξαντληθούν οι άπειρες πιθανές επιλοκές των περιστάσεων.⁶¹⁶

Αν και φυσικά δεν δέχεται μια τέτοια δυνατότητα, αυτό δεν τον εμποδίζει να διερευνήσει επιμέρους ηθικούς κανόνες και καθήκοντα. Η προσέγγισή του όμως έχει πάντα ως βάση την παραδοχή της καθολικά έγκυρης γενικής αρχής την οποία διατυπώνει εκ νέου: «*Επιλέξτε το καλύτερο από αυτό που είναι εφικτό*».⁶¹⁷ Την ηθική αυτή αρχή τη διατυπώνει αμέσως και με αρνητικό τρόπο: «*Αποφάσισε με την επιλογή σου, ποτέ για κάτι λιγότερο καλό από αυτό που είναι εφικτό*».⁶¹⁸ Η πραγματοποίηση του καλύτερου από τα εφικτά συνίσταται στην ουσία σε αυτό που είναι το καλύτερο εντός της σφαίρας επιρροής μας. Με βάση αυτή την ωφελμιστικής υφής ηθική αρχή συνεχίζει στην πραγμάτευση των ηθικών κανόνων ξεχωριστά (Von den sittlichen Vorschriften im einzelnen).

2.2. Η αξία των ηθικών εντολών ενδιάμεσης γενικότητας.

Με αφετηρία λοιπόν την καθολικά έγκυρη αρχή ότι δεν πρόκειται να δώσουμε κατώτερη αξία σε ό,τι είναι καλύτερο για τη μεγαλύτερη δυνατή σφαίρα που εμπίπτει στην επιρροή μας, παρατηρούμε σύμφωνα με τον Brentano την ύπαρξη ηθικών αρχών

⁶¹³ *Θεμελίωση*, §87-88,303-305/279-280.

⁶¹⁴ Στο ίδιο, § 88, 305/281. [Komplikation der Umstände]

⁶¹⁵ Στο ίδιο, §88, 305/281.

⁶¹⁶ Στο ίδιο, §88, 305/281. [Wäre die Ethik ins Unendliche ausgebildet, so wären freilich alle Regeln, die jetzt in einem einzelnen Fall konkurrieren, zu einer einzigen, ganz konkreten Regel verwachsen, die ausnahmslos gilt. Doch ist eine solche Ausbildung praktisch nicht durchführbar, denn niemals werden sich so viele Regeln aufstellen lassen, daß damit die ins Unendliche gehenden möglichen Komplikationen der Umstände erschöpft sind.]

⁶¹⁷ Στο ίδιο, §88, 305/281. [Wähle das Beste unter dem Erreichbaren]

⁶¹⁸ Στο ίδιο, §88, 305/281. [„Entscheide dich bei deiner Wahl niemals für etwas minder Gutes unter dem Erreichbaren.“]

ενδιάμεσης γενικότητας, εφαρμόσιμων σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.⁶¹⁹ Οι κανόνες αυτοί προκύπτουν από τις διάφορες συνθήκες που αντιμετωπίζουμε στην προσπάθειά μας να επιφέρουμε το καλύτερο δυνατό για τη μεγαλύτερη σφαίρα.⁶²⁰ Για τον φιλόσοφό μας το έργο της ηθικής δεν είναι η παρουσίαση μεμονωμένων ηθικών κανόνων, αφού «ένα βιβλίο που θα τους περιείχε θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερο από τη μεγαλύτερη βιβλιοθήκη».⁶²¹ Κατά τον Brentano η ηθική πρέπει να αποφεύγει την αντιμετώπιση μεμονωμένων περιπτώσεων, δηλ. την καζουιστική, αλλά από την άλλη η ηθική δεν μπορεί να αρκείται σε ένα γενικό κανόνα, αφήνοντας στον ηθικό δρώντα την αποκλειστική ευθύνη της εξαγωγής της ατομικής αρχής σε κάθε περίπτωση.⁶²² Ο Brentano αναγνωρίζει το σημαντικό έργο της καζουιστικής ηθικής⁶²³, επισημαίνοντας παράλληλα την περιορισμένη της εμβέλεια έναντι του γενικού κανόνα ηθικής. Ο ατομικός κανόνας ηθικής ωστόσο μπορεί να είναι βοηθητικός και να συντελέσει στην ορθή ηθική πράξη, ενώ όπου εμφανίζονται συγκρούσεις και έχουμε το χρόνο να ασχοληθούμε, το έργο μας απλοποιείται από ηθικούς κανόνες ενδιάμεσης γενικότητας.⁶²⁴

2.3. Παραδοσιακές ταξινομήσεις των ηθικών εντολών.

Σε μια εκτενή ενότητα (*Θεμελίωση* §105) ο Brentano αναφέρεται στις προσπάθειες δημιουργίας ενδιάμεσων ηθικών καθηκόντων που ήταν προσανατολισμένα προς τον αποδέκτη της ηθικής πράξης. Αυτός θα μπορούσε να είναι ο εαυτός μας, ο άλλος αλλά και ο Θεός. Εδώ ο Brentano κάνει μια ιστορική αναδρομή στη διατύπωση των ενδιάμεσων ηθικών εντολών, αρχίζοντας από το παλαιότερο σχήμα ταξινόμησης των καθηκόντων: *σύνεση* (*prudentia*), *θάρρος* (*fortitudo*), *σωφροσύνη* (*temperantia*), *δικαιοσύνη* (*Justitia*), δηλ. δίνει μια ταξινόμηση των καθηκόντων που αντιστοιχεί σε εκείνη των αρετών.⁶²⁵ Ο Brentano αναφέρει στη συνέχεια τη χριστιανική ταξινόμηση των καθηκόντων: προς τον εαυτό, τους άλλους και το Θεό, αλλά τονίζει πως το καθήκον προς το Θεό δεν είναι παρά καθήκον προς τον εαυτό μας «αφού η σωστή

⁶¹⁹ *Θεμελίωση*, §101, 333/307.

⁶²⁰ Στο ίδιο, §101, 333/307.

⁶²¹ Στο ίδιο, §101, 333/307. [Ein Buch, das sie (=die Regeln) umfaßte, müßte größer sein als die größte Bibliothek.]

⁶²² Στο ίδιο, §101, 333/307.

⁶²³ Στο ίδιο, §102, 334/307-308.

⁶²⁴ Στο ίδιο, §104, 335/308.

⁶²⁵ Στο ίδιο, §105, 336/309.

αγάπη και προτίμηση και άρα και η αγάπη προς τον Θεό ως ύψιστο αγαθό είναι αγαθά που πραγματοποιούνται στην ίδια μας την ψυχή».⁶²⁶

Στο τελευταίο εκτενές τμήμα της παραγράφου 105 ο Brentano παραθέτει την ταξινόμηση καθηκόντων του Bentham. Στη συνοπτική παρουσίασή τους εστιάζει στη νομική φύση της ταξινόμησης, την οποία θεωρεί μεν σημαντική για τους νομικούς αλλά και τους φιλοσόφους, ωστόσο όπως γράφει χαρακτηριστικά δεν προκύπτει από τη δική του θεμελιώδη ηθική αρχή.⁶²⁷ Στη συνέχεια ο Brentano στο πλαίσιο των παραδόσεών του της ηθικής συνοψίζει τις ταξινομήσεις του Bentham.

Σύμφωνα με το Bentham υπάρχουν τα καθήκοντα προς τον εαυτό μας, τα οποία διαθέτουμε στο βαθμό που η ευτυχία μας εξαρτάται από τη δική μας συμπεριφορά, και τα καθήκοντα προς τους άλλους, τα οποία προκύπτουν βάσει του βαθμού στον οποίο τα συμφέροντα των άλλων προωθούνται, ή βλάπτονται από τη δράση μας (στους άλλους συγκαταλέγει και τα ζώα).⁶²⁸ Εξίσου σημαντική θεωρεί ο Brentano τη δευτερεύουσα διαίρεση του Bentham σε αρχές και απαγορεύσεις, ενώ τον επαινεί για την προσπάθεια του να δημιουργήσει μια ορθολογική - αν και νομικής υφής- διαίρεση των καθηκόντων.⁶²⁹ Τέλος, αναφέρει και τις ταξινομήσεις του Bentham με βάση τα καθήκοντα προς το κράτος, καθώς θεωρούσε ότι η πραγμάτωση του καλύτερου μέσα στη μεγαλύτερη δυνατή σφαίρα ως την υπέρτατη ηθική αρχή.⁶³⁰ Όπως όμως αναφέρθηκε ο Brentano αναζητά κάποια διαφορετική ταξινόμηση που να συνάδει με τη δική του ηθική αρχή, του καλύτερου επιτεύξιμου μεταξύ των αγαθών. Και αυτή την αναζητά στην ταξινόμηση με βάση τη δικαιοσύνη και τα καθήκοντα της αγάπης.

2.4. Καθήκοντα δικαιοσύνης και καθήκοντα αγάπης.

Στις § 107-110 της *Θεμελίωσης* ο Brentano παρουσιάζει τις θέσεις του: α) για το φυσικό και το θετικό νόμο (§107), β) τα καθήκοντα δικαιοσύνης και αγάπης (§108), γ) την προτεραιότητα των καθηκόντων της δικαιοσύνης έναντι των καθηκόντων της αγάπης (§109), και, δ) τις υποδιαιρέσεις των καθηκόντων της δικαιοσύνης (§110).

⁶²⁶ *Θεμελίωση*, §105, 337/310. [da ja die richtige Liebe und Bevorzugung und so denn auch die Liebe zu Gott als dem höchsten Gute Güter sind, die in unserer Seele selbst verwirklicht werden.]

⁶²⁷ Στο ίδιο, §105, 341/314.

⁶²⁸ Στο ίδιο, §105, 337/310.

⁶²⁹ Στο ίδιο, §105, 338/311.

⁶³⁰ Στο ίδιο, §105, 338-341/311-313.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τη διαδρομή της σκέψης του, εστιάζοντας σε θέσεις που βρίσκουμε ενδιαφέρουσες. Φυσικά δεν πρέπει να ξεχνούμε πως έχουμε πάντα να κάνουμε με ένα κείμενο παραδόσεων γεγονός που συχνά οδηγεί σε ελλειπτικές διατυπώσεις και αδυναμία ασφαλούς διάκρισης της θέσης του φιλοσόφου από άλλες που παραθέτει.

Ο Brentano συζητά τη φύση του φυσικού και του θετού νόμου (§107) και επισημαίνει ότι σε μια κοινωνία με λογικά όντα, ο καθένας θα μπορούσε να πετύχει την άμεση γνώση ότι οφείλουμε να πετυχαίνουμε το καλύτερο ανάμεσα στα εφικτά, που συνιστά το υπέρτατο πρακτικό αγαθό.⁶³¹ Ο απλός σεβασμός για το υπέρτατο αγαθό καθιστά τον περιορισμό των σφαιρών επιρροής να φαίνεται δικαιολογημένος ακόμα και χωρίς θετικό νόμο ή εξωτερικό καταναγκασμό.⁶³² Σύμφωνα με τον Brentano ο φυσικός νόμος ορθά ορίζεται ως ο κατάλληλος τρόπος διαίρεσης των σφαιρών επιρροής για καθαρά ηθικούς λόγους.⁶³³ Ωστόσο, αυτή δεν είναι μια κατάσταση που ισχύει στην πραγματικότητα, καθώς δεν καθοδηγούνται όλοι οι άνθρωποι κατά τη διευθέτηση των διαφόρων υποθέσεων από την εκτίμηση για το υπέρτατο πρακτικό αγαθό.⁶³⁴

Πράγματι, συνεχίζει ο φιλόσοφος, ακόμα και αν υπήρχε η επιθυμία σε κάθε άτομο να καθοδηγείται από την *άμεση ενόραση (Einsicht)* ώστε να διευθετήσει τις σφαίρες επιρροής του με σκοπό την επίτευξη του καλύτερου δυνατού, και πάλι δεν θα είχαν όλα τα άτομα την ίδια δυνατότητα.⁶³⁵ Η διαφωνία θα ήταν αναπόφευκτη ακόμα και με τις καλύτερες προθέσεις, έτσι είναι αναγκαία ένας *θετικός προσδιορισμός (positiven Determination)* που θα οδηγήσει σε κατανόηση και συμφωνία και στην υποχρέωση της τήρησής της μεταξύ των ανθρώπων.⁶³⁶ Ο Brentano τονίζει ότι η αποφασιστικότητα που επιτυγχάνεται μέσα από την αμοιβαία συμφωνία συγκροτεί μια πολιτική κατάσταση όπου τα διάφορα άτομα υπόσχονται και παρέχουν υπηρεσίες το ένα στο άλλο εντός σφαιρών επιρροής, και αυτό συμβαίνει με τέτοιο τρόπο που η

⁶³¹ *Θεμελίωση*, §106, 343/315.

⁶³² Στο ίδιο, §106, 348/319.

⁶³³ Στο ίδιο, §107, 349/320.

⁶³⁴ Στο ίδιο, 107, 349/320. [In Wahrheit lassen sich nicht alle Menschen bei der Verfügung über die Dinge von der Rücksicht auf das höchste praktische Gut leiten. = Στην πραγματικότητα δεν καθοδηγούνται όλοι οι άνθρωποι στην διάθεσή τους για τα πράγματα από την έποψη του ύψιστου πρακτικού αγαθού.]

⁶³⁵ Στο ίδιο, §107, 349/320.

⁶³⁶ Στο ίδιο, §107, 350/321.

συνένωση των δυνάμεων και η αρμονική συνεργασία να αποτελούν μια «τεράστια πρόσθετη δύναμη».⁶³⁷

Ο Brentano τονίζει ότι αυτό που περιγράφει είναι ένα κράτος υπό θετό δίκαιο, το οποίο υπό μια έννοια μπορούμε να το σκεφτούμε να διέπεται από «καθαρή ηθική κύρωση/δικαιολόγηση», με ασφάλεια χωρίς βία.⁶³⁸ Ωστόσο, το φυσικό δίκαιο χρειάζεται ένα θετό δίκαιο, του οποίου οι διατάξεις απαιτείται να συνάδουν με το φυσικό δίκαιο και μάλιστα πρέπει οι διατάξεις του θετού δικαίου να διέπονται κατά την μπρεντανική διατύπωση από μια «θέση εξαγιασμού» (*Heilighaltung*) που προκύπτει από το φυσικό δίκαιο.⁶³⁹ Ο Brentano φαίνεται εδώ να λαμβάνει θέση υπέρ του φυσικού δικαίου ωστόσο αντιλαμβάνεται τη σημασία του θετού δικαίου για μια πολιτεία. Γι' αυτό και τονίζει ότι «η έλλειψη τέτοιων θετών δικανικών θεσμών που καθορίζουν ακριβέστερα το φυσικό δίκαιο, θα ήταν λάθος εναντίον του ίδιου του φυσικού δικαίου».⁶⁴⁰

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του ο φιλόσοφός μας προβαίνει σε μερικές περαιτέρω ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Έτσι επισημαίνει ότι «η [κοινωνικά θεσμισμένη] ηθική δεν καθοδηγεί αποκλειστικά τις πράξεις μας».⁶⁴¹ Και ότι «το φυσικό δίκαιο απαιτεί όχι μόνον θετό καθορισμό, αλλά επίσης μια δύναμη, η οποία τιμωρεί την προσβολή του. Έτσι το βρίσκουμε, στην πραγματικότητα. Όχι η εσωτερική κύρωση των φυσικών κλίσεων/ροπών, αλλά η εξωτερική κύρωση τους διασφαλίζει τον θετό νόμο».⁶⁴² Καταλήγει στην εξής υπόθεση:

Ανάλογα με τη φύση του θέματος, διακρίνονται τρία στάδια νομικού σχηματισμού/διαμόρφωσης:

1. ο καθαρός φυσικός νόμος,
2. το θετό δίκαιο με καθαρά ηθική κύρωση,
3. το θετό δίκαιο με εξωτερική κύρωση.⁶⁴³

⁶³⁷ *Θεμελίωση*, §107, 350/321. [gewaltigen Zuschuß an Kraft]

⁶³⁸ Στο ίδιο, §107, 350/321. [rein sittlicher Sanktion]

⁶³⁹ Στο ίδιο, §107, 350/321.

⁶⁴⁰ Στο ίδιο, §107, 350/321. [Der Mangel solcher positiver Rechtssatzungen, die das Naturrecht näher determinieren, wäre ein Fehler gegen das Naturrecht selbst.]

⁶⁴¹ Στο ίδιο, §107, 350/321. [Aber die Sittlichkeit leitet nicht ausschließlich unser Handeln.] Εδώ ο Brentano χρησιμοποιεί τη γερμανική λέξη *Sittlichkeit* η οποία αναφέρεται περισσότερο στη κοινωνικά θεσμισμένη ηθική και όχι στον αφηρημένο ηθικό κώδικα.

⁶⁴² Στο ίδιο, §107, 350/321. [Das Naturrecht verlangt nicht nur positive Determination, sondern auch eine Macht, die seine Verlegung ahndet. So finden wir es tatsächlich. Nicht die innere Sanktion der natürlichen Neigungen, sondern die äußere sichert das positive Gesetz.]

⁶⁴³ Στο ίδιο, §107,350-351/321. [Es sind somit der Natur der Sache nach drei Stufen der Rechtsbildung zu unterscheiden: 1. reines Naturrecht, 2. positives Recht mit rein sittlicher Sanktion, 3. positives Recht mit äußerer Sanktion.]

Η παραπάνω σειρά όμως δεν είναι η σειρά της ιστορικής εξέλιξης τονίζει ο Brentano, αλλά όπως θεωρεί εκείνος ότι προέκυψε από την ηθική ωρίμανση και ενόραση η ιδέα του θετού δικαίου.⁶⁴⁴ Αντίθετα, συμπληρώνει, «η ιστορική ανάπτυξη αρχίζει όχι με την ηθική ενόραση αλλά με τον εγωισμό».⁶⁴⁵ Ο εγωισμός δημιουργεί ρυθμίσεις παρόμοιες με εκείνες της ηθικής, ενώ οδηγεί και στο διαχωρισμό των σφαιρών επιρροής συχνά με μεγάλη νομική οξυδέρκεια.⁶⁴⁶ Ο Brentano καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η *ηθικοποίηση του δικαίου* (*der Ethisierung des Rechtes*) γίνεται με αργά βήματα και ότι ενώ είναι καλύτερο να υπάρχουν κακοί νόμοι παρά αναρχία, τέλος, όπου υπάρχει περίσσειμα κακίας εκεί είναι επιτακτική η εξέγερση.⁶⁴⁷ Η εξέγερση όμως για τον Brentano οφείλει να εξελιχθεί με τρόπο τέτοιο που να εκφράζει τη «φυσική γνώση του ηθικώς ορθού»⁶⁴⁸ και ενσαρκώνεται στην «παθητική ακαμψία του μάρτυρα».⁶⁴⁹ Θεωρούμε ότι στο σημείο αυτό ο Brentano προσπαθεί ανεπιτυχώς να συμβιβάσει το δικαίωμα στην επανάσταση απέναντι σε μια άδικη τάξη πραγμάτων με τη χριστιανική εντολή, στην οποία και αναφέρεται εδώ, της υπακοής στο θείο και όχι στο ανθρώπινο θέλημα.

Θεωρώντας ότι έχει θέσει κάπως το ζήτημα της σχέσης θετού και φυσικού δικαίου, προχωρά στη διάκριση των καθηκόντων δικαιοσύνης και αγάπης (§108). Ο Brentano διακρίνει μεταξύ των καθηκόντων δικαιοσύνης και απλών καθηκόντων αγάπης. Τα καθήκοντα δικαιοσύνης αφορούν στο άτομο και στην τήρηση των ορίων των σφαιρών στις οποίες κυριαρχεί η θέληση των άλλων, και τα ονομάζει καθήκοντα (αυτό)συγκράτησης.⁶⁵⁰ Τα απλά καθήκοντα αγάπης μας προστάζουν να λειτουργούμε σύμφωνα με το υπέρτατο αγαθό σε εκείνες τις υποθέσεις που εμπíπτουν στη νομική μας σφαίρα.⁶⁵¹ Από τα παραπάνω προκύπτουν κατά το Brentano απλές συνέπειες όπως: (α) Κανείς δεν μπορεί να επιφέρει αδικία στον εαυτό του. (β) *Volenti non fit iniuria* (στον θέλοντα, δεν προκύπτει αδικία), εδώ μπορεί να υπάρχει «έλλειψη αγάπης, αλλά όχι αδικία».⁶⁵² (γ) Δεν μπορούμε με τη στενότερη έννοια να αδικήσουμε τους νεκρούς, πράγματι, η έλλειψη αγάπης για τους νεκρούς είναι κάτι

⁶⁴⁴ *Θεμελίωση*, §107, 351/321-322.

⁶⁴⁵ Στο ίδιο, §107, 351/322. [Die geschichtliche Entwicklung beginnt aber nicht mit der ethischen Einsicht, sondern mit dem Egoismus.]

⁶⁴⁶ Στο ίδιο, §107, 351/322.

⁶⁴⁷ Στο ίδιο, §107, 352/322.

⁶⁴⁸ Στο ίδιο, §107,352/322. [natürlichen Erkenntnis des sittlich Richtigen.]

⁶⁴⁹ Στο ίδιο, §107, 352/322. [passive Unbeugsamkeit des Märtyrers]

⁶⁵⁰ Στο ίδιο, §108, 352/323.

⁶⁵¹ Στο ίδιο, §108, 352/323.

⁶⁵² Στο ίδιο, §108, 352-353/323. [eine Lieblosigkeit, aber kein Unrecht.]

ανήθικο αλλά όχι άδικο.⁶⁵³ Τέλος, (δ) είναι αδύνατο να αδικηθεί ο Θεός αφού δεν είμαστε σε θέση να αλλάξουμε τη σφαίρα της δύναμής του.⁶⁵⁴

Ο Brentano συνεχίζει την πραγμάτευση της διάκρισης ανάμεσα στα καθήκοντα δικαιοσύνης και καθήκοντα αγάπης συζητώντας την ιστορία της και επισημαίνοντας ότι υπήρχαν απόψεις που ήθελαν τα καθήκοντα της δικαιοσύνης να αποτυπώνονται στο θετό δίκαιο, κάτι που θεωρεί ο ίδιος πολύ περιοριστική αντίληψη. Αναφέρεται και στην άποψη που θέλει τα καθήκοντα της δικαιοσύνης να είναι ο θετός νόμος μαζί με τη δικαιολόγηση της τιμωρίας των παραβατών. Υποστηρίζει ότι αν και είναι ορθή η θέση πως οτιδήποτε περιέχει το θετό δίκαιο είναι καθήκον δικαιοσύνης, δεν ισχύει όμως το αντίστροφο.⁶⁵⁵

Στην τελευταία ενότητα της παραγράφου 108 της *Θεμελίωσης* συζητά τα όρια της δικαιοσύνης. Εδώ αναφέρεται κριτικά στους ορισμούς της δικαιοσύνης των νομομαθών της εποχής του όπως οι Bernhard Windscheid, Ludwig Arndts von Arnesberg και του Rudolf von Jhering.⁶⁵⁶ Οι ορισμοί των δύο πρώτων σύμφωνα με το Brentano αναγνωρίζουν σωστά ότι τα όρια της δικαιοσύνης κατά βάση συνδέονται με τη σφαίρα επιρροής της ατομικής βούλησης, αν και δεν αγγίζουν το ηθικό ζήτημα του πώς και για ποιό σκοπό το άτομο πρέπει να χρησιμοποιεί τη σφαίρα επιρροής του.⁶⁵⁷ Τη σημαντικότερη ένσταση διατυπώνει ο Brentano στον ορισμό της δικαιοσύνης που δίνει ο Jhering.

Ο ορισμός της δικαιοσύνης του Jhering ως «η νομική εγγύηση της ηδονής»⁶⁵⁸ είναι για το Brentano μια φτωχή διατύπωση. Ο Brentano λαμβάνει απόλυτα απορριπτική στάση στον παραπάνω ορισμό και υποστηρίζει πως είναι σοβαρό λάθος να θεωρούμε οτιδήποτε εμπίπτει στα όρια των δικαιωμάτων μας να αφήνεται απλά στον εγωισμό μας. Οφείλουμε καταλήγει να έχουμε επίγνωση ότι είμαστε απλά διαχειριστές του πεδίου της εξουσίας που μας έχει ανατεθεί την οποία πρέπει να χρησιμοποιούμε για την πραγματοποίηση του υπέρτατου πρακτικού αγαθού. Από τα παραπάνω δικαιολογείται σε μεγάλο βαθμό ο χαρακτηρισμός του Brentano ως

⁶⁵³ *Θεμελίωση*, §108, 353/323.

⁶⁵⁴ Στο ίδιο, §108, 353/323. [Es gibt auch keine Ungerechtigkeit gegen Gott, weil es unmöglich ist, seine Machtsphäre zu alterieren. = Δεν υπάρχει καμιά αδικία εναντίον του Θεού, γιατί είναι αδύνατο, τη σφαίρα της δύναμής/εξουσίας του να αλλάξει.]

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, §108, 353/324.

⁶⁵⁶ Οι Bernhard Windscheid, Ludwig Arndts von Arnesberg και Rudolf von Jhering υπήρξαν στην εποχή του Brentano σημαντικοί δάσκαλοι του δικαίου. Μάλιστα τα έργα των δύο πρώτων έγιναν γνωστά ήδη πολύ νωρίς στην Ελλάδα του τέλους του 19^{ου} αιώνα μέσα από μεταφράσεις.

⁶⁵⁷ Στο ίδιο, §108, 354-355/325.

⁶⁵⁸ Στο ίδιο, §108, 355/326. [Recht ist die rechtliche Sicherheit des Genusses.]

πλουραλιστικού ωφελμιστή, αφού οτιδήποτε αναγνωρίζουμε ότι έχει εγγενή αξία εντός του πεδίου δράσης μας χρησιμεύει για την επίτευξη του αγαθού.⁶⁵⁹

Με αφετηρία τις παραπάνω σκέψεις για τη σχέση της δικαιοσύνης με την ανθρώπινη θέληση ο Brentano συζητά την προτεραιότητα των καθηκόντων της δικαιοσύνης έναντι εκείνων της αγάπης (§109). Έτσι, το πρόσωπο που ενεργεί, πρέπει πάντα να διαπιστώνει την ύπαρξη του καθήκοντος δικαιοσύνης το οποίο απαιτεί μια συγκεκριμένη πράξη εκείνη τη στιγμή. Εδώ - χωρίς να είναι ιδιαίτερα σαφής - ο Brentano θέτει εδώ το ζήτημα της εμβέλειας της νομικής και ηθικής πράξης.⁶⁶⁰

Στη συνέχεια ο Brentano αναφέρεται και σε καθήκοντα δικαιοσύνης που σχετίζονται με τον εαυτό. Το ενεργούν δικαϊκό υποκείμενο οφείλει να ενεργεί εντός της σφαίρας της δικής του ευημερίας και του δικού του μέλλοντος. Για το μέλλον αλλά και για το παρόν μας οφείλουμε να φροντίζουμε, ενώ πρέπει επίσης να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί σε ό,τι θα περιορίσει μελλοντικά την ελευθερία μας, ακόμα και όταν αυτό είναι αναπόφευκτο κατά την τέλεση ενός γάμου ή την επιλογή του επαγγέλματος.⁶⁶¹

Εξίσου σημαντικά είναι και τα καθήκοντα της αγάπης προς τους άλλους ανθρώπους είτε προς ένα μεγαλύτερο κοινωνικό σύνολο. Εδώ ο Brentano αναφέρει ως πράξεις αγάπης προς τους άλλους τη δωρεά περιουσίας, την προσεκτική επιλογή του μελλοντικού μας επαγγέλματος, αφού «στην επαγγελματική κατάρτιση η μέριμνα για τις διαθέσεις μας γίνεται βέβαια νομική υποχρέωση απέναντι στους άλλους (στην περίπτωση των μελλοντικών δημοσίων υπαλλήλων, γιατρών, δασκάλων, τεχνικών κ.λπ.)».⁶⁶²

Ο Brentano ολοκληρώνει την πραγμάτευση των καθηκόντων δικαιοσύνης με μια αναφορά σε μερικές σημαντικές υποδιαίρεσεις. Σημαντικά καθήκοντα δικαιοσύνης είναι αυτά που σχετίζονται με τη περιουσία ενός ή περισσοτέρων ατόμων.⁶⁶³ Να σημειώσουμε εδώ ότι ο φιλόσοφος μας ασχολείται ιδιαίτερα με την ιδιοκτησία ως σύνθετο δικαϊκό και ηθικό ζήτημα και αφιερώνει ιδιαίτερο κεφάλαιο όπως θα δούμε παρακάτω (βλ. 2.5. Πολύπλοκες παραβάσεις). Σημαντικά καθήκοντα δικαιοσύνης

⁶⁵⁹ *Θεμελίωση*, §108, 355/326. Για μια συζήτηση της μπρεντανικής θέσης ως εκπροσώπου ενός πλουραλιστικού ωφελισμού σε συσχέτιση με την κριτική του ωφελισμού από τον Rawls και τον Ross βλ. Pasquerella, "Brentano's Normative Ethics", 199.

⁶⁶⁰ *Θεμελίωση*, §109, 356/326.

⁶⁶¹ Στο ίδιο, §109, 356/326-327.

⁶⁶² Στο ίδιο, §109, 356/327. [So wird bei der beruflichen Ausbildung die Sorge für die eigenen Dispositionen geradezu zur Rechtspflicht gegen andere (beim künftigen Beamten, Arzte, Lehrer, Techniker usw.).]

⁶⁶³ Στο ίδιο, §110, 357/327.

σχετίζονται σύμφωνα με τον Brentano με την αλήθεια και την εντιμότητα για τα επιστημονικά ζητήματα.⁶⁶⁴

Αξίζει τέλος να αναφέρουμε δυο ακόμα παρατηρήσεις που κάνει ο Brentano στην ενότητα αυτή. Κατ' αρχήν θεωρεί σημαντική τη συγκρότηση ενός παγκόσμιου νομικού προσώπου που θα περιελάμβανε όλη την ανθρωπότητα και θα έθετε τέλος στην κυριαρχία της δύναμης μεταξύ των εθνών. Τη θέση αυτή τη διατυπώνει ως εξής:

Θα ήταν μεγάλο όφελος για την ανθρωπότητα αν υπήρχε μια οργάνωση που θα την περιλάμβανε, ικανή να βάλει τέλος στον νόμο της γροθιάς που επικρατεί μεταξύ των κρατών σήμερα.⁶⁶⁵

Τέλος, αναφερόμενος στα καθήκοντα δικαιοσύνης στη σφαίρα του κράτους υποστηρίζει ότι αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος στον πλούτο ενός κράτους η μετανάστευση του πληθυσμού του σε άλλες χώρες!⁶⁶⁶

Πάντως, ο Brentano καταλήγει ότι η μία και η αυτή πράξη μπορεί να παραβιάζει περισσότερα από ένα ηθικά καθήκοντα και δικαιώματα και έτσι να αποτελεί ένα πολύπλοκο αδίκημα. Ένα από αυτά είναι το ζήτημα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

2.5. Πολύπλοκα αδικήματα: ηθική θεώρηση της ατομικής ιδιοκτησίας .

Στην ενότητα με τον ιδιαίτερο τίτλο: «πολύπλοκα αδικήματα» (§111) ο Brentano θέτει και συζητά το ερώτημα κατά πόσον είναι ηθικά δικαιολογημένη η ατομική ιδιοκτησία. Ο Brentano δηλώνει ξεκάθαρα ότι θεωρεί την ιδιοκτησία «μια αναγκαιότητα της ηθικής».⁶⁶⁷ Τίθεται λοιπόν εξ' αρχής σε μια γραμμή σκέψης που ξεκινά από τον Αριστοτέλη και προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στα υλικά αγαθά και την ιδιοκτησία για την πραγματοποίηση της ηθικής πράξης. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τονίζει ο Brentano ότι η πραγματοποίηση του υπέρτατου πρακτικού αγαθού για κάθε ον που έχει τη δυνατότητα λογοδοσίας, έχει αναγκαίο όρο την αποκλειστική διαχείριση μιας συγκεκριμένης σφαίρας.⁶⁶⁸ Στη συνέχεια ο Brentano θέτει εκείνα που πρέπει να ανήκουν στην ατομική ιδιοκτησία.

⁶⁶⁴ *Θεμελίωση*, §110, 357/328. [Wahrhaftigkeit in wissenschaftlichen Fragen ist eine Rechtspflicht gegen alle. = Η ειλικρίνεια/αλήθεια στα επιστημονικά ζητήματα είναι νόμιμο καθήκον απέναντι σε όλους.]

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, §110, 358/328. [Es wäre ein großer Segen für die Menschheit, wenn es eine sie umfassende Organisation gäbe, die imstande wäre, dem heute unter den Staaten herrschenden Faustrecht ein Ende zu bereiten.]. Αυτά τα έγραφε πριν τη δημιουργία της ΚΤΕ (1920) και του ΟΗΕ (1945)!

⁶⁶⁶ Στο ίδιο, §110, 359/329. Εδώ παραθέτει και τη θέση του Bentham που υποστηρίζει την απαγόρευση της μετανάστευσης αναγνωρίζοντας όμως ότι αυτή οφείλεται στην ανικανότητα των κυβερνήσεων να κυβερνούν με σύνεση.

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, §111, 362/331. [eine Forderung der Ethik.]

⁶⁶⁸ Στο ίδιο, §111, 362/331.

Φυσικά αυτό που πρέπει πρώτιστα να μας ανήκει είναι ο εαυτός μας.⁶⁶⁹ Το ζήτημα όμως περιπλέκεται στο πεδίο της ατομικής υλικής ιδιοκτησίας. Ο Brentano ενδιαφέρεται κυρίως να εξετάσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ατομικής ιδιοκτησίας. Τη σκέψη του στο παραπάνω θέμα καθοδηγεί η άποψη που έχει ήδη διατυπώσει και επαναλαμβάνει με πιο αναλυτικές διατυπώσεις.

Η υλική ιδιοκτησία είναι αναγκαία για το συμφέρον του ύψιστου πρακτικού αγαθού. Η προσωπική ελευθερία που μαζί με τον καταμερισμό της εργασίας προάγουν την ηθική, είναι ανέφικτες χωρίς το άτομο να διαθέτει μια ορισμένη υλική περιουσία. Η υλική ιδιοκτησία είναι αναγκαία για τη διατήρηση της ζωής αλλά και την απόκτηση πνευματικών αγαθών. Οι μπρεντανικές διατυπώσεις δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης για τον ορθό τρόπο διαχείρισης της ατομικής υλικής περιουσίας.

Η προσωπική μου περιουσία δεν είναι ένα απόλυτο. Ό,τι ανήκει στη δική μου σφαίρα διάθεσης, αφήνεται σε μένα για την υπηρεσία του αγαθού. (...) Έτσι είμαι από ηθική άποψη περισσότερο διαχειριστής από απόλυτος κύριος και στέκομαι ως τέτοιος όχι βέβαια υπό καθήκοντα δικαίου, αλλά όμως υπό καθήκοντα αγάπης προς το ύψιστο πρακτικό αγαθό.⁶⁷⁰

Είναι επόμενο ότι η παραπάνω θέση οδηγεί το Brentano στην απόρριψη σοσιαλιστικών αντιλήψεων για ένα κράτος-ιδιοκτήτη. Ένα τέτοιο κράτος θα οδηγούσε σε δουλεία του υπηκόου του. Ενώ θα έθετε σε κίνδυνο και το κύτταρο της κοινωνίας: την οικογένεια.⁶⁷¹ Και συμπληρώνει:

Ο φόβος σε μια τέτοια [εννοεί τη σοσιαλιστική] κοινωνία γίνεται η παρόρμηση για το καλό, αλλά ο φόβος είναι βάσανο· αλλά σε μία στην ελευθερία της ιδιοκτησίας θεμελιωμένη τάξη είναι ελπίδα, και η ελπίδα είναι χαρά.⁶⁷²

Ο Brentano θεωρεί λοιπόν ένα σοσιαλιστικό κράτος-ιδιοκτήτη ως ανεπαρκή και ίσως επικίνδυνη λύση για τα δεινά του υπερβολικού πλούτου. Καταλήγει στην άποψη ότι για να ξεφύγουμε από τα αναντίρρητα κακά της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν αποτελεί λύση μια σοσιαλιστική κρατική ιδιοκτησία των υλικών αγαθών, αφού είναι

⁶⁶⁹ *Θεμελίωση*, §111, 362/331. [Sicherlich die eigene Person, Leib und Seele. = Σίγουρα, το δικό μας πρόσωπο, το σώμα και η ψυχή.]

⁶⁷⁰ Στο ίδιο, §111, 362/332. [...mein persönliches Eigentum ein absolutes sei. Was meiner Verfügungssphäre angehört, ist mir zum Dienste des Guten überlassen. (...) So bin ich denn vom ethischen Standpunkte ... mehr Verwalter als unbedingter Herr und stehe als solcher zwar nicht unter Rechtspflichten, aber doch unter Liebespflichten gegen das höchste praktische Gut.]

⁶⁷¹ Στο ίδιο, §111, 363/333.

⁶⁷² Στο ίδιο, §111, 364/333. [Furcht wird in einer solchen Gesellschaft der Antrieb zum Guten, aber Furcht ist Qual; in einer auf Freiheit des Eigentums gegründeten Ordnung aber ist es die Hoffnung und Hoffnung ist Freude.]

μια κίνηση που θυμίζει, όπως τονίζει χαρακτηριστικά, την καταφυγή από τη Σκύλλα στη Χάρυβδη.⁶⁷³

Τελειώνοντας τις σκέψεις του πάνω στο ηθικό ζήτημα της ατομικής ιδιοκτησίας τίθεται υπέρ ενός ήπιου κρατισμού που μετριάξει τον υπερβολικό πλούτο. Μια μέση οδός ορθολογικής φορολόγησης των πλουσίων, περιορισμού των άδικων οικονομικών πρακτικών, της θέσπισης θεσμών όπως η υποχρεωτική ασφάλιση υγείας και γήρατος είναι ορισμένα από τα μέτρα που προτείνει.⁶⁷⁴

Ο απώτερος σκοπός ενός κράτους είναι να προωθεί τα καθήκοντα αγάπης παράλληλα με τα καθήκοντα δικαιοσύνης. Η παρούσα στον καιρό του συσσώρευση πλούτου - τονίζει ο Brentano - το μόνο που κάνει είναι να προκαλεί ζημιά στην ηθική πρόοδο.⁶⁷⁵ Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας κατάστασης είναι ιδιαίτερα δυσμενές καθώς:

Η ανάγκη οδηγεί στο έγκλημα, η πολυτέλεια στην αλαζονεία.⁶⁷⁶

Στην επόμενη ενότητα θα δούμε πως ο Brentano αναφέρεται στην ανάγκη να πραγματοποιθούν οι ηθικές εντολές από το άτομο μέσα από την καλλιέργεια της αρετής και την ηθική καθοδήγηση.

3. Η πραγμάτωση των ατομικών ηθικών εντολών

3.1. Ηθικές διαθέσεις: η αρετή.

Ο Brentano συζητά στο κεφάλαιο με τίτλο: *Για τις ηθικές διαθέσεις (Von den sittlichen Dispositionen)* ζητήματα σχετικά με α) τη φύση της αρετής (§112), β) την ύπαρξη μίας ή περισσότερων αρετών (§113), γ) την προέλευση και την παρακμή των ηθικών διαθέσεων (§114), δ) το αν μπορεί μια αρετή να είναι κακία (§115), και, τέλος, δ) την αξία της αρετής και τη δυστυχία της κακίας (§116) – σε μια ακροτελεύτια παράγραφο με συχνές αναφορές στον Αριστοτέλη.⁶⁷⁷

⁶⁷³ *Θεμελίωση*, §111, 365/335.

⁶⁷⁴ Στο ίδιο, §111, 365-366/335.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, §111, 366/335.

⁶⁷⁶ Στο ίδιο, §111,366/336. [Not verführt zum Verbrechen, Luxus zum Übermut.]

⁶⁷⁷ Στα ενδιάμεσα κεφάλαια ο Brentano συζητά τις υποθετικές και απόλυτες πτυχές των ηθικών κανόνων (§87-89, 303-307/279-282) και στη συνέχεια, έχοντας οριοθετήσει το πεδίο της ηθικότητας (§90-92, 308-312/283-287), καταλήγει στο ζήτημα των διαφορών βαθμού εντός της ηθικής σφαίρας (§93-96, 313-322/288-298), και τελειώνει με ένα κεφάλαιο για τη σφάλουσα και την αμφιβάλλουσα ηθική συνείδηση (§97-100, 323-329/298-304). Αν και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες οι σκέψεις του, επιλέξαμε να μην τις παρουσιάσουμε γιατί αναφέρονται σε λεπτομέρειες της ηθικής του φιλοσοφίας.

Ο Brentano συζητά τη φύση της αρετής έχοντας πάντα υπόψη την ηθική του αρχή: ότι πρέπει να επιλέγουμε αυτό που είναι το καλύτερο, αλλά αναγνωρίζοντας τη διαφορά στις ανθρώπινες αποφάσεις. Αποδίδει αυτή τη διαφορά στις διαθέσεις οι οποίες άλλες φορές ευνοούν μια ηθικά ορθή επιλογή και ονομάζονται αρετές και άλλες φορές ευνοούν μια επιλογή ηθικά λανθασμένη και ονομάζονται κακίες.⁶⁷⁸ Ο φιλόσοφος ορίζει την αρετή ως ένα είδος γνώσης, καθώς η γνώση του καλού και του κακού επηρεάζει σε ένα βαθμό την ορθή ηθική επιλογή, ωστόσο η γνώση αυτή καθαυτή δεν είναι επαρκής, αλλά χρειάζεται συνεχή άσκηση της για την ανάπτυξη και τη διατήρησή της.⁶⁷⁹ Η αρετή κατά την άποψη του Brentano μπορεί να αυξηθεί αλλά και να μειωθεί ή και να εξαφανιστεί εντελώς. Κρίσιμος είναι εν προκειμένω ο ρόλος της συνήθειας, η οποία μας παρέχει την πρακτική και το καλό παράδειγμα.⁶⁸⁰

Ωστόσο, η όποια αναφορά στη φύση και τη δυναμική της αρετής πρέπει να στηριχθεί πάνω στη διευκρίνηση του ζητήματος για την πολλαπλότητά της. Ο Brentano τίθεται υπέρ της πολλαπλότητας της αρετής και συζητά τον τρόπο της ομαδοποίησής τους.⁶⁸¹

Η ομαδοποίηση των αρετών είναι πιο σωστό να γίνει όχι με βάση τις σημαντικές κατηγορίες ηθικής δράσης, δηλ. σύμφωνα με τα καθήκοντα, τα οποία αντιστοιχίζονται με τις αρετές. Με τον τρόπο αυτό κατά τον Brentano λέγονται δύο φορές τα ίδια πράγματα. Περισσότερο δόκιμο και χρήσιμο είναι να ομαδοποιήσουμε τις αρετές «σύμφωνα με τους διάφορους τρόπους με τους οποίους μπορεί κανείς να μπει στον πειρασμό να παραμελήσει το εξαιρετικό».⁶⁸²

Πράγματι, βλέπουμε ότι ο Brentano λειτουργεί με έναν αποφαιτικό τρόπο στην κατηγοριοποίηση των αρετών αφού προσπαθεί να εντοπίσει τους ανασταλτικούς της ηθικότητας παράγοντες. Έτσι, στους παράγοντες που εμποδίζουν την ορθή ηθική απόφαση είναι η αδυναμία ανάλυσής της πριν την ανάληψη της ηθικής πράξης. Πρόκειται για ένα διανοητικό έργο που είναι αναγκαίο να αναλάβουμε, όμως η μη πραγματοποίησή του δεν σημαίνει διανοητικό σφάλμα, αλλά συνιστά *ηθική αδιαφορία*.⁶⁸³ Σε αυτή «τη δυσμενή διάθεση βρίσκεται απέναντι η αρετή της ηθικής

⁶⁷⁸ *Θεμελίωση*, §112, 369/339.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, §112, 369/339.

⁶⁸⁰ Στο ίδιο, §112, 370/340.

⁶⁸¹ Στο ίδιο, §113, 370/340.

⁶⁸² Στο ίδιο, §113, 370/340. [Weit zweckmäßiger scheint es daher, die Tugenden nach den verschiedenen Weisen einzuteilen, wie einer verleitet werden kann, das Vorzügliche hintanzusetzen.]

⁶⁸³ Στο ίδιο, §113, 371/340-341. [sittliche Gleichgültigkeit.]

ευσυνειδησίας».⁶⁸⁴ Η ηθική ευσυνειδησία είναι αποτέλεσμα της τακτικής άσκησης της ηθικής και λογίζεται η ως η πιο σημαντική αρετή.⁶⁸⁵ Ο Brentano δίνει ιδιαίτερη θέση στον ηθικό στοχασμό κάτι που προκύπτει και από τη μεταηθική του θέση η οποία όπως είδαμε δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε μια γνωσιοκρατική προσέγγιση της αγάπης και του μίσους ως τρόπους μιας ορθής ηθικής θεσιληψίας. Έτσι, όταν στοχαζόμαστε με προσοχή και σύνεση τότε έχουμε την αρετή της *ηθικής οξυδέρκειας/οξύνοιας (sittlicher Klugheit)*, η οποία δεν είναι καθαρά διανοητική αλλά συνδέεται άρρηκτα με την ηθική πράξη, όταν, από την άλλη, δίνουμε έμφαση στους ηθικούς κινδύνους, διαθέτουμε την αρετή της *ηθικής σύνεσης/προσοχής (ethischer Vorsicht)*.⁶⁸⁶

Ωστόσο, επισημαίνει ο Brentano ότι οι παραπάνω αρετές δεν αρκούν πάντα για την ορθή ηθική πράξη, καθώς ακόμα και αν έχουμε σχηματίσει μια ορθή κρίση σχετικά με την ηθική προτίμησή υπέρ μιας συγκεκριμένης ηθικής δράσης, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με άλλα ισχυρά εμπόδια.⁶⁸⁷ Ως τέτοια εμπόδια ονομάζει ο Brentano τη δυσαρμονία στις ηθικές μας ροπές και την έλλειψη ελέγχου των συναισθημάτων μας.⁶⁸⁸

Αυτό που ο Brentano ονομάζει «*δυσαρμονία της κλίσης*» αναφέρεται στην αδυναμία μας να αποδώσουμε τη σωστή διάσταση στην αξία προσώπων και πραγμάτων. Το τί εννοεί ο φιλόσοφος γίνεται σαφέστερο όταν αντιπαραθέτει στην παραπάνω κατάσταση την *ηθική αντικειμενικότητα* ή *δικαιοσύνη*, μάλιστα με την τελευταία λέξη θεωρεί ότι φέρνει κοντά τα καθήκοντα της αγάπης και της δικαιοσύνης.⁶⁸⁹ Ο ηθικός κίνδυνος προκύπτει από τη μεροληψία και τις διάφορες μορφές της. Ο Brentano διακρίνει τρεις μορφές. Η πρώτη είναι ο εγωισμός, όπου το άτομο προωθεί το καλό μόνο εντός της δικής του ψυχικής σφαίρας και μόνον. Η δεύτερη ονομάζεται *ιψισισμός (Ipsissimismus)*, και είναι ένας ηπιότερος εγωισμός που περιλαμβάνει και τα κοντινά μας άτομα ή ομάδες, λ.χ. ομόθρησκους ή ομοεθνείς. Σε αυτή τη σφαίρα ηθικής συμπεριφοράς ανήκουν ο *νεποτισμός* και η *ευνοιοκρατία*. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στον *εθνικό ιψισισμό* τον οποίο κρίνει ως επικίνδυνο αν και αποτελεί πρόοδο απέναντι στον απλό εγωισμό, καθώς το άτομο μπορεί να θυσιαστεί

⁶⁸⁴ *Θεμελίωση*, §113, 371/341. [Dieser ungünstigen Disposition steht als Tugend die ethische Gewissenhaftigkeit gegenüber.]

⁶⁸⁵ Στο ίδιο, §113, 371/341.

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, §113, 371/341.

⁶⁸⁷ Στο ίδιο, §113, 371/341.

⁶⁸⁸ Στο ίδιο, §113, 371/341. [Disharmonie der Neigung = Δυσαρμονία της κλίσης].

⁶⁸⁹ Στο ίδιο, §113, 372/341. [sittliche Objektivität = ηθική αντικειμενικότητα / Gerechtigkeit = δικαιοσύνη]

για χάρη του έθνους του. Ωστόσο, με αυτή τη συμπεριφορά το άτομο πιστεύει ότι κάνει κάτι ευγενές αλλά στην πραγματικότητα διαπράττει μια μεγάλη αδικία, αφού στο όνομα του εθνικού συμφέροντος κρίνονται όλα ηθικά επιτρεπτά.⁶⁹⁰

Τέλος, σημαντική ηθική αποτυχία και τρίτο είδος της μεροληψίας θεωρεί την *προσωποληψία*, δηλαδή την προκατάληψη απέναντι σε πρόσωπα για λόγους άσχετους από την ηθική τους υπόσταση. Ενεργούμε λέει ο φιλόσοφος συχνά με μεροληπτικό τρόπο κατά την εκτέλεση των καθηκόντων μας της αγάπης και της δικαιοσύνης. Έτσι οι ένορκοι μιας δίκης μπορούν να επηρεαστούν από την ομορφιά του κατηγορουμένου και να εκδώσουν πολύ διαφορετική απόφαση από αυτή που θα έδιναν ή ακόμα και στις εξετάσεις ο ιπποτισμός προς το γυναικείο φύλο μπορεί να οδηγήσει σε αδικία.⁶⁹¹

Η λύση στην παραπάνω κατάσταση είναι κάπως ιδεαλιστική. Όπως το διατυπώνει περιεκτικά ο Brentano:

Το ιδανικό θα ήταν να αγαπάμε το καθένα για την πραγματική του αξία.⁶⁹²

Όπως είδαμε παραπάνω ο Brentano προτιμά μια αρνητική οριοθέτηση των ενάρετων διαθέσεων, δηλ. ένα προσδιορισμό των καταστάσεων εκείνων που εμποδίζουν την πραγματοποίηση του ύψιστου πρακτικού αγαθού και την εντολή να πραγματοποιούμε το καλύτερο από τα εφικτά. Μια τέτοια κατάσταση είναι «έλλειψη κυριαρχίας στα πάθη».⁶⁹³ Στα *πάθη ή σφοδρά συναισθήματα (Affekte)* ο Brentano συγκαταλέγει τα εξής: «πόνος και ευχαρίστηση, ελπίδα και φόβος, θυμός και ματαιοδοξία».⁶⁹⁴ Φυσικά αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν και άλλα σφοδρά συναισθήματα, τα οποία δεν αναφέρει αλλά αυτό που έχουν κοινό είναι ότι «συχνά θριαμβεύουν πάνω στην κρίση της λογικής».⁶⁹⁵ Ο Brentano υποστηρίζει πως κανείς δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται ενάρετος αν δεν κυριαρχεί στις παρορμήσεις αυτές.⁶⁹⁶

Η παραπάνω παρατήρηση θεωρούμε ότι δίνει μια σαφή απάντηση στο αν ο Brentano είναι υπέρμαχος μιας πρωτοκαθεδρίας των συναισθημάτων στην ηθική του. Η μεταηθική του τοποθέτηση όπως άλλωστε έχουμε ήδη δει αντιμετωπίζει την αγάπη

⁶⁹⁰ *Θεμελίωση*, §113, 372-373/342. Στον υψιστισμό ο Brentano εντάσσει και τον κομματικό υψιστισμό.

⁶⁹¹ Στο ίδιο, §113, 373/343.

⁶⁹² Στο ίδιο, §113, 374/343. [Das Ideal wäre, jedes nach seinem wahren Wert zu lieben.]

⁶⁹³ Στο ίδιο, §113, 374/343. [Mangel an Herrschaft über die Affekte.]

⁶⁹⁴ Στο ίδιο, §113, 374/343. [Schmerz und Lust, Hoffnung und Furcht, Zorn und Eitelkeit]

⁶⁹⁵ Στο ίδιο, §113, 374/343. [siegen oft über das Urteil der Vernunft.]

⁶⁹⁶ Στο ίδιο, §113, 374/343.

και το μίσος περισσότερο ως αποβλεπτικούς τρόπους ηθικής στάσης και λιγότερο ως συναισθηματική ανταπόκριση σε ζητήματα ηθικής.

Η θέληση είναι αυτή που αποκτώντας αρχικά κυριαρχία πάνω στα συναισθήματα ρυθμίζει τη ροή των ιδεών μας και τελικά μας οδηγεί σε έλεγχο παρατηρεί ο Brentano, και συμπληρώνει ότι χρήσιμη θα ήταν εδώ μια ήπια ασκητικότητα που να μην καταπονεί και εξουθενώνει τον άνθρωπο.⁶⁹⁷

Αλληλένδετη με τα παραπάνω είναι η άποψη που εκφράζει ο φιλόσοφος στην επόμενη παράγραφο (§114) ότι οι αρετές μπορούν να αυξηθούν αλλά και να μειωθούν μέσα από την εκπαίδευση, την πρακτική και την σωματική υγιεινή.⁶⁹⁸

Ο Brentano τελειώνει την πραγμάτευση της έννοιας της αρετής απαντώντας αρχικά στο ερώτημα αν μπορεί μια αρετή να είναι κακία (§115) και στη συνέχεια αναλύει - με αναφορά στον Αριστοτέλη - την αξία της αρετής και τη δυστυχία της κακίας (§116). Για το Brentano το ερώτημα σχετικά με το αν μια αρετή όπως λ.χ. η γνώση μπορεί να είναι κακία, είναι δυνατό να επιδέχεται κατά μία έννοια καταφατική απάντηση. Ο συλλογισμός του Brentano είναι ο ακόλουθος:

Μπορεί κανείς να τρέφει για ένα καλό μια ισχυρότερη κλίση από ό,τι αυτό καθαυτό θα άξιζε, αλλά όπου αυτή (=η κλίση) έρχεται ύστερα σε ανταγωνισμό με μια μικρότερη αξία, μπορεί εκείνη η προτίμηση να εξασφαλίσει ακόμα την ορθή επιλογή. Μόνο όπου το από εκείνον προτιμώμενο και υπέρμετρα αγαπώμενο καλό συναγωνίζεται με ένα υψηλότερο, εκεί η κλίση θα ισχύει ως μη ενάρετη.⁶⁹⁹

Το μόνο αγαθό που σύμφωνα με το Brentano μπορεί να αγαπηθεί υπέρμετρα χωρίς η κλίση προς αυτό να είναι οδυνηρή είναι η αγάπη του Θεού.⁷⁰⁰

Στην τελευταία παράγραφο (§116) της ενότητας για την πραγμάτωση των ατομικών ηθικών εντολών παρουσιάζεται η αξία της αρετής και η δυστυχία της κακίας. Κινούμενος μέσα σε ένα αριστοτελικό πλαίσιο ο Brentano υποστηρίζει ότι η αρετή υπερέχει όλων των διανοητικών και αισθητικών επιτευγμάτων του ανθρώπου και έχει τη δύναμη να φέρνει την ευτυχία, ενώ η συστηματική άσκηση την καθιστά ανθεκτική.⁷⁰¹ Σε σχέση με την κακία και τη δυστυχία που αυτή επιφέρει στον άνθρωπο ο φιλόσοφος μας υιοθετεί την αριστοτελική διάκριση ανάμεσα στην

⁶⁹⁷ *Θεμελίωση*, §113, 374/343.

⁶⁹⁸ Στο ίδιο, §114, 374-375/344.

⁶⁹⁹ Στο ίδιο, §114, 375/344. [Es mag einer für ein Gut eine stärkere Neigung hegen, als dieses an und für sich verdienen würde, aber wo sie dann in Konkurrenz mit einem geringeren Werte tritt, mag jene Vorliebe doch die richtige Wahl sichern. Nur wo das von ihr bevorzugte und über Gebühr geliebte Gut mit einem höheren in Wettstreit tritt, wird die Neigung als Untugend wirksam.]

⁷⁰⁰ Στο ίδιο, §114, 375/345.

⁷⁰¹ Στο ίδιο, §116, 376/345.

ακρασία ή ηθική αδυναμία και την κακία ή μοχθηρία. Εστιάζει κυρίως στην κακία την οποία προσδιορίζει ως την απόφαση να μη ασχοληθεί κανείς με την «ηθική εντολή» (*sittliche Gebot*). Πρόκειται, καταλήγει ο Brentano, για μια κατάσταση «ακραίου βαθμού εξαχρείωσης και σκληροκαρδίας».⁷⁰² Αυτή τελικά θα καταβάλει και θα φθείρει τον άνθρωπο ψυχολογικά και θα τον οδηγήσει σε «θραύση της συνείδησής του» και στην «αγωνία απέχθειας του εαυτού του».⁷⁰³ Για την αποφυγή μιας τέτοιας κατάστασης είναι σημαντική η ηθική καθοδήγηση.

3.2. Η ηθική καθοδήγηση.

Ιδιαίτερο μέρος των παραδόσεων του Brentano για την ηθική συνιστούν οι προτάσεις του για την ηθική καθοδήγηση. Σε μια εκτενή παράγραφο παρουσιάζει τη σημασία της ηθικής καθοδήγησης για την ανάπτυξη και διατήρηση της ηθικής συνείδησης. Για το φιλόσοφο η ηθική καθοδήγηση επηρεάζει εξίσου με την ενάρετη διάθεση την ίδια την ενάρετη συμπεριφορά και συντελεί στη διόρθωση των έμφυτων διαθέσεων μας. Ακόμα και αν δεν έχουμε καμιά ευθύνη για τις έμφυτες ροπές μας λέει ο Brentano:

δεν χρειάζεται να τις αποδεχτούμε ως ανεπανόρθωτη μοίρα και είναι θέμα ηθικής καθοδήγησης να δημιουργήσουμε το καλύτερο που μπορεί να επιτευχθεί από το υλικό που δίνει η φύση.⁷⁰⁴

Πράγματι, σύμφωνα με το φιλόσοφο η ηθική καθοδήγηση μπορεί να μεταμορφώσει ολοκληρωτικά την ηθική μας υπόσταση. Η μεθοδική διαμόρφωση των ηθικών διαθέσεων ονομάζεται από το Brentano *ηθική αγωγή* (*sittliche Erziehung*) και συνίσταται στο να συνηθίσουμε την ορθή επιλογή.⁷⁰⁵ Το ερώτημα όμως που προκύπτει είναι με ποιό τρόπο είναι δυνατή αυτή η διαμόρφωση, εφόσον η ίδια η έννοια της συνήθειας προϋποθέτει την συνεχή επανάληψη. Από τη στιγμή που ένα άτομο έχει ήδη αγαθή διάθεση τότε εύκολα θα εκτελεί αυτό που χρειάζεται και θα αποφεύγει ό,τι δεν χρειάζεται. Η επίκληση της συνήθειας ως εργαλείο ανάπτυξης της ηθικής μας οδηγεί σύμφωνα με τον Brentano σε φαύλο κύκλο.⁷⁰⁶ Η λύση που δίνει ο

⁷⁰² *Θεμελίωση*, §116, 376/345. [der äußerste Grad von Verworfenheit, die Herzenshärte.]

⁷⁰³ Στο ίδιο, §116, 376/345.

⁷⁰⁴ Στο ίδιο, §117, 378/347 [brauchen wir sie doch nicht als irreparables Fatum hinzunehmen, und Sache der ethischen Führung ist es, aus dem von der Natur gegebenen Stoff das beste Erreichbare zu gestalten.]

⁷⁰⁵ Στο ίδιο, §117, 378-379/348.

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, §117, 379/348.

φιλόσοφος είναι ότι πρόκειται για απατηλό φαύλο κύκλο και ότι η ηθική αγωγή αφορά όσους έχουν ένα αδύναμο ηθικά χαρακτήρα ο οποίος με την ηθική καθοδήγηση θα επιτελεί πράξεις ορθής προτίμησης. Ως ιστορικό παράδειγμα αναφέρει τον Αριστοτέλη και την επιρροή του στο Μεγάλο Αλέξανδρο.⁷⁰⁷

Η ηθική καθοδήγηση μπορεί όμως να αναπτυχθεί μέσα από την εκπαίδευση του εαυτού μας και την αποφυγή των πειρασμών, την εξουδετέρωση των κακών ροπών. Αυτή η δυνατότητα είναι σαφής έκφραση της ελευθερίας μας νοούμενης ως δύναμης επιβολής μας πάνω στις ίδιες μας τις διαθέσεις.⁷⁰⁸ Ουσιαστικά αυτό που χρειάζεται είναι να αναπτύξουμε μια ηθική στρατηγική με την οποία να κινούμαστε έξυπνα στο πεδίο της ηθικής πράξης, επιδιώκοντας αρχικά μικρές νίκες και έτσι να αυξάνουμε την ηθική μας δύναμη.⁷⁰⁹ Η πολύ ωραία μεταφορική αυτή διατύπωση δεν συνοδεύεται από απτά παραδείγματα. Ωστόσο η μπρεντανική θέση είναι σαφώς υπέρ μιας ηθικής διαπαιδαγώγησης.

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρεί στο πεδίο αυτό την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση ως φορέα ηθικών πεποιθήσεων, ενώ υποστηρίζει ότι είναι θεμελιώδες λάθος να θεωρούμε ότι η συστηματική καθοδήγηση είναι περιττή με το σκεπτικό πως ό,τι χρειαζόμαστε σ' αυτό τον τομέα θα γίνει γνωστό κατά κάποιο τρόπο.⁷¹⁰ Στο σημείο αυτό τονίζει ο Brentano τη σημασία της επίγνωσης του πρακτικού χαρακτήρα της ηθικής και μέμφεται τους Γερμανούς φιλοσόφους της εποχής του οι οποίοι στις επιτομές της ηθικής παρουσιάζουν «αφηρημένες, ίσως δυσνόητες, ψυχολογικές και μεταφυσικές θεωρίες»⁷¹¹, οι οποίες ελάχιστα ή καθόλου χρησιμεύουν σε κάποιον που χρειάζεται ηθική καθοδήγηση. Η παραπάνω κατάσταση οδηγεί στην απαξίωση της *επιστημονικής ηθικής (wissenschaftlichen Ethik)* και στην ανάπτυξη μιας σκεπτικιστικής στάσης σε σχέση με την ηθική. Εδώ είναι χαρακτηριστική η θέση του Brentano ότι πρέπει να πείσουμε τους δύσπιστους πως η ηθική είναι ένας τομέας που είναι εύκολα προσβάσιμος στη φυσική γνώση.⁷¹² Αν και η αναφορά στη *φυσική γνώση (natürlichen Erkenntnis)* δεν αναλύεται εδώ, ουσιαστικά συνοψίζει την ηθική σκέψη που ο Brentano έχει αναπτύξει στο πρώτο μέρος σχετικά με την επίτευξη της ηθικής γνώσης μέσω της άμεσης εσωτερικής αντίληψης και της ανάπτυξης της ορθής αγάπης και μίσους.

⁷⁰⁷ *Θεμελίωση*, §117,379/348.

⁷⁰⁸ Στο ίδιο, §117, 379/348.

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, §117,379/348.

⁷¹⁰ Στο ίδιο, §117, 380/349.

⁷¹¹ Στο ίδιο, §117, 380/349.

⁷¹² Στο ίδιο, §117, 381/350. [ein der natürlichen Erkenntnis wohl zugängliches Gebiet]

Σημαντικές για την ηθική καθοδήγηση ο Brentano θεωρεί την ηθική επαγρύπνηση, την μέριμνα για την αποφυγή του ηθικού κινδύνου. Η *ηθική επαγρύπνηση* (*sittlicher Wachsamkeit*) για τις αλλαγές στον τρόπο συμπεριφοράς μας διέπεται από δύο βασικούς κανόνες. Ο πρώτος κανόνας είναι να έχουμε πάντοτε μπροστά μας τον ηθικό μας στόχο και να έχουμε ένα «ζωντανό συναίσθημα για την εξέχουσα αξία της αρετής». ⁷¹³ Ο παραπάνω στόχος ενισχύεται με το να είμαστε μόνοι κάποιες φορές, να διαβάζουμε θεμελιώδη ηθικά έργα, όπως λ.χ. το *Εγχειρίδιο* του Επίκτητου, τα *Εις εαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου, τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, μέρη της Αγίας Γραφής κ.α., ποίηση υψηλού ηθικού περιεχομένου, και να διάγουμε ένα ήσυχο βίο. ⁷¹⁴ Ο δεύτερος και εξίσου σημαντικός κανόνας για την ηθική επαγρύπνηση είναι να έχουμε επίγνωση της κατάστασης στην οποία βρισκόμαστε, των μέσων που διαθέτουμε καθώς και των πειρασμών που ενδεχομένως θα αντιμετωπίσουμε, και οι οποίοι τροποποιούνται με βάση τις διαθέσεις μας. ⁷¹⁵ Σημαντική για την ηθική επαγρύπνηση θεωρεί ο Brentano την αυτογνωσία και την έρευνα της συνείδησής μας ώστε να αποκτήσουμε επίγνωση των διαθέσεών μας, εδώ δεν πρόκειται απλά για μια διαδικασία ανάμνησης του παρελθόντος μας. Η ανάμνηση όχι μόνο των πράξεων μας, αλλά και των επιθυμιών μας και των ευχών μας συμβάλλουν στην ηθική μας ενδυνάμωση. ⁷¹⁶

Η ηθική επαγρύπνηση μας οδηγεί στην ηθική αυτογνωσία και τελικά στη γνώση των διαθέσεών μας. Όλη αυτή η κατάσταση μας κάνει να αισθανόμαστε τότε μια κατάσταση ενέχει για μας κινδύνους ηθικής υφής. ⁷¹⁷ Χωρίς πάλι να διευκρινίζει τί είδους ηθικούς κινδύνους εννοεί εδώ, ο Brentano δίνει τρόπους αποφυγής αλλά και αντιμετώπισης τους οι οποίοι όμως χαρακτηρίζονται από ασάφεια. Έτσι η αποφυγή της αδράνειας και η πρόβλεψη της απόφασής μας, είναι ικανά για την αποφυγή δυσάρεστων ηθικών καταστάσεων. ⁷¹⁸ Αν τώρα δεν μπορούμε να αποφύγουμε τέτοιους κινδύνους, μπορούμε να προετοιμαστούμε για την αντιμετώπισή τους. Η αντιμετώπιση των ηθικών κινδύνων μπορεί να γίνει με την επιδίωξη μιας σταθερής λύσης που να προάγει το καλό, την εξάσκησή μας σε απλούστερες περιπτώσεις, την πρόσθεση υποστηρικτικών κινήτρων: το να σκεφτόμαστε τη σχέση κακού και

⁷¹³ *Θεμελίωση*, §118, 382/350. [ein lebendiges Gefühl für den überragenden Wert der Tugend]

⁷¹⁴ Στο ίδιο, §118, 382-383/351.

⁷¹⁵ Στο ίδιο, §118, 382/351.

⁷¹⁶ Στο ίδιο, §118, 383/351.

⁷¹⁷ Στο ίδιο, §119, 383/351.

⁷¹⁸ Στο ίδιο §119, 383/351-352.

δυστυχίας, τη ρήξη μας με τους αγαπημένους μας σε περίπτωση αδικίας, τέλος, να επιβάλλουμε εμείς οι ίδιοι μια τιμωρία στον εαυτό μας.⁷¹⁹

Η αντιμετώπιση των ηθικών κινδύνων μπορεί όμως να είναι περισσότερο αποτελεσματική καταλήγει ο Brentano μέσα από τη δική μας φροντίδα για τις ηθικές μας διαθέσεις γενικά. Στην επόμενη εκτενή παράγραφο (§120) και προτού αναφερθεί στις κοινωνικές ενώσεις που αναπτύσσονται με βάση την ηθική (φιλία, γάμος, κράτος, εκκλησία)⁷²⁰, αναλύει τρόπους για τη διατήρηση και τη βελτίωση των ηθικών μας διαθέσεων. Για τη διατήρηση των ηθικών μας διαθέσεων είναι σημαντική η καλή υγεία και η μετρημένη άσκηση, η οποία θα απορρίπτει ορισμένες φορές κάποιες απολαύσεις. Εξίσου ενισχυτική είναι η απόκτηση καλών τρόπων, η αναζήτηση ηθικών παραδειγμάτων από την ιστορία αλλά και την τέχνη.⁷²¹ Ο Brentano βρίσκει πιο αποτελεσματικά τα ηθικά παραδείγματα από την ιστορία εφόσον κάτι που πραγματικά συνέβη αποκτά μια βαρύνουσα σημασία. Εδώ εντάσσει και την παιδαγωγική σημασία του μοναστικού βίου, ως απόδειξη των θυσιών που μπορεί να κάνει η ανθρώπινη φύση για ένα υπέρτατο αγαθό, όπως ο Θεός.⁷²²

Σημαντικό για την διατήρηση των ηθικών μας διαθέσεων είναι να διατηρούμε μια ισορροπία μεταξύ ηθικών ικανοτήτων, έτσι η συμπάθεια δεν πρέπει να ασκείται σε βάρος της δικαιοσύνης, η αγάπη της ειρήνης σε βάρος των άλλων πιο σημαντικών αγαθών όπως η αλήθεια.⁷²³

Ο Brentano πιστεύει ότι οι ηθικές διαθέσεις μας ενισχύονται από την εκτέλεση πράξεων εκτός της ηθικής σφαίρας. Τέτοιες θεωρεί την ευαισθησία στις αισθητικές αξίες η οποία μπορεί να ενισχύσει το συναίσθημά μας για τις ηθικές αξίες.⁷²⁴ Διευκρινίζει βέβαια πως πρόκειται για τις πιο εκλεπτυσμένες μορφές τέχνης, έτσι η μουσική μπορεί να λειτουργήσει έτσι μόνο υπό πολύ συγκεκριμένες συνθήκες. Αυτό

⁷¹⁹ *Θεμελίωση*, §119, 383-384/352.

⁷²⁰ Ο Brentano αναφέρεται στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με βάση την ηθική στα πεδία της φιλίας (§121), του γάμου (§122), του κράτους (§123) και της εκκλησίας (§124). Σε αυτές τις παραγράφους εξειδικεύει και παρουσιάζει την επίδραση της ηθικότητας εντός των τομέων της κοινωνικής ζωής. Επιλέξαμε να μην αναφερθούμε εκτενώς στα παραπάνω καθώς δεν εμπίπτουν στο πεδίο της εργασίας μας. Βλ. *Θεμελίωση*, Μέρος 6: Πραγματοποιώντας τις ηθικές εντολές, Κεφάλαιο III: Για τις κοινωνικές ενώσεις που βασίζονται στην αρετή, 390-407/357-376.

⁷²¹ Στο ίδιο, §120, 384-385/352-353.

⁷²² Στο ίδιο, §120, 384-385/352-353.

⁷²³ Στο ίδιο, §120, 386/354.

⁷²⁴ Στο ίδιο, §120, 386/354. [das lebendige Gefühl für ästhetische Werte auch das für moralische zu steigern = το ζωντανό συναίσθημα για τις αισθητικές αξίες επίσης αυτό [ενν. το συναίσθημα] για τις ηθικές [ενν. αξίες] (μπορεί) να αυξήσει.]

που έχει στο νου του ο φιλόσοφος μας είναι ότι η αγάπη του αληθινού και του αγαθού μπορεί να εξευγενιστεί και να εξαγνιστεί μαζί με την αγάπη του ωραίου.⁷²⁵

Για τον Brentano, τέλος, είναι σημαντική και η βελτίωση της ηθικής μας κατάστασης. Αυτή είναι εφικτή μέσα από μια συνειδητοποιημένη εργασία πάνω στον ίδιο μας τον εαυτό για την απόκτηση αρετής βήμα προς βήμα. Την καταστροφή του εγωισμού μας, την επέκταση της αγάπης μας προς ολοένα και μεγαλύτερο κατά το δυνατό αριθμό ανθρώπων, την οικογένεια και τους φίλους μας, την πατρίδα και ολόκληρη την ανθρωπότητα. Στο πεδίο της ηθικής μας βελτίωσης, καταλήγει ο Brentano, δεν χωρά η κολακεία, αλλά η αποδοχή της έντιμης κριτικής και η αποδοχή συμβουλών από ηθικά ανώτερα άτομα.⁷²⁶

Τελειώνοντας την παρουσίαση της κανονιστικής ηθικής του Brentano, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι φιλοδοξεί να μας δώσει μια σαφή πρακτική φιλοσοφία με ωφελμιστικές κατευθύνσεις, τονίζοντας την ύπαρξη πολλών πραγμάτων και καταστάσεων εγγενούς αξίας που οδηγούν στο καλύτερο εφικτό αποτέλεσμα. Θα συμφωνήσουμε με τον Uriah Kriegel ο οποίος χαρακτηρίζει τη μπρεντανική κανονιστική ηθική ως *πλουραλιστικό αναλυτικό ωφελμισμό*.⁷²⁷

Δ. G. E. Moore και Franz Brentano

1. Η κριτική παρουσίαση της Προέλευσης από τον Moore.

Ο G.E. Moore το 1903 γράφει μια κριτική παρουσίαση για την αγγλική μετάφραση της *Προέλευσης*.⁷²⁸ Σε αυτήν καταγράφει τη θετική του άποψη για το μπρενταντικό κείμενο επισημαίνοντας ταυτόχρονα τις διαφωνίες του. Έτσι θεωρεί ότι στην *Προέλευση* περιλαμβάνεται «*μακράν η καλύτερη συζήτηση των πιο θεμελιωδών αρχών της ηθικής*». ⁷²⁹ Στις εισαγωγικές του παρατηρήσεις ο Moore επισημαίνει τη σαφήνεια και το βάθος της σκέψης του Brentano και τονίζει ότι «*θα ήταν δύσκολο να υπερβάλλει κανείς για τη σημασία του έργου του*». ⁷³⁰ Οι θετικές αυτές κρίσεις του

⁷²⁵ *Θεμελίωση*, §120, 387/355.

⁷²⁶ Στο ίδιο, §120, 388-389/355-356.

⁷²⁷ Kriegel, *Brentano's Philosophical System*, 261.

⁷²⁸ G. E. Moore, "Review: Reviewed Work(s): The Origin of The Knowledge of Right and Wrong by Franz Brentano." *International Journal of Ethics* 14, no. 1 (1903): 115–23.

⁷²⁹ Στο ίδιο, 115. [a far better discussion of the most fundamental principles of Ethics.]

⁷³⁰ Moore, "Review", 115. [it would be difficult to exaggerate the importance of his work.]

Moore για τη σκέψη του Brentano δεν τον εμποδίζουν όμως να παρουσιάσει μαζί με τα θετικά και τα αρνητικά σημεία της.

Ο Moore αρχικά συνοψίζει τη βασική μπρεντανική θέση ότι η γνώση του αγαθού καθαυτού συνίσταται στην αντίληψή μας ότι «το αίσθημα της αγάπης προς ένα πράγμα (ή η ευχαρίστηση σ' αυτό το πράγμα) είναι ορθό (richtig)».⁷³¹ Στη μπρεντανική θέση ο Moore εντοπίζει το «μεγάλο πλεονέκτημα» (great merit) ότι «αναγνωρίζει ότι όλες οι αλήθειες της μορφής: 'Αυτό είναι αγαθό καθαυτό' είναι λογικώς ανεξάρτητες από οποιαδήποτε αλήθεια σχετικά με το τι υπάρχει».⁷³² Έτσι σύμφωνα με την ερμηνεία του Moore ο Brentano «αναγνωρίζει την πλήρη αντικειμενικότητα αυτής της θεμελιώδους τάξης των ηθικών κρίσεων».⁷³³

Ωστόσο, λέει ο Moore, ο Brentano κάνει ένα σημαντικό λάθος όταν υποθέτει ότι η έννοια του «ορθώς αγαπιέται» ή του «άξιο αγάπης» είναι η θεμελιώδης ηθική έννοια την οποία εννοούσε με το «αγαθό καθαυτό».⁷³⁴ Η έννοια «αγαθό καθαυτό» δεν είναι αναλύσιμη και είναι αυτή που στην πραγματικότητα ο Brentano ορίζει με τη λέξη «ορθό». Συνεπώς, κατά το Moore, ο Brentano έχει δύο διακριτές και σημαντικές έννοιες: α) το τι είναι ορθό να αγαπάμε, β) την ορθότητα που ανήκει στην αγάπη τέτοιων πράγματος.⁷³⁵ Το ζήτημα σχετικά με το ποιο από τα δύο ορίζεται κατάλληλα με τις λέξεις «αγαθό καθαυτό» μπορεί να φαίνεται αρχικά ως ζήτημα λέξεων, αλλά δεν είναι επισημαίνει ο Moore, αν γίνει αποδεκτή η ορθή άποψη του Brentano ότι το αγαθό καθαυτό στον ύψιστο δυνατό βαθμό είναι εκείνο του οποίου την ύπαρξη είναι καθήκον μας να προάγουμε.⁷³⁶ Αυτό γιατί, ενώ από τη μία ο βαθμός στον οποίο ένα πράγμα κατέχει την ποιότητα του «ορθού» πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όταν σκεφτόμαστε ποιο είναι το ύψιστο δυνατό αγαθό που πρέπει να πετύχουμε, από την άλλη ο βαθμός στον οποίο τα πράγματα «αξίζουν να αγαπώνται» δεν αποτελεί μέτρο του καθήκοντός μας να πραγματοποιήσουμε την ύπαρξή τους.⁷³⁷ Έτσι, ο Moore επισημαίνει ότι το καθήκον μας είναι η πραγματοποίηση του πιο δυνατού «ορθού», όχι εκείνου που «αξίζει να αγαπηθεί», επομένως - καταλήγει στο πρώτο μέρος της

⁷³¹ Moore, "Review", 115. [the feeling of love towards that thing (or pleasure in that thing) is "right" (richtig).]

⁷³² Στο ίδιο, 116.

⁷³³ Στο ίδιο, 116. [recognizes fully the *objectivity* of this fundamental class of ethical judgments.]

⁷³⁴ Στο ίδιο, 116.

⁷³⁵ Στο ίδιο, 116.

⁷³⁶ Στο ίδιο, 116.

⁷³⁷ Στο ίδιο, 116.

κριτικής του - ότι συμφωνεί με το Brentano ότι καθετί καθαυτό αγαθό αξίζει να αγαπηθεί, αλλά δεν συμφωνεί στη θέση πως ό,τι αξίζει να αγαπηθεί είναι αγαθό.⁷³⁸

Ο Moore εντοπίζει ακόμα ένα σημαντικό λάθος στο μπρεντανικό ορισμό του αληθούς ως εκείνου το οποίο «πιστεύεται ορθώς». Για το Moore δεν είναι δυνατόν να αντιλαμβανόμαστε άμεσα δύο διακριτές έννοιες του «πιστεύεται ορθώς» και του «αληθούς», από τις οποίες η έννοια του «αληθούς» να είναι μη αναλύσιμη έννοια που αναφέρεται σε αντικείμενα πίστης.⁷³⁹ Το «αληθές» κατά το Moore δεν μπορεί απλά να είναι αυτό που «πιστεύεται ορθώς».

Αποτέλεσμα του παραπάνω λάθους του Brentano είναι κατά το Moore η αποτυχία του να κατανοήσει ότι απέδωσε την ποιότητα της «ορθότητας» σε δυο μη αναλύσιμες έννοιες, αυτές του «αληθούς» και του «αγαθού».⁷⁴⁰ Εδώ ο Brentano δεν είχε δώσει τη δέουσα προσοχή και αποτυγχάνει τελικά να κατανοήσει ότι η ποιότητα που ορίζει με την «ορθότητα» και όχι το «ορθώς αγαπάται» είναι η θεμελιώδης ηθική έννοια που ορίζεται με το «αγαθό καθαυτό».⁷⁴¹ Ο Moore θεωρεί ότι:

η κρίση του Brentano ότι η πίστη στο αληθές είναι «ορθή» είναι μια κρίση ότι η πίστη στο αληθές είναι πάντοτε αγαθό καθαυτό – μια πρόταση η οποία δεν φαίνεται να είναι αληθής. Αν αυτό δεν είναι αλήθεια, έπεται όχι μόνο ότι ‘αληθές’ δεν σημαίνει ‘ορθώς πιστεύεται’, αλλά επίσης ότι ακριβώς όπως ό,τι είναι καλό να αγαπάμε δεν είναι πάντοτε καλό καθαυτό, έτσι, δεν είναι πάντοτε καλό να πιστεύουμε ό,τι είναι αληθές.⁷⁴²

Ο Moore εντοπίζει λοιπόν το θεμελιώδες σφάλμα στη συλλογιστική του Brentano στην ανεπαρκή προσοχή του στην έννοια της ορθότητας. Η ανεπάρκεια αυτή οφείλεται στη θέση του Brentano ότι όλες μας οι έννοιες αντλούνται από «συγκεκριμένες εντυπώσεις», είτε «σωματικές/αισθητηριακές», είτε «ψυχικού περιεχομένου», μια θέση που ο Moore τη βρίσκει μεν ορθή με μια έννοια, αλλά όχι με τη σημασία που μεταφέρουν οι λέξεις.⁷⁴³ Για τον Moore μπορούμε να αποδεχθούμε μόνο το «αγαπάν» ως «ψυχικό περιεχόμενο», αλλά όχι το «ορθώς αγαπάν», η ποιότητα της ορθότητας δεν είναι ένα ψυχικό περιεχόμενο και άρα δεν είναι αντίληψη. Με την έννοια του μπρεντανικού «ψυχικού περιεχομένου» εννοούμε πάντα ένα «υπαρκτό» και με την αντίληψη εννοούμε την επίγνωση του «υπαρκτού», αλλά η

⁷³⁸ Moore, "Review", 116.

⁷³⁹ Στο ίδιο, 117.

⁷⁴⁰ Στο ίδιο, 117.

⁷⁴¹ Στο ίδιο, 117.

⁷⁴² Στο ίδιο, 117. [Brentano's judgment that belief in the true is "right" a judgment that belief in the true is always good in itself - a proposition which does not seem to be true. If it is not true, it follows not only that "true" does not mean "rightly believed," but also that just as what it is good to love is not always itself good, so, it is not always good to believe what is true.]

⁷⁴³ Στο ίδιο, 117.

ορθότητα δεν είναι ένα «υπαρκτό». ⁷⁴⁴ Τελικά, σύμφωνα με το Moore αν και ο Brentano θεωρεί τον εαυτό του εμπειριστή, με μια έννοια ο εμπειρισμός του είναι εντελώς εσφαλμένος. ⁷⁴⁵

Συνεχίζοντας ο Moore την κριτική του παρουσίαση επισημαίνει δύο ακόμα θεμελιώδη σφάλματα. Το πρώτο είναι μια απροσεξία στον ορισμό της «ορθότητας». Αυτή η απροσεξία γίνεται φανερή στην εξήγηση του Brentano ότι ένα πράγμα είναι «καλύτερο από ένα άλλο». Έτσι η μπρεντανική ισοδυναμία ότι «καλύτερο» σημαίνει «άξιο περισσότερης αγάπης» έπρεπε σύμφωνα με το Moore να είναι: «περισσότερο άξιο αγάπης». ⁷⁴⁶ Ο Brentano, τονίζει ο Moore, δίνει έμφαση στο «συγκεκριμένο ψυχικό περιεχόμενο» ⁷⁴⁷, δηλ. την αγάπη αλλά όχι στην περισσότερο σημαντική έννοια της «ορθότητας». ⁷⁴⁸ Ο Brentano δεν έχει κατανοήσει ότι όταν λέμε ότι ένα πράγμα αγαπιέται ορθά με μεγαλύτερη αγάπη, δεν σημαίνει ότι αυτό κατέχει την ποιότητα του να αγαπιέται ορθά σε οιονδήποτε υψηλότερο βαθμό από ό,τι αγαπιέται με μια μικρότερη αγάπη, επομένως αν αγαθό σημαίνει αγαπιέται ορθά δεν σημαίνει ότι είναι καλύτερο. ⁷⁴⁹

Αν πρόκειται να δεχθούμε όμως την έννοια του καλύτερου πρέπει να αποδεχθούμε ότι η «ορθότητα» διαθέτει βαθμούς, κάτι που ο Brentano έχει αποτύχει να παρατηρήσει. ⁷⁵⁰ Ο Moore καταλήγει ότι η μπρεντανική υπόθεση πως αν «αγαθό» σημαίνει «άξιο αγάπης» τότε «καλύτερο» σημαίνει «άξιο περισσότερης αγάπης», είναι αποτέλεσμα της αμφισημίας της τελευταίας έκφρασης, η οποία ορίζει όχι μόνο ότι μια μεγαλύτερη και μια μικρότερη αγάπη είναι η καθεμιά «ορθή», αλλά και ότι η καθεμιά τους είναι «περισσότερο ορθή» από κάποια άλλη αγάπη. ⁷⁵¹ Κατά την ερμηνεία του Moore όταν λέμε ότι κάτι αξίζει περισσότερη αγάπη από κάτι άλλο, αυτό που λένε αυτές οι λέξεις είναι ότι η διαφορετική ποσότητα αγάπης είναι «περισσότερο ορθή» από το ίδιο ποσό αγάπης, δεν λέμε απλώς ότι το να τα αγαπάμε με την συγκεκριμένη ποσότητα της εν λόγω αγάπης είναι κάτι «ορθό» ή ότι με οποιαδήποτε άλλη ποσότητα θα ήταν εξίσου κάτι «ορθό». ⁷⁵²

⁷⁴⁴ Moore, "Review", 118.

⁷⁴⁵ Στο ίδιο, 118.

⁷⁴⁶ Στο ίδιο, 118.

⁷⁴⁷ Στο ίδιο, 118. ["concrete psychical content"]

⁷⁴⁸ Στο ίδιο, 118.

⁷⁴⁹ Στο ίδιο, 118.

⁷⁵⁰ Στο ίδιο, 119.

⁷⁵¹ Στο ίδιο, 119.

⁷⁵² Στο ίδιο, 119.

Για τον Moore ο Brentano με την έκφραση «άξιο περισσότερης αγάπης» εννοεί μια αγάπη περισσότερο ορθή από μια άλλη, αλλά την ίδια στιγμή αρνείται ότι το καλύτερο είναι άξιο περισσότερης αγάπης.⁷⁵³ Ο Moore παραπέμπει στην εξήγηση του Brentano ότι τίποτε που είναι πραγματικά αγαθό δε μπορεί να αγαπιέται τόσο πολύ.⁷⁵⁴ Η παραπάνω εξήγηση μας οδηγεί σύμφωνα με το Moore στη διαπίστωση ότι κανένα πράγμα δεν είναι άξιο λιγότερης αγάπης από ένα άλλο, επειδή η μπρεντανική εξήγηση ισχυρίζεται ότι μια μεγαλύτερη αγάπη ενός πράγματος δεν είναι λιγότερο ορθή από μια μικρότερη αγάπη του ίδιου πράγματος.⁷⁵⁵ Το συμπέρασμα του βρετανού φιλοσόφου είναι ότι η μπρεντανική εξήγηση είτε σωστή είτε λάθος είναι, κάνει ένα ισχυρισμό για τους βαθμούς της αγάπης αλλά και της ορθότητας.⁷⁵⁶

Αλλά ο Brentano έχει απορρίψει την υπόθεση ότι «καλύτερο» σημαίνει «άξιο περισσότερης αγάπης», ωστόσο μπορεί να σημαίνει το «αντικείμενο της ορθής προτίμησης».⁷⁵⁷ Ο Moore στο τμήμα αυτό της κριτικής του αναλύει την έννοια της «ορθής προτίμησης» στο Brentano. Η «προτίμηση» συνήθως κατανοείται ως συναίσθημα, λέει ο Moore, αλλά τότε αφορά μόνο στο πράγμα που προτιμάται, όμως όταν προτιμούμε ένα πράγμα τότε συμβαίνουν δύο πράγματα: (1) μας αρέσει περισσότερο ένα πράγμα έναντι του άλλου, και (2) επιλέγουμε το ένα έναντι του άλλου.⁷⁵⁸ Το συμπέρασμα του βρετανού φιλοσόφου είναι ότι δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η προτίμηση είναι ένα απλό συναίσθημα τέτοιο που να κατευθύνεται και προς τα πράγματα.⁷⁵⁹ Στην πρώτη περίπτωση το να προτιμάται «ορθώς» ένα πράγμα σημαίνει ότι γνωρίζουμε πως αυτό είναι άξιο μεγαλύτερης αγάπης, όχι ότι το άλλο πράγμα είναι άξιο λιγότερης αγάπης, και στην δεύτερη το να επιλέγεται «ορθώς» ένα πράγμα σημαίνει ότι γνωρίζουμε απολύτως ότι είναι «ορθό», όχι όμως ότι η άλλη επιλογή δεν είναι εξίσου «ορθή», έτσι η «ορθότητα» της προτίμησης δεν επιτρέπει οποιοδήποτε συμπέρασμα για την σχετική αξία αυτού που δεν προτιμάται.⁷⁶⁰

Παρά τις παραπάνω κριτικές παρατηρήσεις του, ο Moore παραδέχεται ότι η θεωρία της *εγγενούς αξίας* (*intrinsic value*) κερδίζει αρκετά από την μπρεντανική

⁷⁵³ Moore, "Review", 119.

⁷⁵⁴ Στο ίδιο, 119. Ο Moore παραπέμπει στη σελίδα 22 της μετάφρασης της *Προέλευσης* του 1904.

⁷⁵⁵ Στο ίδιο, 119.

⁷⁵⁶ Στο ίδιο, 119.

⁷⁵⁷ Στο ίδιο, 119.

⁷⁵⁸ Στο ίδιο, 119.

⁷⁵⁹ Στο ίδιο, 119.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο, 120.

σκέψη. Έτσι ένα μεγάλο προσόν του Brentano θεωρεί τον ορισμό του «αγαθού καθαυτό» όχι μόνο ως *αντικειμενικής έννοιας* αλλά ως περιέχουσας αυτή την κατεξοχήν έννοια ως κατάλληλα οριζόμενη από τις λέξεις.⁷⁶¹ Είναι όμως προβληματικός ο ορισμός από τον Brentano στο μέτρο που η έννοια όντας πολύπλοκη, όχι μόνο είναι διαφορετική αλλά και δεν έχει την ίδια έκταση με τον απλό ορισμό: «η αξιότητα να αγαπιέται» δεν είναι ένα ακόμα ορθό κριτήριο της εγγενούς αξίας.⁷⁶² Αλλά το προβληματικό στοιχείο στον ορισμό του «αγαθού καθαυτό» αφορά και την *εγγενή υπεροχή (intrinsic superiority)* όπου η αναγνώριση ότι ένα πράγμα είναι καλύτερο από ένα άλλο προϋποθέτει ότι αυτό έχει σε υψηλότερο βαθμό την κατεξοχήν ιδιότητα που εννοούμε με το «αγαθό καθαυτό».⁷⁶³ Ο Moore δεν επεκτείνεται άλλο και στο σημείο αυτό η κριτική του περνά στην παρουσίαση της απάντησης που δίνει ο Brentano στην ερώτηση για την ύπαρξη των πραγμάτων που θα ονομάζαμε «αγαθά καθατά».

Ο Moore παρουσιάζει την μπρεντανική αντίληψη για τα «αγαθά καθατά» αναγνωρίζοντας ότι έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Οι θέσεις του Brentano, αφ' ενός για την ύπαρξη πολλών διαφορετικών πραγμάτων με εγγενή αξία, αφ' ετέρου η έμφασή του στην αξία της «αχανούς ποικιλίας διαφορετικών καταστάσεων οι οποίες ανήκουν στην τάξη της 'απόλαυσης των πραγμάτων που αξίζουν να απολαμβάνονται' ή 'ορθές αγάπες'»⁷⁶⁴, κρίνονται ανεπαρκείς και προβληματικές. Ο Moore κρίνει ως ιδιαίτερα ελλειμματική την απόδοση αξίας εκ μέρους του Brentano σε δυο τάξεις πραγμάτων που έχουν ελάχιστη ή καθόλου αξία, που είναι συστατικά συνόλων με αξία, ωστόσο καθατά φαίνονται να μην έχουν κάποια αξία.⁷⁶⁵ Στην πρώτη τάξη ανήκουν βάσει του μπρεντανικού ορισμού του αγαθού πράγματα που αξίζουν πραγματικά αγάπης, αλλά μόνο μερικά από αυτά αξίζουν να τα αγαπάμε αυτά καθατά, παράδειγμα πραγμάτων τέτοιων δεν θεωρούνται από το Moore τα άψυχα όμορφα αντικείμενα.⁷⁶⁶ Η αναφορά του Moore στα μη αγαθά καθατά άψυχα όμορφα αντικείμενα είναι μια εκδοχή του προβλήματος «εσφαλμένου είδους λόγου»

⁷⁶¹ Moore, "Review", 120.

⁷⁶² Στο ίδιο, 120.

⁷⁶³ Στο ίδιο, 120.

⁷⁶⁴ Στο ίδιο, 120. [the value of the immense variety of different states which belong to the class "enjoyment of things worthy to be enjoyed" or "right loves."]

⁷⁶⁵ Στο ίδιο, 120.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, 120.

(the wrong kind reason problem),⁷⁶⁷ αφού αυτά αξίζουν μεν την εύνοιά μας αλλά δεν είναι αγαθά καθαυτά.⁷⁶⁸

Από την άλλη υπάρχουν η ευχαρίστηση και η γνώση στις οποίες, σύμφωνα με την θεώρηση του Moore, αποδίδεται από τον Brentano περισσότερη αξία από αυτή που κατέχουν.⁷⁶⁹ Πρόκειται όμως για ένα θεμελιώδες λάθος καθώς αυτά τα τελευταία μπορούν να είναι όχι απλώς αδιάφορα αλλά και απολύτως κακά. Και η λανθασμένη μπρεντανική θέση προέρχεται κατά το Moore όχι από τον ορισμό του αγαθού αλλά από την αρχή σύμφωνα με την οποία κανένα πράγμα δεν είναι καλύτερο από ένα άλλο, εκτός αν περιέχει ένα μεγαλύτερο αριθμό καλού ή ένα μικρότερο αριθμό κακών μερών.⁷⁷⁰ Ο Moore κρίνει ως ιδιαίτερα προβληματική τη μπρεντανική αντίληψη ότι «οι κρίσεις της εγγενούς ανωτερότητας είναι καθαρά αναλυτικές - ότι 'καλύτερο' απλώς σημαίνει 'έχει ένα μεγαλύτερο αριθμό καλών μερών'».⁷⁷¹ Γενικά ο Moore θεωρεί ως ιδιαίτερα άστοχες τις απόψεις του Brentano για μια θεώρηση του αγαθού βασισμένη σε μια ποσόστωση των διαφόρων μερών των διαφόρων μεμονωμένων καταστάσεων. Υποστηρίζει ότι η αρχή από την οποία προκύπτει αυτή η σημαντικά λανθασμένη θεώρηση του «καθαυτό αγαθού» αποδεικνύεται τέτοια, δηλ. λανθασμένη, στο μέτρο που μπορεί να μας οδηγήσει σε μια περίπτωση στην οποία θα αποδεικνυόταν να είναι καλό ό,τι στην πραγματικότητα είναι απολύτως κακό.⁷⁷² Πρέπει να επισημανθεί ότι η κριτική του Moore για την μπρεντανική αρχή δεν συνοδεύεται από συγκεκριμένα αντιπαραδείγματα.

Στο Brentano μια πολύ μεγάλη ευχαρίστηση σε ό,τι είναι ολοκληρωτικά κακό, αλλά όχι πολύ κακό, δεν είναι απλώς καλύτερη από μια μικρότερη ευχαρίστηση στο ίδιο, αλλά απολύτως καλή. Αν τώρα η ευχαρίστηση είναι για ένα κακό πράγμα που είναι καθαρά φαντασιακό, τότε αυτή θεωρείται καλύτερη από μια μικρότερη ευχαρίστηση σε ένα φαντασιακό πράγμα που είναι ολοκληρωτικά καλό.⁷⁷³ Από την άλλη μια μεγαλύτερη ευχαρίστηση για ό,τι είναι κακό φαίνεται να είναι σύμφωνα με τον Brentano και ένα απόλυτο κακό αλλά και χειρότερο από μια μικρότερη

⁷⁶⁷ Kriegel, *Brentano's Philosophical System*, 232.

⁷⁶⁸ Sven Danielsson and Jonas Olson. "Brentano and the Buck-Passers." *Mind* 116, no. 463 (2007), 512.

⁷⁶⁹ Moore, "Review", 121.

⁷⁷⁰ Στο ίδιο, 121.

⁷⁷¹ Στο ίδιο, 121. [all judgments of intrinsic superiority are purely analytic - that "better" merely means "having a greater number of good parts.]

⁷⁷² Στο ίδιο, 121.

⁷⁷³ Στο ίδιο, 121.

ευχαρίστηση στο ίδιο το κακό.⁷⁷⁴ Τελικά, οδηγούμαστε με τη λογική του Brentano στη διαπίστωση ότι ένα πράγμα μπορεί να είναι καλύτερο ή χειρότερο από ένα άλλο ακόμα και αν δεν περιέχει περισσότερα καλά ή κακά μέρη αντίστοιχα. Το συμπέρασμα είναι ότι δεν έχουμε κανένα λόγο να θεωρήσουμε την ευχαρίστηση και την γνώση αγαθά καθαυτά. Όμως ενώ πράγματι - σύμφωνα με το Moore - δεν έπεται ότι η ευχαρίστηση δεν είναι αγαθή αυτή καθαυτή, αλλά μόνο ότι αυτή δεν είναι αγαθό, και έτσι οφείλουμε να αμφισβητήσουμε την αρχή του Brentano ότι δύο καλά πράγματα είναι πάντα καλύτερα από ένα από αυτά και να αρνηθούμε ότι η αξία του όλου όπως διαμορφώνεται από αυτά είναι πάντοτε ίση με το άθροισμα των αξιών των μερών του.⁷⁷⁵

Ο Moore ολοκληρώνει την κριτική του παρουσίαση με αναφορά στην τρίτο σημείο υπεροχής που εντοπίζει στην ηθική του Brentano: τη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι είναι απλώς μέσο για το αγαθό και το αγαθό καθαυτό και του γεγονότος ότι ο υπέρτατος κανόνας της ηθικής είναι ότι:

οφείλουμε πάντοτε να κάνουμε εκείνο το οποίο θα επιφέρει σε όλη την κατάσταση του Σύμπαντος να έχει όσο το δυνατό περισσότερη εγγενή αξία – και ότι για μια πράξη για να είναι «ορθή» με την κανονική έννοια της λέξης, είναι επαρκές και αναγκαίο ότι αυτό θα έπρεπε να ήταν ένα μέσο γι' αυτό το αποτέλεσμα.⁷⁷⁶

Ο Moore καταλήγει σε μια ιδιαίτερα θετική εκτίμηση για τη *Προέλευση* παρά τα μεταφραστικά άλλα και εκδοτικά σφάλματα που εντοπίζει.⁷⁷⁷ Δεν γνωρίζουμε αν ο Brentano έγινε γνώστης της κριτικής του Moore⁷⁷⁸, και θα ήταν πράγματι ενδιαφέρουσα μια αλληλογραφία των δύο στοχαστών πάνω στα ζητήματα αυτά.

Πάντως διαβάζοντας κανείς την παραπάνω παρουσίαση της κριτικής του Moore αποκομίζει την εντύπωση ότι η μπρεντανική σκέψη είναι δυσνόητη και ιδιαίτερα προβληματική. Θα συμφωνήσουμε με την McAlister ότι ο Moore στην κριτική του περιορίζεται σε μια μάλλον συγκεχυμένη συνόψιση των μπρεντανικών θέσεων και αδυνατεί να κατανοήσει συγκεκριμένες κρίσιμες διαφορές και ομοιότητες στη σκέψη τη δική του και του Brentano.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Moore, "Review", 122.

⁷⁷⁵ Στο ίδιο, 122.

⁷⁷⁶ Στο ίδιο, 122.

⁷⁷⁷ Στο ίδιο, 123.

⁷⁷⁸ Sven Danielsson and Jonas Olson. "Brentano and the Buck-Passers." *Mind* 116, no. 463 (2007), 512.

⁷⁷⁹ McAlister, *The Development of Franz' Brentano ethics*, 95-97.

2. Η αναφορά του Moore στο *Principia Ethica* για το Brentano.

Ο Moore αναφέρεται και στον πρόλογο του *Principia Ethica* στις απόψεις του Brentano.⁷⁸⁰ Σε μια περιεκτική παράγραφο ο Moore παρουσιάζει μια ευσύνοπτη αξιολόγηση και αναφέρει τέσσερα σημεία συμφωνίας και περισσότερα διαφωνίας με τον Brentano.

Ο Brentano φαίνεται να συμφωνεί απολύτως μαζί μου: (1) ως προς το ότι θεωρεί πως όλες οι ηθικές προτάσεις ορίζονται από το γεγονός ότι αποδίδουν μια ενική και μοναδική έννοια, (2) ως προς το ότι διαιρεί αυστηρά τέτοιες προτάσεις στα δύο όμοια είδη, (3) ως προς το ότι πιστεύει ότι το πρώτο είδος είναι ανεπίδεκτο απόδειξης, (4) αναφορικά με το είδος τεκμηρίου που είναι αναγκαίο και συναφές για την απόδειξη του δεύτερου είδους. Εκλαμβάνει, όμως, ως τη θεμελιώδη ηθική έννοια, όχι την απλή έννοια που δηλώνω με τον όρο «καλό», αλλά τη σύνθετη έννοια που εγώ θεωρώ ότι ορίζει το «όμορφο»· και δεν αναγνωρίζει, παρά μάλιστα αρνείται διά συναγωγής, την αρχή που αποκάλεσα αρχή των οργανικών ενότητων. Ως συνέπεια αυτών των δύο διαφορών, τα συμπεράσματά του για το ποια πράγματα είναι καλά καθαυτά διαφέρουν επίσης πολύ στο περιεχόμενό τους από τα δικά μου. Συμφωνεί, πάντως, ότι υπάρχουν πολλά διαφορετικά καλά κι ότι η αγάπη για καλά και όμορφα αντικείμενα συγκροτεί ένα σημαντικό σύνολο ανάμεσά τους.⁷⁸¹

Πρέπει να διευκρινιστούν ορισμένα σημεία στην παραπάνω παράγραφο. Συγκεκριμένα: Το (2) αναφέρεται στη διαίρεση από τον Brentano των ηθικών προτάσεων σε εκείνες που αναφέρονται σε πράγματα που είναι αγαθά καθαυτά⁷⁸² και σε εκείνες που αναφέρονται στα αγαθά ως μέσα. Σε αυτή τη διαίρεση συμφωνεί ο Moore. Το (3) αφορά στη θέση του Moore ότι τα πράγματα που είναι αγαθά καθαυτά δεν επιδέχονται κανένα τεκμήριο απόδειξης.⁷⁸³ Την ίδια τη θέση εντοπίζει κατά τη γνώμη του και στο Brentano. Τέλος το (4) αναφέρεται στο γεγονός ότι και ο Brentano και ο Moore συμφωνούν ότι οι αγαθές πράξεις προσδιορίζονται από την σχέση τους με το εγγενές αγαθό.⁷⁸⁴

⁷⁸⁰ G. E. Moore, *Principia Ethica*. Μετάφραση – Σημειώσεις – Επίμετρο – Επιλογή Βιβλιογραφίας: Αντώνης Χατζημουσής. (Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022), 26-27.

⁷⁸¹ Moore, *Principia Ethica*, 26-27. Παραθέτουμε τη μετάφραση του Αντώνη Χατζημουσής.

⁷⁸² Στο ίδιο, 22-23.

⁷⁸³ Στο ίδιο, 23.

⁷⁸⁴ Gabriel Franks, “Was G.E. Moore Mistaken about Brentano?”, στο: Linda MacAlister (editor), *The Philosophy of Brentano* (London: Duckworth, 1976), 187.

Η παρουσιαζόμενη από το Moore σύμπτωση απόψεων με τον Brentano ως προς την αγαθότητα ως μια ποιότητα που μπορεί να εννοηθεί άμεσα και ότι όλες οι προτάσεις για τα πράγματα καθαυτά ως αγαθά είναι συνθετικές, φαίνεται εν μέρει αληθής, αφού η αγαθότητα όπως την κατανοεί ο Brentano δεν μπορεί να αποδειχθεί, αλλά αυτό συμβαίνει για διαφορετικούς λόγους από εκείνους του Moore. Για τον Brentano η εμπειρία μας δεν αφορά στην αγαθότητα των πραγμάτων αλλά μόνο στην ορθότητα των κρίσεών μας για την αγαθότητα.⁷⁸⁵

Στην τελευταία ενότητα της εργασίας, θα παρουσιάσουμε τα προβλήματα που παρουσιάζει η θεώρηση της επιχειρηματολογίας του Brentano από το Moore, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η προσέγγιση του Moore θα μπορούσε να δικαιωθεί.

3. Είναι σωστή η θεώρηση του Moore;

Ο Gabriel Franks εντοπίζει ότι ο Moore έχει κατανοήσει λανθασμένα συγκεκριμένα σημεία στο Brentano και ότι μολονότι υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ τους, δεν είναι τόσο σημαντικές ή στην έκταση που πίστευε ο Moore.⁷⁸⁶ Το πιο σημαντικό είναι ότι ο Moore παρανοεί την έννοια του «ορθού» στο Brentano κάτι που τον οδήγησε σε «ένα λαβύρινθο αντιφάσεων».⁷⁸⁷ Πράγματι, σύμφωνα με τον Franks, ο Moore στο άρθρο της κριτικής παρουσίασης της *Προέλευσης* κάνει ένα πρώτο λάθος όταν ταυτίζει το «αγαθό καθαυτό» με το «ορθό» αντί με το συνολικό «ορθό να αγαπιέται». Το λάθος αυτό οφείλεται στην ταύτιση του «αγαθού» ως «του ορθού να αγαπιέται» με το «ωραίο», και το «ωραίο» ο Moore ταυτίζει με το «καλό να θαυμάζεται». Αν το να θαυμάζουμε είναι ισοδύναμο με το «αγαθό», τότε το «ορθό» θα έπρεπε να είναι ισοδύναμο με το «αγαθό». Όπως τονίζει ο Franks με τις παραπάνω ισοδυναμίες ο Moore χάνει την πιο προφανή ερμηνεία του «ορθού»: αυτή της σημασίας του «σωστού».⁷⁸⁸

Μια ακόμη διαφοροποίηση του Moore είναι ότι κατά τον Brentano:

ενώ η εμπειρία της αγάπης έχει όλα τα σημεία που υποδηλώνονται με το να την ονομάζουμε «μια συγκεκριμένη εντύπωση ενός ψυχικού περιεχομένου», η «εμπειρία του να αγαπάμε ορθά» - δηλαδή η αντίληψη της *ορθότητας* μιας αγάπης, δεν έχει.⁷⁸⁹ Η ποιότητα της «ορθότητας» δεν είναι ένα ψυχικό περιεχόμενο και η αντίληψή της δεν είναι

⁷⁸⁵ Franks, "Was G.E. Moore Mistaken about Brentano?", 186-187.

⁷⁸⁶ Στο ίδιο, 193.

⁷⁸⁷ Στο ίδιο, 193.

⁷⁸⁸ Στο ίδιο, 188.

⁷⁸⁹ Εννοείται: σημεία που να την υποδηλώνουν ως εντύπωση ενός συγκεκριμένου ψυχικού περιεχομένου.

μια εντύπωση με την κανονική σημασία των λέξεων.⁷⁹⁰ (Η έμφαση με τα πλάγια στοιχεία είναι του Moore)

Ο Franks επισημαίνει ότι ο Brentano είναι μάλλον ασαφής σχετικά με το τι είναι μια εντύπωση (*impression*)⁷⁹¹, με ψυχικό περιεχόμενο η οποία προξενεί την έννοια του αγαθού. Παραπέμπει προς απόδειξη της ασάφειας στην σημείωση 27 του Brentano με θέμα το *εναργές* (*Evident*), στην οποία αναφέρεται στις *εναργείς κρίσεις* ως εκείνες που διακρίνονται από «μια εσωτερική ποιότητα που ανήκει στην πράξη της ενόρασης (*insight*) καθαυτής»⁷⁹², και ταυτίζει την ποιότητα αυτή με την καθαρότητά τους.⁷⁹³

Επιπρόσθετα σημαντικό ρόλο στην παρερμηνεία του Moore φαίνεται να έπαιξε η μετάφραση της Cecil Hague της γερμανικής έκφρασης ‘als richtig charakterisiert’ ως ‘having the character of rightness’. Φαίνεται ότι η ανακριβής αγγλική απόδοση στην παράγραφο 27 της *Προέλευσης* έδωσε την εντύπωση στο Moore για την αναλογία της ορθότητας των προτιμήσεων και των ηδονών με εκείνη των εναργών κρίσεων.⁷⁹⁴ Ο Franks παρατηρεί:

Αλλά υπάρχει μια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να λέμε ότι η εντύπωση [παράσταση] η οποία προκαλεί την έννοια της ορθής αγάπης είναι η ιδιότητά της ορθότητας, και του να πούμε ότι αυτή η ιδιότητα είναι ότι αυτές χαρακτηρίζονται ως ορθές. Και θα έπρεπε να είναι εξίσου ξεκάθαρο ότι μια υπαρκτική ή αξιολογική κρίση μπορεί ψυχολογικά να χαρακτηρίζεται ως ούσα ορθή χωρίς στην πραγματικότητα να είναι τελικά.⁷⁹⁵

Η διαφοροποίηση και η ταύτιση Moore – Brentano επηρεάζεται σημαντικά και από τη διαφορετική γνωσιολογική τους αφετηρία⁷⁹⁶ η οποία προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τις παραδοχές και τις αφετηρίες της θεώρησης της έννοιας του αγαθού και του αγαθού καθαυτού. Έτσι, για το Moore το εγγενές αγαθό στην πραγματικότητα εντοπίζεται στα πράγματα, όντας μια ποιότητα μη φυσική, αλλά ανήκουσα στην αντικειμενική τάξη των πραγμάτων, η οποία ανακαλύπτεται από την ενόραση.

⁷⁹⁰ Moore, “Review”, 128.

⁷⁹¹ Ο Franks μεταφράζει με τη λέξη *impression* τη γερμανική παράσταση (*Vorstellung*).

⁷⁹² Η διατύπωση είναι του Brentano κατά τη μετάφραση της Cecil Hague. [inner quality belonging to the act of insight itself].

⁷⁹³ Franks, “Was G.E. Moore Mistaken about Brentano?”, 189.

⁷⁹⁴ Στο ίδιο, 189.

⁷⁹⁵ Στο ίδιο, 189-190. [But there is a great difference between the saying that the impression which gives rise to the concept of right love is their quality of rightness, and of saying that this quality is that they are characterized as being right. And it should be equally clear that an existential or value judgment may be psychologically characterized as being right without actually being right at all.]

⁷⁹⁶ Στο ίδιο, 193.

Σύμφωνα με τον Franks το αν υπάρχει ή όχι μια τέτοια θεώρηση στον Brentano δεν είναι ξεκάθαρο από τα κείμενά του.⁷⁹⁷

Όπως είδαμε η ανάλυσή του Brentano της αξίας θεωρείται ότι είναι πρόδρομος της ανάλυσης της αξίας διά της *Κατάλληλης Στάσης (ΚΣ) (Fitting Attitude)*, αφού υποστηρίζει ότι το «αγαθό» σημαίνει «άξιο αγάπης». Ο Bykvist μέσα από το φακό της κριτικής του Moore για τον Brentano εστιάζει στην ανασυγκρότηση του επιχειρήματος του Moore ως ένα γενικότερο επιχείρημα ενάντια στην ανάλυση της αξίας τύπου Brentano. Ο Moore στη βιβλιοκρισία του της *Προέλευσης* διατυπώνει ένα επιχείρημα κατά της εκδοχής της ΚΣ του Brentano, το οποίο δεν έχει προσεχθεί αρκετά.⁷⁹⁸ Ο Bykvist υποστηρίζει ότι το επιχείρημα του Moore ως έχει δεν είναι ισχυρό αλλά με τη βοήθεια εργαλείων της σύγχρονης φιλοσοφίας και της σημασιολογίας μπορούμε να φτάσουμε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη σημασιολογία του αγαθού και τη φύση της αγαθότητας.⁷⁹⁹

Ο Bykvist συνοψίζει το επιχείρημα του Moore που έχουμε ήδη δει, και το ονομάζει ως «η πλάνη του Brentano»:

Η πλάνη του Brentano είναι να συμπεραίνει ότι «καλύτερο» σημαίνει «άξιο περισσότερης αγάπης» από τον ισχυρισμό ότι «αγαθό» σημαίνει «άξιο αγάπης». Είναι μια πλάνη επειδή η ιδιότητα μέσω της οποίας το «αγαθό» ξεχωρίζει υπόκειται σε διαβαθμίσεις, δηλαδή ό,τι έπεται από την ανάλυση του «αγαθού» του Brentano είναι πως «καλύτερο» σημαίνει «περισσότερο άξιο αγάπης». Αλλά «άξιο περισσότερης αγάπης» δεν σημαίνει το ίδιο όπως «περισσότερο άξιο αγάπης». (...) Το επιχείρημα του Moore μπορεί να ακούγεται ακριβώς πειστικό, αλλά για να ελέγξουμε αν το επιχείρημα πραγματικά ευσταθεί, χρειαζόμαστε να το εκφράσουμε με περισσότερη λεπτομέρεια με την κατάλληλη προσοχή να δοθεί στις δύο κρίσιμες σαφείς υποθέσεις του Moore:

Το «άξιο περισσότερης αγάπης» δεν σημαίνει το ίδιο όπως «περισσότερο άξιο αγάπης» (η διαφορά στη σημασία της υπόθεσης/παραδοχής),

Το «αγαθό» διακρίνει μια ιδιότητα που έρχεται σε βαθμούς (η υπόθεση/παραδοχή του βαθμού).⁸⁰⁰

Σύμφωνα με τον Bykvist ο Moore θεωρεί ότι η ανάλυση της αξίας με βάση την ΚΣ πρέπει να παρέχει μια ανάλυση της *σημασίας* των όρων του «αγαθού» και του «καλύτερου», κάτι βέβαια στο οποίο ίσως να μη στόχευε ο Brentano.⁸⁰¹ Ωστόσο, μια ανασυγκρότηση των κρυμμένων προκειμένων του επιχειρήματος του Moore είναι

⁷⁹⁷ Franks, “Was G.E. Moore Mistaken about Brentano?”, 190.

⁷⁹⁸ Krister Bykvist, “Brentano’s Fallacy: Moore’s Arguments Against Brentano’s Fitting Attitude Analysis of Value.” *History of Philosophy Quarterly* 1 July 2021; 38 (3), 244, Moore, “Review”, 118.

⁷⁹⁹ Bykvist, “Brentano’s Fallacy”, 244.

⁸⁰⁰ Στο ίδιο, 246.

⁸⁰¹ Στο ίδιο, 247.

ίσως ικανή να καταστήσει περισσότερο ισχυρή την αντίρρησή του στη μπρεντανική θέση.

Έτσι, το επιχείρημα του Moore μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως εξής:

1. «αγαθό» σημαίνει το ίδιο όπως «άξιο αγάπης».
2. «αγαθό» ξεχωρίζει/αναγνωρίζει μια ιδιότητα που έρχεται σε βαθμούς.

Έτσι:

- 3.1. «αγαθό» είναι ένα διαβαθμίσιμο επίθετο (από το 2 και ό,τι αυτό σημαίνει όταν λέει ότι ένας όρος ξεχωρίζει/αναγνωρίζει μια ιδιότητα που έρχεται σε βαθμούς).

Έτσι:

- 3.2. Και το «αγαθό» και το «άξιο αγάπης» είναι διαβαθμίσιμα επίθετα (από το 2 και 3.1 και την λογική αρχή ότι οποιοσδήποτε όρος συνώνυμος με ένα διαβαθμίσιμο επίθετο είναι ο ίδιος διαβαθμίσιμο επίθετο).

- 3.3. Αν «αγαθό» σημαίνει το ίδιο όπως «άξιο αγάπης» και τα δυο είναι διαβαθμίσιμα επίθετα, τότε «περισσότερο αγαθό» («καλύτερο») σημαίνει «περισσότερο άξιο αγάπης» (κρυμμένη προκείμενη).

Έτσι:

3. «περισσότερο αγαθό» («καλύτερο») σημαίνει το ίδιο όπως «περισσότερο άξιο αγάπης» (από 2, 3.2, και 3.3).⁸⁰²

Συγκεκριμένα, σημαντική για την ανασυγκρότηση του επιχειρήματος του Moore είναι η αντίληψή του για το «αγαθό» ως ένα διαβαθμίσιμο επίθετο που επιδέχεται συγκριτικούς τύπους: «περισσότερο αγαθό» ή «καλύτερο».⁸⁰³

Ο Bykvist θεωρεί πειστική την παραπάνω ανασυγκρότηση της αντίρρησης του Moore. Κομβικές για την ανασυγκρότηση του επιχειρήματος του Moore είναι η *παραδοχή του βαθμού (degree assumption)* και η *σημασιολογία των διαβαθμισμένων επιθέτων (degree theoretical account of gradable adjectives)*, η οποία είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στη γλωσσολογία.⁸⁰⁴ Σύμφωνα με τις παραπάνω γλωσσολογικές παραδοχές η μπρεντανική σημασιολογία για το «αγαθό» θα μπορούσε να εκφραστεί υπό το πρίσμα του Moore με όρους βαθμού της αξίας ή των αξιών:

«x είναι αγαθό» είναι αληθές εάν και μόνο εάν η αξία του x είναι μεγαλύτερη από κάποια συγκεκριμένα (contextually) καθορισμένη αξία.

«x είναι καλύτερο από το y» είναι αληθές εάν και μόνο εάν η αξία του x είναι μεγαλύτερη από την αξία του y.

«x είναι (ακριβώς) τόσο αγαθό όσο το y» είναι αληθές εάν και μόνο εάν η αξία του x είναι ίδια με την αξία του y.⁸⁰⁵

⁸⁰² Bykvist, “Brentano’s Fallacy”, 247-248. Η προκείμενη 3.3. είναι περίπτωση της γενικότερης αρχής της αντικατάστασης: αν “F” σημαίνει “G” και τα δυο είναι διαβαθμίσιμα επίθετα, τότε “περισσότερο F” σημαίνει “περισσότερο G”. Ο Bykvist για να ανασυγκροτήσει το επιχείρημα του Moore χρησιμοποιεί την παραπάνω αρχή αλλά και τις αρχές της σύνθεσης σύμφωνα με τις οποίες: (1) εάν δύο εκφράσεις με νόημα διαφέρουν μόνο στο ότι η μία είναι το αποτέλεσμα της αντικατάστασης ενός συνωνύμου για ένα συστατικό μέσα στην άλλη, τότε οι δύο εκφράσεις είναι συνώνυμες, (2) το νόημα μιας σύνθετης/πολύπλοκης έκφρασης είναι μια συνάρτηση της συντακτικής της δομής και των σημασιών των συστατικών της. (248)

⁸⁰³ Στο ίδιο, 249.

⁸⁰⁴ Στο ίδιο, 249, 250-251.

⁸⁰⁵ Στο ίδιο, 250-251.

Ο Bykvist τονίζει ότι στην παραπάνω θεώρηση το περιεχόμενο της αξίας μπορεί να διαφοροποιείται, ενώ αφού τόσο ο Brentano όσο και ο Moore ενδιαφέρονταν για την τελική σύλληψη της αγαθότητας μέσα από την έννοια του «αγαθού» και έτσι είναι φυσικό να ισχυρίζονται ότι «x είναι αγαθό» είναι αληθές μόνο στην περίπτωση όπου η αξία του x είναι μεγαλύτερη από ό,τι είχε ουδέτερη τελική (ή εγγενή) αξία και η οποία θα διαφοροποιείται ανά πλαίσιο.⁸⁰⁶

Μια ανάλυση του «αγαθού» με βάση την ΚΣ θα μπορούσε να δεχθεί μια θεωρητική-βάσει βαθμού περιγραφή του «αγαθού» και απλώς να ταυτίσει αξίες με βαθμούς κατάλληλης στάσης. Στο πλαίσιο αυτό η αξία του x ταυτίζεται με το βαθμό της στάσης που θα ήταν κατάλληλο να έχουμε απέναντι στο x.⁸⁰⁷

Έτσι έχουμε:

«x είναι αγαθό» είναι αληθές εάν και μόνο εάν ο βαθμός αγάπης του x που αξίζει είναι μεγαλύτερος από κάποιο πλαίσιακά (contextually) καθορισμένο βαθμό αγάπης.

«x είναι καλύτερο από y» είναι αληθές εάν και μόνο εάν ο βαθμός αγάπης που αξίζει το x είναι μεγαλύτερος από το βαθμό αγάπης που αξίζει το y.

«x είναι (ακριβώς) τόσο αγαθό όσο το y» είναι αληθές εάν και μόνο εάν ο βαθμός αγάπης που αξίζει το x είναι ο ίδιος με το βαθμό αγάπης που αξίζει το y.⁸⁰⁸

Ο Bykvist υποστηρίζει ότι ο Brentano δεν θα μπορούσε να αποδεχθεί μια τέτοια ανάλυση βασισμένη στην ΚΣ με μια σημασιολογία βαθμού του «αγαθού». Ο Brentano στοχεύει σε μια κατανόηση του «καλύτερου» μέσω της προτίμησης.⁸⁰⁹

Σύμφωνα με το Bykvist το αρχικό επιχείρημα του Moore ενάντια στη μπρεντανική ΚΣ και στις διάφορες εκδοχές της, σύμφωνα με το οποίο οι δηλώσεις (*statements*) για το «αγαθό» έχουν το ίδιο νόημα όπως οι δηλώσεις (*statements*) για το «άξιο αγάπης», όπου το «άξιο» είναι μια «μη διαβαθμίσιμη κανονιστική έννοια»⁸¹⁰, δεν είναι προφανώς μια ορθή ερμηνεία της μπρεντανικής σκέψης.⁸¹¹ Από την άλλη μια εναλλακτική θεώρηση που αναλύει το «αγαθό» ως μια διαβαθμίσιμη ιδιότητα ενώ είναι συμβατή με τη φιλοσοφική διαίσθησή μας και τα γλωσσολογικά δεδομένα, δεν γίνεται αποδεκτή από το Brentano, επομένως η δική του θέση μπορεί να γίνει δεκτή

⁸⁰⁶ Bykvist, “Brentano’s Fallacy”, 251.

⁸⁰⁷ Στο ίδιο, 251.

⁸⁰⁸ Στο ίδιο, 251.

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, 251-252.

⁸¹⁰ Στο ίδιο, 255 [nongradable normative notion].

⁸¹¹ Στο ίδιο, 255.

μόνο ως μια αναθεωρητική προσέγγιση που αντικαθιστά την συνηθισμένη έννοια της αγαθότητας με μια νέα, αντίθετη όμως στις λογικές και γλωσσικές μας διαισθήσεις.⁸¹²

Από τις παραπάνω προσεγγίσεις της κριτικής του Moore για τη σκέψη του Brentano φαίνεται η σημασία που έχει η ορθή κατανόηση της μπρεντανικής μεταηθικής αλλά και τον κίνδυνο να παρανοήσουμε σημαντικά σημεία της σκέψης αυτής. Στην επόμενη και τελευταία ενότητα της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε μια πλαισίωση της μπρεντανικής σκέψης στη σύγχρονη συζήτηση για την μεταηθική, δίνοντας έμφαση στο πώς η μπρεντανική μεταηθική μπορεί σήμερα να συνεισφέρει σε σημαντικά μεταηθικά ζητήματα όπως εκείνο της υφής της ηθικής πραγματικότητας και του τρόπου με τον οποίο αυτή μας γίνεται γνωστή.

Ε. Πλαισίωση του Franz Brentano στη σύγχρονη μεταηθική συζήτηση και η φαινομενολογική ηθική

1. Πλαισίωση του Brentano στη σύγχρονη μεταηθική συζήτηση

Η απόδοση στη μπρεντανική μεταηθική μιας μεταηθικής ταυτότητας όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει είναι μια δύσκολη υπόθεση. Αυτή η δυσκολία προκύπτει κυρίως από τις λεπτομέρειες της μπρεντανικής μεταηθικής σκέψης. Στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσουμε να πλαισιώσουμε τη μεταηθική σκέψη του Brentano εντός της σύγχρονης μεταηθικής συζήτησης ώστε να τονίσουμε όψεις της σκέψης του που μπορούν συνεισφέρουν στη συζήτηση.

Μια βασική πτυχή της παλαιότερης μεταηθικής είναι η συζήτηση περί της «ασυνέχειας μεταξύ ηθικής και εμπειρικών επιστημών».⁸¹³ Η τελευταία οδήγησε σε μεταγενέστερο στάδιο στη συζήτηση για το επιστημονικό μοντέλο στην ηθική και το φυσιοκρατικό ηθικό ρεαλισμό.⁸¹⁴ Η μπρεντανική ηθική γνωσιολογία συνεισφέρει στο παραπάνω αναδεικνύοντας τη σημασία της εσωτερικής αντίληψης της ηθικότητας και της «ενάργειας» που χαρακτηρίζει την αντίληψη αυτή. Όπως είδαμε η εσωτερική αντίληψη διασώζει την άμεση πρόσβαση στην αλήθεια, η οποία γίνεται με «ενάργεια» κατανοητή από το γνωστικό υποκείμενο. Στο πεδίο της ηθικής αυτή η «άμεση» πρόσβαση νοείται ως «άμεση αντίληψη» της ορθότητας και της εγγενούς

⁸¹² Bykvist, “Brentano’s Fallacy”, 255.

⁸¹³ Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, 95.

⁸¹⁴ Στο ίδιο, 95-157.

αξίας πραγμάτων και καταστάσεων πραγμάτων. Το όργανο αυτής της άμεσης αντίληψης της ηθικής ορθότητας είναι οι *ορθές συναισθηματικές κινήσεις*, τα *ορθά συναισθήματα*, τα οποία στο Brentano αναφέρονται με τους τεχνικούς όρους ορθή «αγάπη» ή «μίσος». Αυτή η ορθότητα για την οποία επιμένει ο Brentano θέτει το ζήτημα του ρεαλισμού ή του αντιρεαλισμού στην ηθική.

Και στη συζήτηση για τον ηθικό ρεαλισμό θεωρούμε ότι η μπρεντανική σκέψη μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά. Καθώς η «*εσωτερική αντίληψη*» αναφέρεται σε «*εναργή*» αντίληψη της αλήθειας, αυτή με τη σειρά της παραπέμπει σε μια πραγματικότητα που γινώσκεται ξεκάθαρα. Όπως έχουμε δει μια βασική θέση του Brentano είναι ότι υπάρχει μια αδιαφιλονίκητη και καθολικά έγκυρη ηθική αλήθεια. Βέβαια τα πράγματα περιπλέκονται από τη στιγμή που τονίζει τη σημασία της αγάπης ή μίσους, δηλαδή την εκ μέρους του ηθικού υποκειμένου ευνοϊκή ή αρνητική θεσιληψία, εν προκειμένω θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τελικά είναι η θέση του υποκειμένου που καθορίζει την ηθική χροιά μιας κατάστασης πραγμάτων. Ωστόσο η μπρεντανική αγάπη ή μίσος οφείλει να είναι πάντα ορθή, δηλαδή αναφέρεται σε στάσεις που «*χαρακτηρίζονται ως ορθές*», είναι δηλαδή διακριτές για την ορθότητά τους. Να επισημάνουμε εδώ ότι αν με την έννοια του ηθικού ρεαλισμού εννοούμε μια ηθική πραγματικότητα απόλυτα ανεξάρτητη από τις ανθρώπινες συμβάσεις και πεποιθήσεις, ίσως τότε πρέπει να αποδώσουμε στο Brentano ένα μετριοπαθή ηθικό ρεαλισμό.

Έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα για τη μεταηθική του Brentano τη σημασία που έχει για τη σκέψη του η τριμερής διάκρισή του σε *παραστάσεις*, *κρίσεις*, *συναισθήματα* ή *συναισθηματικές κινήσεις*. Συνήθως η μπρεντανική μεταηθική χαρακτηρίζεται αμιγώς συναισθηματοκρατική καθώς αυτό που τη χαρακτηρίζει είναι όπως είδαμε μια αποβλεπτική ιδιότητα των συναισθηματικών κινήσεων σε σχέση με τις καταστάσεις που απαιτούν μια ηθική κρίση. Ωστόσο η μπρεντανική θεώρηση των συναισθημάτων τονίζει τη σημασία της ορθότητάς τους. Τα ορθά συναισθήματα είναι αυτά που συγκροτούν την ηθική κρίση στο Brentano και η ορθότητα αυτή συγκροτείται στη βάση ενός ιδιότυπου *a priori*, το οποίο όπως είδαμε είναι εμπειρικό και προκύπτει από ένα ισχυρό τύπο επαγωγής. Θα συμπεραίναμε λοιπόν ότι ο Brentano μας δίνει μια υβριδικού τύπου θεωρία για την υφή της ηθικής κρίσης που ενσωματώνει και συναισθηματοκρατικά και ρασιοναλιστικά στοιχεία.

Όπως αναφέραμε και πιο πάνω βασική πτυχή της μπρεντανικής μεταηθικής είναι η ορθότητα των ηθικών μας στάσεων. Η έννοια της ορθότητας στον Brentano είναι

πρωταρχική και μη περαιτέρω αναγώγιμη σε μια φυσική πραγματικότητα. Αυτή τουλάχιστον είναι η αδρή εικόνα που προκύπτει από τα κείμενά του. Το γεγονός όμως ότι η ορθότητα αυτή ότι εντάσσεται σε μια οντολογία του νου, η οποία σε τελευταία ανάλυση δεσμεύεται σε ένα πηγαίο πρωταρχικό εμπειρισμό και στον οποίο το *a priori* κατανοείται με ιδιότυπο τρόπο ως εμπειρικό, μας οδηγεί και σε φυσιοκρατικά μονοπάτια. Διαπιστώνουμε και εδώ μια υβριδική θέση, η οποία θέλει την ηθική κρίση να πηγάζει από μια οντολογία της ανθρώπινης φύσης και του νου και ταυτόχρονα να μην κινδυνεύει από την «φυσική» απαρχή της.

Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να θυμηθούμε την άποψη που θέλει το Brentano ως πρόδρομο της *κατάλληλης στάσης* (*fitting attitude*), δηλαδή της άποψης που θέλει την ηθική κρίση να είναι το αποτέλεσμα της ορθής τοποθέτησης του ηθικού δρώντος απέναντι στις καταστάσεις που αντιμετωπίζει. Θα λέγαμε ότι με την μπρεντανική ορθή αγάπη ή μίσος βρισκόμαστε ακριβώς σε αυτό το πεδίο αν και σε μια πολύ διαφορετική και ίσως ανεπεξέργαστη εκδοχή.⁸¹⁵ Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι η ίδια η έννοια της ορθής αγάπης ή μίσους στον Brentano απαιτεί από το ενεργούν υποκείμενο να λάβει την αρμόζουσα στάση, η οποία όμως πρέπει να «χαρακτηρίζεται ως ορθή», δηλαδή να γίνεται αντιληπτή με «ενάργεια», με ένα άμεσο ενορατικό τρόπο, και όχι να υιοθετείται από τη συνήθεια ή από άσχετη επίδραση, καθώς στην περίπτωση αυτή μπορεί να είναι «ορθή» αλλά να μη «χαρακτηρίζεται ως ορθή», και άρα με τη μπρεντανική ορολογία να είναι «τυφλή». Ίσως ο ίδιος ο Brentano αντιλαμβανόταν τη δογματική υφή της παραπάνω διαδικασίας και επικαλείτο την εμπειρία ως το μόνο «αποδεικτικό στοιχείο» και ίσως πέφτοντας στην «ηθική πλάνη» για την καταλληλότητα των συναισθημάτων.⁸¹⁶

Από τα παραπάνω υποστηρίζουμε ότι στο Brentano μπορούμε να εντοπίσουμε μια υβριδική μεταηθική αν όχι στη γενική της εικόνα, τουλάχιστον στις λεπτομέρειές της. Πράγματι, φαίνεται ότι η μπρεντανική μεταηθική ίσως θα μπορούσε να ενταχθεί στις λεγόμενες υβριδικές θεωρίες καθώς οι ηθικές κρίσεις εκφράζουν και συγκροτούνται εξίσου από συναισθήματα και πεποιθήσεις, αν ερμηνεύσουμε την έννοια της μπρενταντικής ορθότητας των συναισθημάτων ως αποτέλεσμα μιας διεργασίας δύο

⁸¹⁵ Howard, Christopher, “Fitting Attitude Theories of Value”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/fitting-attitude-theories/>>.

⁸¹⁶ Justin D’Arms, and Daniel Jacobson. “The Moralistic Fallacy: On the ‘Appropriateness’ of Emotions.” *Philosophy and Phenomenological Research* 61, no. 1 (2000): 65–90.

συνιστώσων: της συναισθηματικής κίνησης και της εναργούς κρίσης.⁸¹⁷ Ίσως αυτή η κρυφή δυναμική της μπρεντανικής μεταηθικής αξίζει να μελετηθεί περισσότερο.⁸¹⁸

Αν η πλασίωση του Brentano στη σύγχρονη μεταηθική σκέψη μπορεί να αναδείξει τη δυναμική της σε ένα σύγχρονο πλαίσιο συζήτησης και είναι ίσως μια ερευνητική πρόκληση, η πλασίωση του στη φαινομενολογική ηθική είναι ακόμα πιο σημαντική καθώς στο Brentano εντοπίζουμε τις απαρχές της μεταηθικής και ηθικής σκέψης φιλοσόφων όπως οι Max Scheler, Nicolai Hartmann, Edmund Husserl. Στην τελευταία ενότητα της εργασίας θα κάνουμε σύντομη συσχέτιση της μπρεντανικής μεταηθικής και ηθικής στο πλαίσιο της φαινομενολογικής ηθικής και θα προτείνουμε γενικότερα ερευνητικά ζητήματα που κατά τη γνώμη μας θα άξιζε να διερευνηθούν.

2. Ο Brentano και η φαινομενολογική ηθική. Συναφή ερευνητικά ζητήματα

Η μεταηθική και ηθική σκέψη του Brentano στη βιβλιογραφία συσχετίζεται με την ηθική σκέψη Γερμανών φιλοσόφων που συνδέονται με ιδιαίτερες ενορασιακρατικής σύλληψης μεταηθικές και ηθικές θεωρίες.⁸¹⁹ Πρόκειται για φιλοσόφους που επηρεάστηκαν σημαντικά από τη σκέψη του Brentano όπως οι Max Scheler, Nicolai Hartmann, Edmund Husserl.⁸²⁰ Όπως επισημαίνει ο Maurice Mandelbaum η φαινομενολογική προσέγγιση στην ηθική δεν μας δεσμεύει «σε ένα μόνιμο αποκλεισμό μεταφυσικών, ψυχολογικών, ή κοινωνιολογικών στοχασμών»⁸²¹, οι οποίοι συνήθως αποκλείονται από τις ηθικές θεωρίες. Πράγματι, όπως είδαμε η μπρενταντική μεταηθική και ηθική δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τις μεταφυσικές, ψυχολογικές αλλά και κοινωνιολογικές συνιστώσες της.

Εδώ φυσικά δεν μπορούμε να επεκταθούμε σε λεπτομερή συσχέτιση της μπρεντανικής μεταηθικής και ηθικής με τους παραπάνω σημαντικούς εκπροσώπους της φαινομενολογικής παράδοσης, ωστόσο θεωρούμε ότι είναι πολύ σημαντική η

⁸¹⁷ Guy Fletcher and Michael Ridge (eds), *Having It Both Ways: Hybrid Theories and Modern Metaethics*, (Oxford University Press:New York, 2014), ix.

⁸¹⁸ Για την «επιστροφή» στο Brentano ειδικά σε ζητήματα που σχετίζονται με τη φιλοσοφία του νου και τη σχέση της αυτό-αντίληψης και της ετερότητας βλ. Dan Zahavi, “Back to Brentano?”, *Journal of Consciousness Studies*, 11 (no.10-11) (2004), 66-87.

⁸¹⁹ Βιβλικάκης, *Η οφή της ηθικής πραγματικότητας*, 83.

⁸²⁰ Για μια επισκόπηση της συνεισφοράς της φαινομενολογίας στην ηθική φιλοσοφία βλ. το συλλογικό τόμο των John J. Drummond & Lester Embree (εκδ.), *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy. A Handbook* (Dordrecht: Springer Science+Business Media, 2002).

⁸²¹ Maurice Mandelbaum, *The Phenomenology of Moral Experience* (London: The John Hopkins Press, 1969),32.

έμφαση των παραπάνω σε μια αποβλεπτικότητα των συναισθημάτων με ένα τρόπο όμως που δεν μπορεί να ενταχθεί σε μια καθαρά συναισθηματοκρατική ή ακόμα και ενορασιοκρατική προσέγγιση.⁸²² Και ίσως αυτή η προσέγγιση να μας δώσει μια νέα οπτική στην υφή της ηθικής πραγματικότητας.

Στο Scheler συναντάμε μια διπλή αποβλεπτικότητα ως αξιολογική και συναισθηματική ενώ την ίδια στιγμή κρατά τις αποστάσεις του από τη μπρεντανική και χουσερλιανή αποβλεπτική δομή των αξιολογικών συναισθημάτων.⁸²³ Για το Scheler τα συναισθήματα πραγματοποιούν την αποκάλυψη ή την αλήθεια του κόσμου με ένα τρόπο που δεν μοιάζει με την αντικειμενοποίηση (objectivation) της θετικής-θεωρητικής (thetic-theoretical) συνείδησης χουσερλιανού τύπου και δεν αναφέρεται ούτε στον καθαρό γεγονόςικό κόσμο όπου οι αξίες έχουν οποιαδήποτε οντολογική σημασία.⁸²⁴ Από την άλλη ο Nicolai Hartmann προτείνει μια πιο γενική προσέγγιση της αποβλεπτικότητας των συναισθημάτων και δίνει ένα θετικό ρόλο στο ορθολογικό παράγοντα μολονότι αυτός παραμένει σταθερά εδραιωμένος στο συναίσθημα. Στο Hartmann η συναισθηματική και γνωστική προσέγγιση των αξιών κινείται ανάμεσα στη συναισθηματοκρατία και τον ορθολογισμό.⁸²⁵ Η προσέγγιση του Hartmann στο ζήτημα της αποβλεπτικότητας των συναισθημάτων τον οδηγεί σε μια ενορασιοκρατική ηθική όπως εκείνη του Scheler.⁸²⁶ Ενώ καταλήγει σε μια ενοποιητική θεώρηση των αξιών.⁸²⁷

Αξίζει τέλος να αναφερθούμε στον Edmund Husserl καθώς ο τελευταίος μέσα από τη μετακίνησή του προς την υπερβατολογική φαινομενολογία στο πεδίο της ηθικής φαίνεται να προβαίνει σε μια επαναξιολόγηση ακόμα και αναζωογόνηση της μπρεντανική ηθικής, ιδιαίτερα στο αίτημά της για κοινωνική ανανέωση, ένα αίτημα που υιοθετεί και ο ίδιος ο Brentano.⁸²⁸ Ο Peucker Henning επισημαίνει την εγγύτητα

⁸²² Για μια κριτική προσέγγιση της φαινομενολογικής ηθικής των Max Scheler και Nicolai Hartmann: John Findlay, *Axiological Ethics* (London: Macmillan, 1970), 57-77.

⁸²³ Juan Velázquez, "Feeling in Values: Axiological and Emotional Intentionality as Living Structure of Ethical Life, Regarding Max Scheler's Phenomenology". *Human Studies* 46 (2023), 43, 49-52.

⁸²⁴ Στο ίδιο, 55.

⁸²⁵ Leszek Kopciuch, "Nicolai Hartmann's Ethics: Feeling and Cognition of Values: Between Emotionalism and Rationalism", *Ruch Filozoficzny*, LXXVII (2023), 60.

⁸²⁶ Robert Welsh Jordan, "Nicolai Hartmann: Proper Ethics is Atheistic" Στο: John J. Drummond Lester Embree (εκδ.), *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy. A Handbook*. (Dordrecht: Springer Science+Business Media, 2002), 175-196.

⁸²⁷ βλ. σχετικά το άρθρο του Eugene Kelly, Hartmann on the Unity of Moral Value, στο: *The Philosophy of Nicolai Hartmann*, Roberto Poli, Carlo Scognamiglio και Frederic Tremblay (εκδ.) (Berlin: Walter de Gruyter, 2011), 177-193.

⁸²⁸ Michael Gubser, "An image of a higher world: Ethical renewal in Franz Brentano and Edmund Husserl." *Santalka: Filologija, Edukologija* 17.3 (2009): 39-49 και του ίδιου "Franz Brentano's ethics of social renewal." *The Philosophical Forum*. Vol. 40. (No. 3) (2009): 339-366.

της μεταηθικής και ηθικής σκέψης του Husserl με εκείνη του δασκάλου του ιδιαίτερα στο ζήτημα της συσχέτισης της ηθικής κρίσης με την λογική κρίση.⁸²⁹ Τέλος, σύμφωνα με τον John Drummond ο Husserl αναπτύσσει μια «αναλογία μεταξύ τυπικής λογικής και τυπικής αξιολογίας» ενώ ασχολείται ιδιαίτερα και με τη «σύγκρουση μεταξύ μιας ηθικής της νόησης (Verstandesmoral) και μιας ηθικής του συναισθήματος (Gefühlsmoral)», δηλαδή μεταξύ των «νοησιαρχικών» (Verstandesmoralisten) και των «συναισθηματοκρατών» στο πεδίο της ηθικής. (Gefühlsmoralisten). Από αυτή την προοπτική, ο Husserl αναπτύσσει μια φαινομενολογική περιγραφή της αξιολογικής αποβλεπτικότητας μια περιγραφή που διευκρινίζει πώς η νόηση και το συναίσθημα λειτουργούν από κοινού στην αξιολογική σφαίρα.⁸³⁰

Η παραπάνω συνοπτική και φυσικά επιλεκτική επισήμανση πιστεύουμε ότι καταδεικνύει τη σημασία της μπρεντανικής μεταηθικής και ηθικής σκέψης ως την πηγή σημαντικών πτυχών της φαινομενολογικής ηθικής. Θεωρούμε ότι θα ήταν μια ενδιαφέρουσα ερευνητική πρόταση η διερεύνηση της επίδρασης του Brentano στο πεδίο της μεταηθικής, με έμφαση ιδιαίτερα στο ζήτημα της αποβλεπτικότητας των συναισθημάτων και της συσχέτισής τους με το λόγο αλλά και τη ψυχοσωματική οντότητα του ανθρώπου, θέματα που τα τελευταία χρόνια αποτελούν γόνιμα ερευνητικά πεδία της ηθικής ψυχολογίας και νευροηθικής, δηλ. της νευροεπιστήμης της ηθικότητας.⁸³¹ Σε ένα ποιο αυστηρό μεταηθικό πλαίσιο θα ήταν ενδιαφέρουσα μια σύγκριση της ενορασιοκρατίας του Thomas Reid, των G.E. Moore και W.D. Ross και του Franz Brentano, η οποία αποτελεί μια ανεξερεύνητη εναλλακτική.

Σημείωση για την ορολογία: Μετά από πρόταση του εποπτεύοντα κ. Στέλιου Βιρβιδάκη όπου στο κείμενο αναφέρεται ο όρος «μπρεντανικός» μπορεί ο αναγνώστης να τον αντικαταστήσει με τον όρο «μπρεντανιανός» (ως απόδοση του αγγλικού Brentanian) με τη σημασία ότι η σκέψη που χαρακτηρίζεται ως «μπρεντανιανή» είναι του ίδιου του Brentano, ενώ η «μπρεντανική» είναι προέκταση της σκέψης του.

⁸²⁹ Henning Peucker, "From Logic to the Person: An Introduction to Edmund Husserl's Ethics". *The Review of Metaphysics* 62 (2) (2008), 310-311.

⁸³⁰ John Drummond, "Moral objectivity: Husserl's sentiments of the understanding". *Husserl Studies* 12, (1995): 165.

⁸³¹ βλ. ενδεικτικά: Matthew Liao, S. (ed.). *Moral Brains the Neuroscience of Morality*. New York, NY: Oxford University Press, 2016.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Πηγές

Brentano, Franz. *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis. Mit Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von Oskar Kraus.* Meiner: Hamburg, (1934) 1969.

----- . *Grundlegung und Aufbau der Ethik. Nach den Vorlesungen über „Praktische Philosophie“ aus dem Nachlaß herausgegeben von Franziska Mayer – Hillebrand.* Bern, 1952.

----- . *Die Lehre vom Richtigen Urteil,* Herausgegeben von Franziska Mayer-Hillebrand. Bern: Franke, 1952.

[Αγγλικές μεταφράσεις του *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*]

Brentano, Franz. *The Origin of the Knowledge of Right and Wrong.* English Translation by Cecil Hague. Westminster: Archibald Constable & CO Ltd, 1902.

----- . *The Origin of the Knowledge of Right and Wrong.* Edited by Oskar Kraus English. Edition edited by Roderick M. Chisholm. Translated by Roderick M. Chisholm and Elizabeth H. Schneewind. Routledge: London, (1969) 2009.

[Αγγλικές μεταφράσεις του *Grundlegung und Aufbau der Ethik*]

----- . *The Foundation and Construction of Ethics.* Compiled from his Lectures on Practical Philosophy by Franziska Mayer – Hillebrand. English Edition edited and translated by Elizabeth Hughes Schneewind. Humanities Press: New York, 1973.

----- . *Psychology from an Empirical Standpoint.* Edited by Oskar Kraus. English edition by Antos C. Rancurello, D.B. Terrell, Linda L. McAlister. Routledge: London, 2015.

----- . *Descriptive Psychology.* Translated by Benito Muller. Routledge: London, 1995.

----- . *The Theory of Categories.* Translated by Roderick M. Chisholm and Norbert Guterman. Melbourne International Philosophy Series, vol.8. Martinus Nijhoff Publishers: Boston, 1981.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Albertazzi, Liliana. *Immanent Realism. An Introduction to Brentano*. Dordrecht: Springer, 2006.
- Albertazzi, Liliana, Libardi, Massimo, Poli, Roberto. *The School of Franz Brentano*. Dordrecht: Springer, 1996.
- Antonelli, Mauro. “Consciousness and Intentionality in Franz Brentano.” *Acta Analytica* (2021): 1-22.
- Atkinson, R. F. “Reviewed Work(s): The Foundation and Construction of Ethics by Franz Brentano and Elizabeth Hughes Schneewind.” *The Philosophical Quarterly* 25 (99) (1975): 169-170.
- Audi, Robert (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, Αθήνα: Κέδρος, 2011.
- Βασιλείου, Φωτεινή, Πάνος Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Χούσερλ*, Αθήνα: Νήσος, 2018.
- Baumgartner, Wilhelm. “Franz Brentano: The Foundation of Value Theory and Ethics”, στο *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy*, John J. Drummond, Lester Embree, 119-138, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002.
- Baumgartner, Wilhelm & Lynn Pasquaerrela. “Brentano’s value theory: beauty, goodness, and the concept of correct emotion”. Στο: D. Jacquette (ed.) *The Cambridge Companion to Brentano*. 220-236. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Bear, H. [Review of *Grundlegung und Aufbau der Ethik*, by F. Brentano]. *The Journal of Philosophy*, 50(7) (1953): 221–223.
- Beardsley, Monroe C. “Intrinsic Value”. *Philosophy and Phenomenological Research*, Sep., 1965, Vol. 26, No. 1 (1965): 1-17.
- Beaussire, Émile. “LA MORALE LAIQUE: LA MORALE ÉVOLUTIONNISTE DE M. HERBERT SPENCER.” *Revue Des Deux Mondes* (1829-1971) 46, no. 2 (1881): 312–49. <http://www.jstor.org/stable/44761195>.
- Βιρβιδάκης, Στέλιος. *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, Αθήνα: Leader Books, 2009.
- Birr, Josefa. “Jhering’s concept of Rechtsgefühl and its role in The Struggle for Law”. *Transformacje Prawa Prywatnego*, 4/2017:5-16.
- Brandl, Johannes L. “Was Brentano an Early Deflationist About Truth?” *The Monist* 100, no. 1 (2017): 1–14.

- Brito, Evandro Oliveira de.. “Intentionality and Ethology. Differences in Approaches of John Stuart Mill and Franz Brentano.” *Revista Guairaca de Filosofia*, v.33 (2017): 25-42.
- Burnham, D. Terrell. “*Ethics, Language, and Ontology: a Study of the Implications of Franz Brentano's Sprachkritik for Ethical Theory*”. Dissertation Thesis. University of Michigan, 1955.
- Bykvist, Krister. “Brentano’s Fallacy: Moore’s Arguments Against Brentano’s Fitting Attitude Analysis of Value.” *History of Philosophy Quarterly* 1 July 2021; 38 (3): 243–259.
- Chisholm, Roderick M. “Brentano’s Theory of Correct and Incorrect Emotion.” *Revue Internationale de Philosophie* 20, no. 78 (4) (1966): 395–415.
- “Brentano on Descriptive Psychology and the Intentional”
στο: Mandelbaum, Maurice and Edward N. Lee. *Phenomenology and Existentialism*. (15-37). Valtimore: Johns Hopkins University Press, 1969.
- *Brentano and Intrinsic Value*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Crisp, Roger. “Sidgwick and the boundaries of intuitionism”. Στο: Philip Stratton-Lake (ed.) *Ethical Intuitionism. Re-evaluations*. 56-75, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Danielsson, Sven, and Jonas Olson. “Brentano and the Buck-Passers.” *Mind* 116, no. 463 (2007): 511–22.
- D’Arms, Justin, and Daniel Jacobson. “The Moralistic Fallacy: On the ‘Appropriateness’ of Emotions.” *Philosophy and Phenomenological Research* 61, no. 1 (2000): 65–90.
- Driver, Julia. *Uneasy Virtue*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Drummond, John. “Moral objectivity: Husserl’s sentiments of the understanding”. *Husserl Studies* 12, (1995): 165–183.
- Drummond, John J. & Lester Embree (εκδ.), *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy* (Dordrecht: Springer Science+Business Media, 2002)
- Engel, Pascal. *Η αλήθεια. Στοχασμοί πάνω σε μερικές προφανείς αλήθειες*. Μετάφραση Στέλιος Βιρβιδάκης, Αθήνα: Printa, 2000.
- Findlay, John. *Axiological Ethics*. London: Macmillan, 1970
- Fletcher, Guy, and Michael Ridge (εκδ.), *Having It Both Ways: Hybrid Theories and Modern Metaethics*, Oxford University Press: New York, 2014.

- Franks, Gabriel. “Was G.E. Moore Mistaken about Brentano?”, στο: Linda MacAlister (editor), *The Philosophy of Brentano*. 182-193. London: Duckworth, 1976.
- Fréchette, Guillaume, Hamid Taieb, “Anton Marty: From Mind to Language”, στο: *Mind and Language – On the Philosophy of Anton Marty*, Guillaume Frechette, Hamid Taieb, 1-22, De Gruyter: Berlin, 2017
- Gert, Bernard. “υπερηθικότητα”, Στο: Robert Audi (επιμ.), Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge, 1177, Κέδρος: Αθήνα, 2011.
- Gubser, Michael. “An image of a higher world: Ethical renewal in Franz Brentano and Edmund Husserl.” *Santalka: Filologija, Edukologija* 17.3 (2009): 39-49.
- , “Franz Brentano’s ethics of social renewal.” *The Philosophical Forum*. Vol. 40. (No. 3) (2009): 339-366.
- Hart, James G. “Individuality of the “I”: Brentano and Today.” *The Journal of Speculative Philosophy*, Volume 26 (2) (2012):232-246.
- Heaton M John., “Brentano and Freud” στο: Barry Smith (ed.) *Structure and Gestalt: Philosophy and Literature in Austria – Hungary and her Successors States*. 161-193. Amsterdam: John Benjamins, 1981
- Howard, Christopher, “Fitting Attitude Theories of Value”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (February 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = < <https://plato.stanford.edu/entries/fitting-attitude-theories/> >.
- Huemer, Wolfgang. “Brentano on Beauty and Aesthetics”, στο Uriah Kriegel (εκδ.). *The Routledge Handbook of Franz Brentano and Brentano School*. 202-209. London: Routledge, 2017.
- , “Franz Brentano”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/brentano/>>.
- Husserl, Edmund. *Logische Untersuchungen*. Halle: Max Niemeyer, 1913.
- Θεοδώρου, Πάνος. *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των αξιών*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015.
- Iocco, Gemmo. “Brentano et le réalisme moral”. *Bulletin d’analyse phénoménologique* XIV 3, (2018): 1-19
- Jacquette, Dale. “Brentano, Franz”, *Europe 1789 to 1914. Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*. Volume 1 (Abdul-Hamid II to Colonialism), 298-301. Detroit: Thomson-Gale, 2006.

- . “Μπρεντάνο, Φραντς” στο Audi, Robert (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge, 756-758* Αθήνα: Κέδρος, 2011.
- Jenkins, Iredell . “Rudolf von Jhering”, *Vanderbilt Law Review*, 14 1 (1960) : 169-190.
- Kelly, Eugene, “Hartmann on the Unity of Moral Value”, στο: *The Philosophy of Nicolai Hartmann* (εκδ.), Roberto Poli , Carlo Scognamiglio και Frederic Tremblay 177-193. Berlin: Walter de Gruyter, 2011.
- Kim, Chin-Tai. “Brentano on the Unity of Mental Phenomena.” *Philosophy and Phenomenological Research* 39, no. 2 (1978) : 199–207.
- Kneale, William. *Probability and Induction*. Oxford: Oxford University Press, 1949
- Kopciuch, Leszek. “Nicolai Hartmann’s Ethics: Feeling and Cognition of Values: Between Emotionalism and Rationalism”, *Ruch Filozoficzny*, LXXVII (2023): 39-64.
- Kraus, Oskar. *Franz Brentano Zur Kenntnis seines Lebens und seiner Lehre*. München: C.H. Beck, 1919.
- Kriegel Uriah. (editor). *The Routledge Handbook of Franz Brentano and Brentano School*. London: Routledge, 2017.
- . *Brentano’s Philosophical System. Mind, Being, Value*. London: Routledge, 2020.
- Leighton, Stephen R. “Aristotle and the Emotions.” *Phronesis* 27, no. 2 (1982): 144–74.
- Liao, S. Matthew (ed.). *Moral Brains the Neuroscience of Morality*. New York, NY: Oxford University Press, 2016.
- Malle, Bertram. “Intentionality, Morality, and Their Relationship in Human Judgment”, *Journal of Cognition and Culture* 6, 1-2 (2006): 87-112.
- Mandelbaum, Maurice, *The Phenomenology of Moral Experience*. London: The John Hopkins Press, 1969.
- Mulligan, Kevin. “Incorrect emotions in ancient, austrian & contemporary philosophy”, *Revue philosophique de la France et de l’étranger*, vol. 142, no. 4, (2017):491-512.
- Matsumoto David (επιμ.). *Λεξικό Ψυχολογίας του Cambridge*. Αθήνα: Πεδίο, 2015.
- McAlister, Linda L. (editor). *The Philosophy of Brentano*. London: Duckworth, 1976.
- . *The Development of Franz’s Brentano Ethics*, Elementa, Band XXVII-1982. Amsterdam: Rodopi,1982

- Meinong, Alexius. "Für die Psychologie und gegen den Psychologismus in der allgemeinen Werttheorie." *Atti del IV Congresso Internazionale di Filosofia*, Volume 3, 1911, 132-147.
- Montague, Michelle. "A Contemporary View of Brentano's Theory of Emotion." *The Monist* 100, no. 1 (2017): 64–87.
- Moore, G. E. "Review: Reviewed Work(s): The Origin of The Knowledge of Right and Wrong by Franz Brentano." *International Journal of Ethics* 14, no. 1 (1903): 115–23.
- . *Principia Ethica*. Μετάφραση – Σημειώσεις – Επίμετρο – Επιλογή Βιβλιογραφίας: Αντώνης Χατζημωυσής. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022.
- Moosa, Imtiaz. "Naturalistic Explanations of Apodictic Moral Claims: Brentano's Ethical Intuitionism and Nietzsche's Naturalism." *Ethical Theory and Moral Practice* 10, no. 2 (2007): 159–82.
- Μπαγκίνι, Τζούλιαν & Πήτερ Φόσιλ. *Τα εργαλεία της ηθικής. Έννοιες και Μέθοδοι στην ηθική φιλοσοφία*. Μετάφραση – πρόλογος – σχόλια: Κώστας Θεολόγου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2007.
- Mulligan, Kevin. "Incorrect emotions in ancient, austrian & contemporary philosophy", *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, vol. 142, no. 4, (2017):491-512.
- Olson, Jonas. "Two Kinds of Ethical Intuitionism: Brentano's and Reid's." *The Monist* 100, no. 1 (2017): 106–119.
- . "Brentano's Metaethics." στο: Kriegel, Uriah (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School*. 187- 195. London and New York: Routledge, 2017.
- Pasquerella, Lynn. "Brentano's Normative Ethics." στο: Kriegel, Uriah (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School*. 196- 201. London and New York: Routledge, 2017.
- Peucker, Henning. "From Logic to the Person: An Introduction to Edmund Husserl's Ethics." *The Review of Metaphysics* 62, no. 2 (2008): 307–25.
- Pietersma Henry. Brentano's Concept of the Evident, *Analecta Husserliana* 7:235-244
- Puglisi, Mario. "Franz Brentano: A Biographical Sketch." *The American Journal of Psychology* 35, no. 3 (1924): 414–19.

- Rabinowicz, Wlodek, and Toni Rønnow-Rasmussen. “The Strike of the Demon: On Fitting Pro-attitudes and Value.” *Ethics* 114, no. 3 (2004): 391–423.
- Reimann, Christian. *Das Problem der Ethikbegründung aus evidenzphilosophischer Sicht. Eine Analyse unter besonderer Berücksichtigung der Ethik Franz Brentanos*. Metzler: Berlin, 2018.
- Schaefer, Richard. “Infallibility and Intentionality: Franz Brentano’s Diagnosis of German Catholicism.” *Journal of the History of Ideas* 68, no. 3 (2007): 477–99.
- Scheler, Max. *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Halle: Max Niemeyer, 1916.
- H θέση του ανθρώπου στον κόσμο*, Μετάφραση Χαρά Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Θεόδωρος Λουπασάκης, Αθήνα: Ροές, 1989.
- Schnädelbach, Sandra. “The Jurist as a manager of emotions. German debates on Rechtsgefühl in the late 19th and early 20th century as sites of negotiating the juristic treatment of emotions”, *InterDisciplines* 2:6 (2015),47-73.
- Seron, Denis. “Franz Brentano’s Critique of Free Will”, στο: Christopher Erhard, Tobias Keiling (edit.) *The Routledge Handbook of Phenomenology of Agency*. 7-14. Routledge: New York, 2021.
- “Experiencing the a priori”. *European Journal of Philosophy*, (2021):1-9.
- Simons, Peter. “Brentano”. Στο *The Routledge Companion to Nineteenth Century Philosophy*. Dean Moran (editor), 837-857, London: Routledge, 2010.
- Smith, Barry. “Kafka and Brentano: A Study of Descriptive Psychology”, , στο: Barry Smith (ed.) *Structure and Gestalt: Philosophy and Literature in Austria – Hungary and her Successors States*. 113-159. Amsterdam: John Benjamins, 1981
- Soldati, G. “Brentano on Inner Perception, Intrinsic Truth and Evidence”. M. E. Reicher and J. Marek (eds.) *Experience and Analysis* (63-73). Vienna: OBV & HPT, 2005.
- Szrednicki, Jan. *Franz Brentano’s Analysis of Truth*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1965
- Terrel, D. B. *Ethics, Language, and Ontology; a Study of the Implications of Franz Brentano's Sprachkritik for Ethical Theory*. University of Michigan Press, 1955.
- Textor, Mark. *Brentano’s Mind*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- “That’s correct! Brentano on intuitive judgment.” *British Journal for the History of Philosophy*, Forthcoming Special Issue on Intuition. (2022): 1-19.

----- . “What Brentano criticizes in Reid.” *British Journal for the History of Philosophy*, 12:1 (2004): 75-92.

Velázquez, Juan. “Feeling in Values: Axiological and Emotional Intentionality as Living Structure of Ethical Life, Regarding Max Scheler’s Phenomenology”. *Human Studies* 46 (2023): 43-57.

Werkmeister, W.H. *Historical Spectrum of Value Theories, Volume I, The German Language Group*. Johnsen Publishing Company: Lincoln, Nebraska, 1970.

Wilt, Lawrence. *Franz Brentano’s Epistemology for Ethics*. Dissertation Thesis. Indiana University Press, 1980.

Zahavi, Dan. “Back to Brentano?”, *Journal of Consciousness Studies*, 11 (no.10-11) (2004), 66-87.

Διαδικτυακές πηγές

[Das Franz Brentano Archiv Graz](#)

Ηλεκτρονική έκδοση της Προέλευσης στα Γερμανικά είναι διαθέσιμη εδώ:

<https://www.gleichsatz.de/b-u-t/trad/moralt/fbrent0.html>